

ԱՆԴՐԱԿ
ԲԱՐԽՈՒՂԱՐՅԱՆ

120

ԳԻՏԱԿԱՆ
ՀՈԴԿԱԾՆԵՐԻ
ԺՈՂՈԿԱԾՈՒ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

СЕДРАК БАРХУДАРЯН–120 СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE RA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

SEDRAK BARKHUDARYAN–120 COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES

ИЗДАТЕЛЬСТВО ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ НАН РА
ЕРЕВАН 2019

PUBLISHING INSTITUTE ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY NAS RA
YEREVAN 2019

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՍԵՂՐԱԿ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ–120
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՀՀ ԳԱԱ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2019

ՀՏԴ 93/94
ՊՄԴ 63.3
Ս 338

*Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

Խմբագիրներ՝ պատմ. գիտ. թեկնածու Գագիկ Սարգսյան
պատմ. գիտ. թեկնածու Արսեն Հարությունյան

Ս 338 Սեդրակ Բարխուդարյան–120. Գիտական հոդվածների ժողովածու / Խմբագրությամբ՝
Գ. Գ. Սարգսյանի և Ա. Է. Հարությունյանի. – Եր.: ՀԱԻ հրատ, 2019, 160 էջ:

Ժողովածուն ընդգրկում է պատմաբան, վիճագրագետ Սեդրակ Բարխուդարյանի (1898–1970) ծննդյան 120-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերը (30 մայիսի, 2018թ.), որոնք հիմնականում առնչվում են մեծանուն գիտնականի վիճագրագիտական գործունեությանն ու վերջին տարիներին հայտնաբերված մի շարք հայերեն վիճագրերին:

Նախատեսված է աղբյուրագետների, պատմաբանների, հնագետների, հայոց պատմության հարցերով հետաքրքրվողների համար:

ՀՏԴ 93/94
ՊՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-9178-8-7

© ՀԱԻ Հրատարակչություն, 2019

*Սեդրակ Բարխուդարյանը Բշիանավանքի գերեզմանադաշտում
(գ. Վարդենիկ) 1290 թ. խաչքարի վիմագիրն ընթերցանելիս*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԱԳԻԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Գիտությանն անմնացորդ նվիրումի վառ օրինակ
(Սեդրակ Բարխուդարյանի ծննդյան 120-ամյակի առթիվ) 9

ՀԱՄԼԵՏ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Վաճառի Ս. Ստեփանոս վանքի հնագիտական
հետազոտության հիմնական արդյունքները
և նորահայտ արձանագրությունները 11

ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Անտիպ վիմագրեր Երևանի Կաթողիկե եկեղեցուց 31

ՍԱԹԵՆԻԿ ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆ

Նորահայտ արձանագրություններ Վերիշենից.
Սեդրակ Բարխուդարյանի հետքերով 45

ԱՎԵՏԻՍ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Նորահայտ վիմագրեր Սոթքի տարածաշրջանից 56

ԱՐՄԵՆ ԲՈՐՈՒՅՅԱՆ

Սեդրակ Բարխուդարյանը և վիշապաքարերի
հետազոտությունը 1920–1930-ական թթ. 65

ՏՈՐՔ ԴԱԼԱԼՅԱՆ

Շիրվանի տարածքի հայ թագավորության
պատմության լուսաբանումը
Սեդրակ Բարխուդարյանի աշխատանքներում 78

ԱԼԵԲՍԱՆ ՅԱԿՈԲՅԱՆ

Կոզեռն-Կոնդի 591թ. ենթադրեալ բերդի հետքերով 92

ԱՇՈՏ ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ

Գավառանու Միրանշենց տանուտերական տոհմը
սաղմոսավանդության հավելվամբ 109

ԴԻՄԵՆԱ ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ, ԿԱՐԵՆ ԱԶԱՏՅԱՆ

Եղեգնաձորի նորահայտ հնձանը 114

ԽԱԶԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Անձնանունները վիմագրերում և ձեռագրերի հիշատակարաններում.
նորահայտ անձնանուններ վիմագրերից 120

ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, ԱՍՏՂԻԿ ԲԱԲԱՋԱՆՅԱՆ

Պղնձե արձանագիր առարկաներ Սարդարապատի
հայոց ազգագրության թանգարանից 139

ԳՈՀԱՐ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

Հայերը գերմանացի ճանապարհորդ
Սամուիլ Գմելինի ուղեգրությունում 152

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

159

ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆՄԱՑՈՐԴ ՆՎԻՐՈՒՄԻ ՎԱՌ ՕՐԻՆԱԿ
(Սեդրակ Բարխուդարյանի ծննդյան 120-ամյակի առթիվ)

Հայաստանի միջնադարյան պատմության վերաբերյալ յուրաքանչյուր ուսումնասիրություն, պատմագիտական որևէ խնդրին նվիրված մեծ կամ փոքր աշխատություն, գիտական պատշաճ հիմնավորման ու հավաստիացման նպատակաուղղվածությունը, անհրաժեշտաբար պահանջում են բազմապիսի սկզբնաղբյուրային ատաղձ՝ ի դեմս մատենագրական, վիմագրական, ավելի ուշ շրջանի համար՝ արխիվային նյութերի: Այս շարքում առանձնահատուկ կարևորություն են վիմական արձանագրությունները, որոնք աչքի են ընկնում եթե ոչ ծավալով, ապա բովանդակությամբ, ճշգրտությամբ ու վավերականությամբ:

Վիմական արձանագրությունները վիմագրագիտություն գիտաճյուղի հետազոտական գլխավոր ու հիմնական առարկան են, իսկ հայագիտական գրվածքներում վիմագրական նյութի օգտագործումը մեծապես նպաստել է ստեղծագործության գիտականությանը:

Այս բնագավառի առավել երևելի ներկայացուցիչը վաստակաշատ Սեդրակ Բարխուդարյանն է, որի ծննդյան 120-ամյակը հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վիմագրության բաժնի նախաձեռնությամբ գիտական նստաշրջանով նշվեց 2018թ. գարնանը: Արժանահիշատակ հոբելյարը եղել է նշված բաժնի հիմնադիր վարիչը (1960–1970թթ.):

Հայ վիմագրագիտության մեջ անչափելի է Սեդրակ Բարխուդարյանի ավանդը: Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում և Երևանի պետական համալսարանի պատմագրական ֆակուլտետում ձեռք բերած հարուստ գիտելիքները նրան հնարավորություն տվեցին արդեն 1920-ական թթ. զբաղվել պատմամշակութային հուշարձանների հետազոտությամբ, ինչին մեծապես նպաստեց երկարամյա գործունեությունը հուշարձանապահպանության բնագավառում: Լայն էին Սեդրակ Բարխուդարյանի գիտական հետաքրքրությունները և, դրանով պայմանավորված, ուսումնասիրությունների ժամանակագրական ու բնագավառային շրջանակները: Գիտական պրպտումների սկզբնափուլում նրա ուսումնասիրությունները հիմնականում վերաբերում էին ուրարտական ժամանակաշրջանի պատմությանն ու

հուշարձանների քննությունը: Հետագա տասնամյակներում նրա ուշադրությունը կենտրոնացավ Հայագիտության կարևոր բաղադրիչներից մեկի՝ վիճաբանագիտության վրա, որը Սեդրակ Բարխուդարյանին դարձրեց բնագավառի ոլորտաստեղծ մեծամեծների՝ Նիկողայոս Մառի ու Հովսեփ Օրբելու գործի արժանավոր շարունակողն ու զարգացնողը, ի մասնավորի՝ «Դիվան Հայ վիճագրության» մատենաշարի կազմման ու հրատարակման գործում:

Մեծ Հայագետ-վիճագրագետի ստեղծագործությունների պսակն են «Դիվան»-ի ցայտօր հրատարակված տասը հատորներից վեցը, որոնցից միայն երկուսը (II և III հատորները) լույս տեսան իր կենդանության օրոք (1960թ., 1967թ.), մյուսները (IV, V, IX, X հատորները) հրատարակության պատրաստվեցին ու տպագրվեցին նրա սաների ու գործը շարունակողների կողմից:

Աղբյուրագիտական այս բարձրարժեք մատենաշարի կողքին արժանիորեն տեղ են գրավել նրա՝ Հայոց միջնադարի պատմության ամենատարբեր խնդիրներին վերաբերող բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, որոնք անշրջանցելի են ժամանակակից ու մերօրյա հայագետների համար: Առանձնակի գիտական կարևորություն են ներկայացնում Արցախի և հարևան հայաբնակ տարածքների պատմության ու մշակույթի տարաբնույթ խնդիրների հմտալից քննությունը բովանդակող ծավալուն հոգվածներն ու վերջերս ռուսերեն հրատարակված մենագրությունը (Եր., 2011): Հայոց շինարվեստի, ճարտարապետության ու քանդակագործության ուսումնասիրության լավագույն օրինակ է Սեդրակ Բարխուդարյանի «Միջնադարյան Հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ» աշխատությունը (Եր., 1963):

Գիտական նստաշրջանի անցկացմանը սիրով արձագանքեցին ինչպես ինստիտուտի, այնպես էլ գիտական այլ հաստատությունների գիտնականներ, ըստ այդմ՝ ներկայացվող հոգվածների սույն ժողովածուն դիտարկում ենք որպես մի համեստ տուրք մեծանուն գիտնականի հիշատակին:

Վիճագրության բաժնի վարիչ,
պատմ. գիտ. թեկնածու Գագիկ Գ. Սարգսյան
26.11.2018թ.

ՀԱՄԼԵՏ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՎԱՃԱՌԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՆՔԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

*Հիմնաբառեր՝ Արցախ, հնագիտություն, վաղքրիստոնեական դամբարան,
մնարոտ, գավիթ, խաչքար, փափանաքար, արձանագրություն, քանդակ:*

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Արցախի Հնագիտության խումբը (ղեկավար՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆ., ԵՊՀ մշակութաբանության ամբիոնի վարիչ Համլետ Պետրոսյան, Հնագետ՝ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող Արմինե Գաբրիելյան, ճարտարապետ՝ նույն ինստիտուտի գիտաշխատող Լիլիթ Մինասյան, 12 բանվոր մերձակա Ծմակահող և Առաջաձոր գյուղերից) 2017թ. հունիս-հուլիս ամիսներին Հնագիտական պեղումներ է կատարել Վաճառի Ս. Ստեփանոս վանքում: Սույն հոդվածը ներկայացնում է պեղումների հիմնական արդյունքներն ու արձանագրությունները¹:

Վաճառի Ս. Ստեփանոս վանքը գտնվում է Խաչենագետի ձախ վտակ Վաճառի միջնահովտի ձախ բարձրադիր ափի լեռնաբազուկներից մեկի վրա (նկ. 1), Վաճառ գյուղաքաղաքի ավերակներից մոտ 500մ դեպի հարավ, ներկայիս Մարտակերտի շրջանի Ծմակահող գյուղից հարավ-արևելք:

Ներկա Հնագիտական հետազոտության նպատակն էր պարզել Ս. Ստեփանոսի մատուռ-դամբարանի ծավալակառուցվածքային լուծումը, ճարտարապետական մանրամասներն ու գեղարվեստական հարդարումը, լուծել դրա կառուցման ժամանակի հետ կապված խնդիրները: Սակայն պեղումների արդյունքում բացվեցին նաև արևմուտքից մատուռին կից հարթակն ու գավիթը, դրանց կից ընդարձակ տապանաբակերը և որմնափակ խաչքարի մնացորդները:

Ա. Վաճառ գյուղաքաղաքը և Ս. Ստեփանոս վանքը

Վաճառ գյուղաքաղաքի, ինչպես նաև վանքի ու մյուս կառույցների մասին Համաժամանակյա մատենագրական տեղեկություններ չեն պահպանվել: Ս. Ստեփանոսի պաշտամունքն ու նրա հետ կապված եկեղեցական կառույցների, նրա անուհով դամբարանի, ապա և վանքի ձևավորումն ու պատմության առանձին դրվագ-

1 Պեղումներն սկսվել են հունիսի 25-ին և ավարտվել հուլիսի 17-ին: Պեղվել է մոտ 700 քառ.մ, միջին խորությունը՝ 1,5մ: Աշխատանքները ֆինանսավորել է բարերար Սուրեն Գրիգորյանը, կազմակերպել է ԱՀ Էկոնոմիկայի նախարարության պատմական միջավայրի պահպանության վարչությունը: Արցախի հնագիտական խումբը շտրիակալություն է հայտնում բարերարին և կազմակերպիչներին: Չափագրություններն ու գրչանկարները Լիլիթ Մինասյանի:

ները հնարավոր է վերականգնել միայն արձանագրական, ճարտարապետական և հնագիտական տվյալների քննությունը:

Արցախում Վաճառ անունով երկու բնակավայր է հայտնի: Մեկը Քարավաճառն է, որի գրավոր առաջին հիշատակությունը գտնում ենք 1402թ. մի հիշատակարանում²: «Քարավաճառ» բառացիորեն նշանակում է հրվանդանի (ժայռի) վրայի Վաճառ, ինչը լիովին համապատասխանում է այդ բնակավայրի տեղադրությունը (այժմ՝ Արցախի Հանրապետության Նոր Շահումյանի շրջանի Քարավաճառ շրջկենտրոնը): Երկրորդը մեր Վաճառն է, որի առևտրական բնույթը անուսից զատ հավաստում են նրա ավերակների նկարագրությունը, որ տվել է Մակար Բարխուդարյանցը 19-րդ դ. վերջերին («Վաճառ աւերակ գիւղաքաղաք. գիւղիս (Ծմակահողի— Հ.Պ.) արևելեան հանդէպ, Վաճառ առուի ձախ ափի լանջի վերայ երևում են ընդարձակ աւերակի հետքեր, տնատեղեր, խանութների և այլ շինութեանց քարուկիր մնացորդներ: Այս է Զալալեան իշխանների գիւղաքաղաքն, որպէս ցոյց է տալիս և անունն և աւերակն»³), այնպես էլ այս բնակավայրի հետազոտյն թուրքերեն «Բազարքենդ» անվանումը (հմտ. օրինակ՝ Նսայի Հասան-Զալալյան կաթողիկոսի օրագրի հետևյալ տողերը. «Վաճառն՝ այսինքն» Բազար-քեանտուկ[ա]մ Ծմակահողու փոքր եկեղեցւոյ գիրն է»⁴): Կարծում ենք, հենց այս Վաճառին է վերաբերում Կեչաուիսի վանքում Հասան-Զալալի և նրա կնոջ՝ Մամբանի թողած նվիրատվական արձանագրության հետևյալ հատվածը. «...տվաք ի Հարավոյ Վաճառէն յամէն ամի :Ռ: դուկատ»⁵: Այս ենթադրությունն ավելի է հիմնավոր դառնում, եթե հաշվի ենք առնում, որ Ս. Ստեփանոս վանքը տեղացիները որպես կանոն կոչում են «Հըրավա եղցի»: Կոչիկ անապատի 13-րդ դ. մի արձանագրություն սկսվում է այսպես. «Ես՝ Վասակ, գնեցի հող ի Վաճառատեղս...»: Ինչպես Ս. Բարխուդարյանն է գրում, այստեղ ամենայն հավանականությամբ նկատի է առնված Վաճառը⁶: Եթե այս գիտությունները հիմնավոր են, ապա կարելի է հավանական համարել, որ իրոք Վաճառը 12–13-րդ դդ. Հասան-Զալալյանների առևտրա-արհեստավորական կենտրոնն էր, և նրա սրբությունների հանդեպ էլ իշխանական տան ներկայացուցիչների վերաբերմունքը առանձնահատուկ է եղել: Համաձայն պեղումների ժամանակ հայտնաբերված 1274թ. մի նվիրատվական արձանագրության՝ վանքը նաև եպիսկոպոս է ունեցել (տե՛ս էջ. Նորահայտ արձանագրություններ, արձ. Ա.), այսինքն, հավանական է, որ այն եղել է թեմական կենտրոն: Թերևս

2 «...և յարիեայիսկոսութեան այսմ նահանգիս տէր Զաքարիայի Դադի Վանուց վերատեսչի, ի հոջակատր երկիրս Ծար, ի գևղս Քարավաճառ ...» (Լ. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Խ.Ա, Երևան, 1955, էջ 24):

3 Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 184:

4 ՄՄ ձեռ. Հ^Գ 7821, Թ. 20բ: Հավելնք, որ ուշ միջնադարից մինչև անցած դարի կեսերը նույն դերակատարությունն ուներ Ծմակահողի հարևանությամբ գտնվող Առաջածոր գյուղի՝ դեպի լեռնային արտավայրեր տանող ճանապարհին գտնվող արիեստավորաառևտրական թաղամասը, որ ժողովուրդը կոչում էր «դուքլըննե» (այսինքն՝ խանութներ):

5 Հետևում եմ վիմագրագետ Գագիկ Սարգսյանի ընթերցմանը, որին ծանոթանալու համար իմ երախտագիտությունն եմ հայտնում:

6 ԴՀՎ, պրակ V, Արցախ, կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 30, արձ. 61, էջ 78:

այս հանգամանքներն էլ դեր են խաղացել, որ ուշադրություն դարձվի վաղը-րիստոնեական դամբարանին, այստեղ «Հայտնվեն» համաքրիստոնեական սրբի մասունքները, կառուցվի նոր եկեղեցի (մինչև Գանձասարի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ տաճարի հիմնարկեքը), և վերակառուցվի վաղքրիստոնեական դամբարանը:

Ս. Ստեփանոսը վանքային համալիր է՝ բաղկացած Ս. Ստեփանոս միանավ բազիլիկ եկեղեցուց և, ինչպես պարզեցին պեղումները, նրան հարավից կից Ս. Ստեփանոսի կրկնահարկ դամբարան-մատուռից, մատուռին արևմուտքից կից գավթից և դրանց շուրջը գտնվող տապանաբակերից (նկ. 2, 3): Պահպանվել են նաև հյուսիսից եկեղեցուն կից դարպասի ու պեղումներով վավերացված որմնափակ խաչքարի մնացորդները (նկ. 4): Ողջ համալիրը ներառված է աշտարակներով ամրացված պարսպապատերի մեջ: Պարսպապատից ներս՝ հիմնական համալիրից դեպի հարավ և հյուսիս, պահպանվել են այլ կառույցների, պարիսպներից դուրս՝ հարավից հյուսիս ձգվող ընդարձակ գերեզմանոցների հետքեր:

Վաճառի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու մասին առաջին մատենագրական հիշատակությունը գտնում ենք Աղվանից կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի (գահակալել է 1701–1728թթ.) օրագրում, ուր կաթողիկոսն ընդօրինակել է եկեղեցու և մատուռի շինարարական արձանագրությունները (հատվածաբար և մոտավոր)⁷: Այդ արձանագրություններից պարզ է դառնում, որ եկեղեցին 1229թ. կառուցել է իսախենի իշխան Հասան-Ջալալը՝ այստեղ Ս. Ստեփանոսի մասունքների «Հայտնվելու» կապակցությամբ, իսկ դամբարանի վրայի մատուռը՝ նրա կին Մամբանը՝ 1251թ.⁸:

Վանքի և նրա կառույցների առաջին համառոտ նկարագրությունը գտնում ենք Մակար եպս. Բարխուտարյանցի հայտնի «Արցախ» աշխատությունում. «Ոչինչ պակաս ընդարձակ ծառայ ունի և Վաճառ գիւղաքաղաքիս հանգստաբանն, որի մէջ սրբատաշ չե՛ք քարով կառուցեալ է մի եկեղեցի, որի երկարութիւնն է 9 մետր 8 սանթիմ, լայնութիւնն 6 մետր 15 սանթիմ: Հիւսիսային խորհրդարանի ետև կայ մի գաղտնի մուտք, որի ետև և մի անյայտ պահարան: Տաճարիս հարաւային կողմում, գրեթէ պատկից շինուած է մի երկարկանի փոքր մատուռ ունոյնպէս սրբատաշ քարով: Գետնայարկի մէջ կայ մի գերեզմանի նման շէնք, որ ուխտատեղի է: Վերնայարկ մատուռն ունի սեղան և լուսամուտ և դուռն արևմտեան կողմից: Փլած է մատրանս հարաւ արևելահայեաց կողմն»⁹: Նա ընդօրինակել է հուշարձանախմբի արձանագրությունների հիմնական մասը, տվել համառոտ բացատրություններ¹⁰: իսախենից ծագող իսաղբակյան (հետագայում ավելի հայտնի որպես Պոռչյան) իշխանական տան ծագման խնդիրները և, ի մասնավորի, այս տոհմի Ջաջուռ անունով երկու իշխանների ինքնությունը հարցերը քննելիս ակա-

7 ՄՄ ձեռ. Հ^{որ} 7821, Թ. 19բ, 20ա:

8 Այս արձանագրություններն ավելի քան մեկ հարյուրամյակ անց առանց փոփոխության կաթողիկոսի օրագրից արտագրել և իր հայտնի գրքում է գետեղել Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցը, տես Յ. Շահխաթունեանց, Ստորագրություն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացի Արարատայ, Ս. Էջմիածին, 1842, հ. 2, էջ 377:

9 Մակար եպս. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 184–185:

10 Նույն տեղում:

նավոր հայագետ Գարեգին Հովսեփյանը հատուկ ուշադրություն է դարձրել խաղբակյանների հոգևոր կենտրոնի և գերեզմանատան՝ Հավապտուկ վանքի դիմաց, խաչենագետի հակառակ ափին գտնվող Ս.Ստեփանոս եկեղեցու մի արձանագրության քննությանը, ուր հիշատակվում է այս տոհմի նշանավոր ներկայացուցիչ քաջ զորական Զաջուռը, որի Գրիգոր որդին նվիրատվություն է արել վանքին: Նա հնավայրում եղել է 1897թ. և ընդօրինակել հուշարձանի մի քանի արձանագրություններ ևս¹¹: Վաճառի արձանագրություններն, ըստ որոշ տեղեկությունների, 1909թ. հավաքել է նաև ականավոր հայագետ Հովսեփ Օրբելին¹²: Սակայն այդ մասին ավելի հստակ տեղեկություններ մեզ չհաջողվեց գտնել:

Հուշարձանի արձանագրությունների ավելի ամբողջական ընդօրինակումները՝ մեկնաբանություններով հանդերձ, անցած դարի 60-ական թթ. իրականացրել է հայտնի վիմագրագետ Ս.Բարխուդարյանը¹³: Ընդ որում, կարևոր է նշել, որ մատուռ-դամբարանի արևմտյան ճակատն արձանագրություններով հանդերձ դեռ կանգուն էր: Վաճառի և Ս.Ստեփանոս վանքի մասին համառոտ տեղեկություններ կան (հիմնականում նախկին հրատարակություններից քաղված) Շահեն Մկրտչյանի՝ Արցախի հուշարձաններին նվիրված գրքում¹⁴: Հիշատակենք նաև Վաճառին նվիրված գրքույկը, որի հեղինակ Վահրամ Գևորգյանը նկարագրել կամ թվարկել է հին բնակատեղիի հնությունները, այդ թվում և Ս.Ստեփանոս վանքը, հիշարժան վայրերը, ներկայացրել նորահայտ որոշ արձանագրություններ ու խաչքարեր¹⁵:

Ս.Ստեփանոսի դամբարան-մատուռը թեև հիշատակվում է այս նկարագրություններում, սակայն նրա դամբարանային հատվածի կոնկրետ նկարագրությունը և քննությունը բացակայում են:

Բ. Հետազոտության գաղափարը. Տիգրանակերտ, Ամարաս

2014թ. Արցախի Տիգրանակերտի վաղբրիստոնեական հրապարակի փոքր եկեղեցու խորանի տակ արևելյան մուտքով դամբարանի հայտնաբերումը հիմք դարձավ Ամարասի Ս. Գրիգորիսի մատուռի արևելյան հատվածի հնագիտական հետազոտության համար: Այս ուսումնասիրության արդյունքում փաստագրվեց, որ Գրիգորիսի մատուռը հարավարևմտյան և հյուսիսարևմտյան մուտքերից զատ ունեցել է նաև արևելյան մուտք¹⁶: Վաղբրիստոնեական դամբարանային ճարտարապետության մեջ այս արտասովոր դրսևորման պատմամշակութային համատեքստը վերականգնելու համար անհրաժեշտ համարվեց պեղումներ կատարել

11 Գ.Հովսեփյան, Խաղբակյանք կամ Պոռչյանք Հայոց պատմության մեջ, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1928, էջ 33:

12 Բ.Ա. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունները X–XV դարերում, Երևան, 1975, էջ 21:

13 Դ-Վ, պրակ V, էջ 78–83:

14 Շ.Մկրտչյան, Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1985, էջ 31–32:

15 Վ. Գևորգյան, Վաճառ, Երևան, 2004:

16 Այս հետազոտությունների մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Պետրոսյան, Արցախի Տիգրանակերտն ու Վաչագան Բարեպաշտի կրոնական բարեփոխումները, ԱՊՀ գիտական ընթերցումներ, Ստեփանակերտ, 2016, ՀՊ 1, էջ 96–103:

նաև Վաճառի Ս. Ստեփանոսի դամբարանում, որը նախնական տվյալներով նույնպես ունեցել է արևելյան մուտք (նկ. 5):

Պեղումների նպատակն էր հստակեցնել Ս. Ստեփանոսի դամբարանի և նրա վրա կառուցված մատուռի ծավալատարածական լուծումը, պարզել ճարտարապետական մանրամասներն ու գեղարվեստական հարդարումը, լուծել դրանց կառուցման ժամանակի հետ կապված խնդիրները:

Գ. Ս. Ստեփանոսի մատուռ-դամբարանի հնագիտական հետազոտությունը

Դամբարանը. Պեղումներն սկսվեցին Ս. Ստեփանոսի դամբարանից: Չեչոտ կրաքարի սրբատաշ սալերով և քարուկիր միջուկով կերտված դամբարանից մինչև պեղումները երևում էր միայն արևելյան պատի փլվածքի հետևանքով առաջացած «մուտքը» (ինչը մինչև պեղումներն ընդունել ենք որպես արևելյան մուտք), որտեղով կարելի էր մտնել դամբարան: Պեղումների սկզբին մաքրվել է դամբարանի դիմացի հրապարակը, որտեղ A4 քառակուսում 0,70մ խորությունում հայտնաբերվել են հասարակ խեցեղենի մի քանի բեկոր և դուրգի վրա պատրաստված նավակաձև ձիթածրագի կեսը: Միաժամանակ A3–B3 քառակուսիներում մաքրվել է շինությունից հարավային պատին կից տարածքը, ուր բացվել են դամբարանի չեչոտ կրաքարի սրբատաշ սալերով շարված հարավային երկաստիճան գետնախարիսխը և պատի ներքնամասը: B3 քառակուսում 1,50մ խորությունում հայտնաբերվել է կաթնագույն կրաքարից պատրաստված լուսամուտի խաչաքանդակ պարակալ (նկ. 6): Նույն քարից և նման ոճային կատարմամբ դռան բարավորի կիսակամարաձև, խաչային հորինվածքով քարի երկու սալեր (նկ. 7) գտնվեցին դամբարանի մուտքի դիմացից՝ A4 քառակուսում՝ համապատասխանաբար 1,70մ և 1,90մ խորությունից: Ամբողջացած բարավորի երկարությունը 60 սմ է: Ամենայն հավանականությամբ բարավորը պսակել է վերակառուցված դամբարանի արևելյան մուտքը, իսկ լուսամուտի պարակալը՝ մատուռի արևելյան կամ հարավային լուսամուտներից մեկը:

A3–B3 քառակուսում մաքրվել է վաղբրիստոնեական դամբարանի հարավային պատին կից տարածքը, որտեղից հայտնաբերվել են մի քանի խաչքարեր, պատի խոշոր, սրբատաշ սալեր, տրամատափորված քիվի բեկորներ, որոնցից մեկի կողին արձանագրություն կա (տե՛ս Է. Նորահայտ արձանագրությունները, արձ. Գ.), ինչպես նաև՝ 2 մ խորությունում՝ երեք հարթ տապանաքարերից բաղկացած հարավարևելյան տապանաքակը (նկ. 8): Զուգահեռ կտրվել են դամբարանի վրա վեր խոյացած փռչնու արմատները, որոնք դժվարացնում էին աշխատանքները: A3 քառակուսում, 1,60 մ խորությունում հայտնաբերվեց երկաթե ամբողջական ճարմանդ: Խեցեղեն գտածոները խիստ սակավ են հանդիպում և հիմնականում վերաբերում են 12–13-րդ դդ.:

Դամբարանի մուտքի դիմաց, 1,80 մ խորությունում հայտնաբերվեց մետաղյա (արծաթ կամ բրոնզ) ողկուղաձև սնամեջ կախիկ: Հավանական է, որ այն դամբարանի մտնելիս կորցրել է որևէ ուխտավոր:

Պեղումներն ամբողջովին բացահայտեցին դամբարանի ծավալատարածական առկա լուծումը, հիմք տվեցին հստակեցնել վաղբրիստոնեական կառույցի նախ-

նական լուծումը և պարզել հետագա հավելումները: Ըստ այդ տվյալների՝ դամբարանը արտաքուստ համարյա քառակուսի կառույց է ($3,90 \times 4,10$ մ, նկ. 9), որի հյուսիսային մասում գտնվում է կիսազլանաձև թաղով նեղ սրահը՝ արևմուտքում կրկնակի պատով ստեղծված «պահարանով», որում, ամենայն հավանականությամբ, պահվել է սրբի մասունքատուփը: Դամբարանն ունի խիստ նեղ ու ցածր արևելյան մուտք, ինչը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ այն օգտագործվել է միայն եզակի դեպքերում, երբ մասունքները տարվել են եկեղեցի կամ մատուռ՝ այնտեղ ընթացող ծիսակատարություն ժամանակ օգտագործելու նպատակով: Ինչպես դեռ Մակար եպիսկոպոսն էր նկատել, Ս. Ստեփանոս եկեղեցու «հիսիսային խորհրդարանի ետև կայ մի գաղտնի մուտք, որի ետև և մի անյայտ պահարան»¹⁷: Կարծում ենք, որ հյուսիսային ավանդատան մեջ հատուկ ստեղծված այս պահարանը կարող էր օգտագործվել սրբի մասնատուփը պահելու համար (գուցե մինչև դամբարանի վերակառուցումը կամ էլ սրբին նվիրված ծիսակատարությունների օրերին): Դամբարանի հարավային պատի խիստ մեծ լայնությունը (մոտ 1,90 մ) պայմանավորված է երկրորդ հարկի մատուռի համար անհրաժեշտ ծավալ ապահովելու հանգամանքով: Ակնհայտ է, որ վաղբրիստոնեական դամբարանը վերանորոգելիս արդեն «ծրագրավորված» էր նաև երկրորդ հարկի մատուռի կառուցումը: Պեղումները պարզեցին, որ երկհարկ դամբարան-մատուռն արտաքինապես ամբողջությամբ վերակառուցվել է 13-րդ դ. կեսերին, ինչի մասին վկայում է և Մամբան իշխանուհու շինարարական արձանագրությունը: Թերևս վաղմիջնադարյան կամ նախնական կառույցին են պատկանում դամբարանի ներսույթը և մուտքը, պեղումների ժամանակ հայտնաբերված խաչկալն ու թևավոր խաչի բեկորները:

Մատուռը (նկ. 10, 11). Այն քառակուսի հատակագծով ($3,90 \times 4,09$ մ) երկաթ-սիւղ բազիլիկ կառույց է: Մուտքն արևմտյան կողմից է:

Պեղումները պարզեցին, որ մատուռից պահպանվել են կրաշաղախ հատակը, հարավային պատի և հարավային աբսիդի պատերի երկու շարքերը, արևելյան զույգ խորանների առաջին շարքի քարերը: Ողջ կառույցն իրականացված է չեչոտ կրաքարի սրբատաշ կվադրերով: Հայտնաբերվել են լուսամուտների քանդակազարդ պարակալը, արևմտյան մուտքի եզրաքարերը՝ դեկորատիվ սյունաշարի տրամատավորումով:

Մինչև 20-րդ դ. 60-ական թթ. մատուռը հիմնականում կանգուն է եղել, պատերին եղել են մի շարք արձանագրություններ, այդ թվում և շինարարական, ըստ որի՝ մատուռ-դամբարանը կառուցել է Խաչենի իշխան Հասան-Ջալալի կին Մամբանը՝ 1251թ.¹⁸: Երկու խորաններն, ամենայն հավանականությամբ, նվիրված են եղել Ջալալին և Մամբանին:

Մատուռի հարավային խորանի հատակի վրա գտնվեցին կարմրավուն որմնանկարի հետքերով պատի սալերի բեկորներ¹⁹:

17 Մակար եպս. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 184:

18 ԴՀՎ, պրակ V, էջ 80:

19 Բուսաներկաչափական մոտիվներով և արձանագրության հետքերով որմնանկարներ են պահպանվել նաև Ս. Ստեփանոս եկեղեցու բեմատեղքին (տես Է. Նորահայր արձանագրությունները, արձ. Ը) և մուտքի բարավորի վրա:

Դ. Գավթի հայտնաբերումն ու հետազոտությունը

Մատուռի նախամուտքը ($1,30 \times 2,30$ մ) սալահատակված և սվաղված է: Եկեղեցու հարավային մուտքի դիմաց, A2 քառակուսում, 30 սմ խորությունում բացվեց գավթի հատակը, որը ներառում է և մուտքի սալահատակը (նկ. 12):

Սակայն ամենաուշագրավը գավթի որմնախարիսխների, խոյակների և պատկից սյուների հայտնաբերումն էր (նկ. 13): Այն արևմտյան մուտքով, հատակադժուժում գրեթե քառակուսի ($6,80 \times 6,40$ մ) շինություն է՝ կառուցված կարմրադարչնագույն կարծր՝ հղկված կամ սրբատաշ քարերով: Որմնախարիսխներից մեկն իր տեղում է՝ կից մատուռի արևմտյան պատին՝ տեղադրված գավթի արևելյան պատի համարյա միջնակետում (նկ. 13/4): Հավանական է, որ իր տեղում է և հարավային պատի միջնամասին կից խարիսխը (նկ. 13/5): Թերևս հնարավոր է վավերացնել արևմտյան պատին կից խարսխահիմքի մի հատվածը (նկ. 13/6): Ս. Ստեփանոս եկեղեցու հարավային պատին պահպանվել են գավթի հյուսիսային պատերի հպման հետքերը՝ մեծ արևմտյան և ավելի փոքր արևելյան կամարների տեսքով: Նկատի ունենանք նաև, որ առկա տապանաքարերը բացառում են սրահում առանձին կանգնած սյուների գոյությունը: Այս տվյալները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ գավթի շինությունում է ծածկը պատերի վրա հենվող խաչվող կամարներով տիպին²⁰: Գավթի ներսում, հարավային պատի մոտ, գտնվեց նույն կարմրավուն խոշոր քարից ելնդավոր կամարաքանդակով ելուստավոր մի սալ (գուցե և խաչքարի ստորին մաս), որի վրա՝ կամարի ներքո, փորագրված է ՁԼԳ (1284) թվականը: Չի բացառվում, որ այն ագուցված է եղել գավթի արևմտյան ճակատին և ցուցում է շինության կառուցման թվականը:

B2 քառակուսի $0,70-0,90$ մ խորությունից հայտնաբերվել են քանդակազարդ խաչքարերի բեկորներ, վաղբրիտոնեական թևավոր խաչի մի քանի բեկոր՝ կարմիր ներկի հետքերով (նկ. 14), տանիքի ճակտոնի քանդակազարդ եզրաքար (նկ. 15): Ծածկի սալեր են հայտնաբերվել պեղումների այլ հատվածներից ևս, որոնք վկայում են, որ մատուռի և գավթի տանիքները եղել են սալապատ: Գավթում բացվել են չորս տապանաքարեր, որոնցից երկուսը պարզ, ուղղանկյուն են, մյուս երկուսը կրկնակի ռելիեֆային շրջանակներով, մեկն ունի արձանագրություն (տե՛ս է. Նորահայտ արձանագրությունները, արձ. ե.): B1 քառակուսում, անմիջապես գավթի արևմտյան պատին կից՝ $0,90$ մ խորությունում, հայտնաբերվեց ձեռածեփ, չորս քիլիկանի, բռնակավոր ամբողջական փոքր ձիթածրագ:

Ինչպես գավթի ներսում, այնպես էլ կից տարածքում հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ աղյուսներ: B1–B2 քառակուսի $1,70$ մ խորությունից աղյուսի բեկորներ, ամբողջական ուղղանկյուն՝ 23×11 սմ և քառակուսի աղյուսներ՝ 22×22 սմ, 23×23 սմ, բարձր. 4–5 սմ, B2–B3 քառակուսիներում գավթի հարթակի հարավային պատին իրար վրա հենած և ոչ կանոնիկ՝ հյուսիս–հարավ ուղղվածությամբ դրված մի քանի ամբողջական խաչքարեր բացվեցին (նկ. 16): Այս հատվածում տարբեր խորություններից մի քանի տասնյակ ինչպես պարզ, հասարակ, այնպես էլ նրբահյուս, քանդակազարդ խաչքարերի բեկորներ են հայտնաբերվել:

20 Հմմտ. С. Х. Мнацаканян, Архитектура армянских притворов, Ереван, 1952, с. 15, рис. 4/4.

2,90 մ խորության վրա գտնվեցին խաչակալի ողկուզակիր և որմնասյուլներով հարդարված բեկորներ (նկ.17): Հավանական է, որ խաչակալն ու թևավոր խաչը պատկանել են Ս.Ստեփանոսի դամբարանի նախնական համալիրին, ապա վերօգտագործվել գավթի տանիքում՝ որպես երդիկն ամբողջացնող ռոտոնդա:

Նշված քառակուսիներում մաքրվեց պեղումներով բացված հորիզոնական դիրքով ընկած խոշոր սալի շրջակայքը և մակերեսը: Պարզվեց, որ այն խաչքար է՝ պարզունակ խաչաքանդակով: Անմիջապես նրանից ցած սրբատաշ և կոպտատաշ քարերով հիմք է ստեղծվել խաչքարի համար:

Ե. Տապանաբակերը

Պեղումները պարզել են, որ համալիրի բոլոր կառույցներին կից ստեղծված են եղել հատուկ հարթակներ, որոնք օգտագործվել են որպես տապանաբակեր: Գավթի թաղումներից զատ, ընդարձակ տապանաբակեր են պեղվել-բացվել Ս.Ստեփանոս եկեղեցուն արևմուտքից և արևելքից կից բակերում, մատուռ-դամբարանի հարավային բակում, գավթին հարավից և արևմուտքից կից բակերում (նկ.2):

2. Ումնափակ խաչքարը

Ս.Ստեփանոս եկեղեցուց հյուսիս-արևմուտք պեղվել են որմնափակ խաչքարով պսակվող գերեզմանային կառույցի մնացորդները (նկ.18): Խոշոր հարթ տապանաքարերից զատ բացվել են մի քանի ամբողջական և բեկորային խաչքարեր, որմնափակի պատվանդանի, տրամատավորվող եզրագոտիների սրբատաշ բեկորները:

Ե. Նորահայտ արձանագրությունները

Պեղումները երևան են բերել նաև մոտ երեք տասնյակ խաչքարեր ու բեկորներ, հիմնականում 13-րդ դ., մեկ տասնյակ նոր արձանագրություններ և արձանագրությունների հատվածներ: Դրանց մի մասը եկեղեցական կառույցների պատերի սալեր են՝ նվիրատվական բնույթի արձանագրություններով, տապանագրեր և խաչքարային արձանագրություններ: Արդեն ընթերցված և առավել կարևոր արձանագրությունները հետևյալներն են²¹:

Ա. Մատուռի սալաքարերից, 6 տող, կանոնավոր երկաթագրով (նկ.19).

«Թվ.:ՉԻԳ. (1274թ.). ես Ներսէ/ս գնեցի զեգատեղե/րս եւ տվի Ս[ուր]բ Ստեփանո/ս: Իպիսկապոսս եւ միա/բանքս տվին Ծա[ռգ]ա/րդարին :Բ: Ժամ»:

Բ. Մատուռի սալաքարերից, 5 տող, կանոնավոր երկաթագրով (նկ.20).

«Զ[ա]հելին որդի ետ/անտառն ի ս[ուր]բ Նահ[ատակ]/: Ժամ գրեցաք Ս[ուր]բ Յա/կոբին: Ով խափանէ՝ դատի,/կատարիչքն՝ աւրհնէ»:

21 Արձանագրությունների վերծանությունները ներկայացրել ենք ըստ ԴՀՎ մատենաշարի սկզբունքների՝ բացառությամբ վերծանության պայմանական նշանների փոփոխության և բնագրի՝ փոքրատառերով շարադրման՝ մեծատառերը կիրառելով միայն ժամանակակից հայերենում ընդունված կանոնների համաձայն: Վերծանությունը մեծատառերով ներկայացնելու սկզբունքը, որ կիրառվում է ԴՀՎ-ում, ոչ միայն դժվարընթեռնելի է դարձնում բնագիրը, այլև հնարավորություն չի տալիս առանց լրացուցիչ փնտրտուքի տարբերակել հատուկ և հասարակ անունները:

Գ. Մատուռի քիվի կողին, երկու տող անկանոն շղագրով (նկ. 21).

«գՍ[ուր]բ խաչին.../։Ա։ Շուշիկա...»:

Դ. Մատուռի սալաքարերից, արձանագրությունը 6 տող, անկանոն, բոլորգիր, ցրված տողերով, խաչի պոչուկի երկու կողմերում (նկ. 22).

«Խաչ[ս/] մեղացս/։ Որք կա/րդեք/՝ յա[ղաւ]թս յիշէք։ Թվ.։ 264»:

Ե. Տապանաքար, գավթում, հարթ, ընդգծված զույգ եզրակոսներով, արձանագրությունը երեք տող, անկանոն երկաթագրով (նկ. 23).

«Այս է հանգ/իստ Քրմիայ տ/իկնոջն»:

Զ. Տապանաքար, մատուռի հարավային բակում, հարթ, արձանագրությունը երկու տող, կանոնավոր երկաթագրով (նկ. 24).

«Այս է հանգ/իստ Սերոբ ք[ա]հ[անային]»:

Է. Տապանաքար, մատուռի հարավային բակում, հարթ, ընդգծված զույգ եզրակոսներով, արձանագրությունը՝ յոթ տող, սալի վերնամասում, երկաթագիր և բոլորգիր անկանոն, տարաչափ տառերով (նկ. 25).

«Ով աստի զայ եւ ա/ղաւթե զայս կարի/եւ զիս յիշէ ի .../էր ի :ԺԶ:ին ի Քրիստո]ս/փոխեցայ. զՄա/մաք տիկինս/յիշեցէք»:

Ը. Բեմառէջքի որմնանկարի վերնամասում, կանոնավոր երկաթագիր, սև ներկով, մեկ տող։ Արձանագրության սկզբնամասում հնարավոր է տարբերակել «Մամաք», իսկ վերջնամասում՝ «զիս Ա[ստուա]ծ» (նկ. 26) կապակցությունները։

Մնացած արձանագրությունները, որոնք խիստ հատվածային են կամ վատ պահպանված՝ վերծանման ընթացքում են։

Եզրակացություններ

Ամփոփելով համալիրի պեղումների արդյունքները՝ կարող ենք ուրվագծել հետևյալ կառուցողական-ժամանակագրական ընթացքը։

ա. Սկզբնապես տեղում եղել է վաղբրիստոնեական դամբարան, որն ունեցել է արևելյան մուտք։ Տեղում պահպանվել են դամբարանաւոր, մուտքը։ Ամենայն հավանականությամբ, սկզբնապես դամբարանին կամ նրան կից կոթողի են պատկանել պեղումներով հայտնաբերված խաչակալն ու թևավոր խաչը։

բ. 13-րդ դ. սկզբներին, երբ Խաչենի հզորացող իշխանական տունը նոր՝ համաքրիստոնեական հովանավոր սրբեր էր փնտրում, «Հայտնաբերվել» են Ս. Ստեփանոսի մասունքներն ու այն ամփոփող կառույցը։

գ. Տեղում 1229թ. կառուցվել է նոր եկեղեցի։

դ. 1251թ. դամբարանի սրահը հավելվել է նոր ծավալով, և վրան մատուռ է կառուցվել։ Հին դամբարանից մնացել են սրահը, արևելյան մուտքը, խաչակալն ու թևավոր խաչը։

ե. 1284թ. մատուռին կցվել է գավիթը։

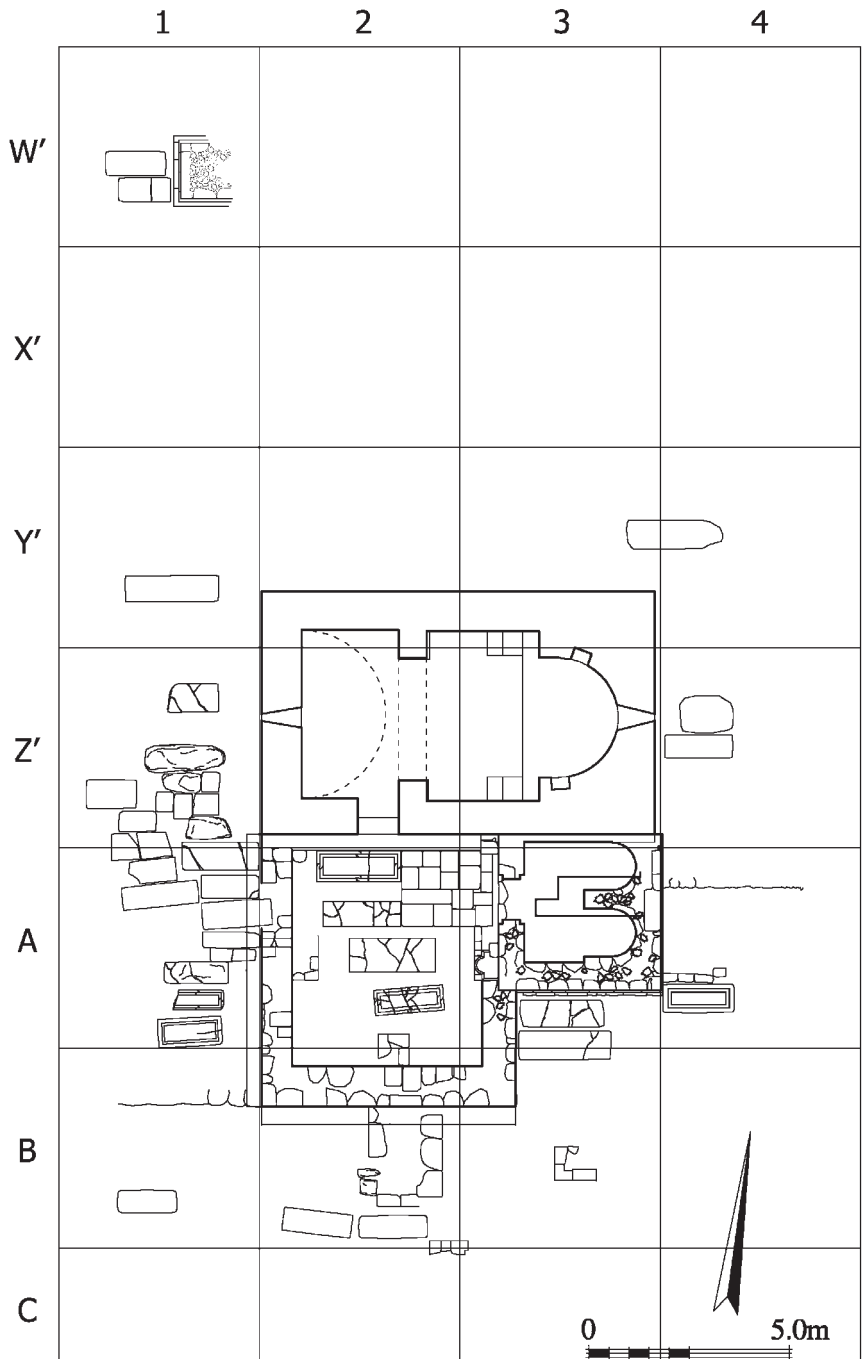
Հասան-Ջալալյան իշխանական տան կողմից համաքրիստոնեական (և ոչ տեղական-ավանդական) սրբերին նվիրված տաճարների կառուցումը (Գանձասարի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ, Վաճառի Ս. Ստեփանոս) ուներ այն ընդհանուր միտումը,

որ դիտվում է 12-րդ դ. վերջերից սկսած, երբ Զաքարյան իշխանապետության ազատագրական պայքարը նոր բարձրացող հայ իշխանական տներին ուղղորդում է դեպի ընդհանուր քրիստոնեական աշխարհի ազատագրման առաքելականությունը: Արցախում կարելի է առանձնացնել Մխիթար Գոշի և Վանական վարդապետի ջանքերով Դադո-Դադի-Դադուին Թադեոս առաքյալի աշակերտ և Դադիվանքը առաքելադիր հռչակելը, նման մտայնության հետագա զբսևորում կարելի է դիտել Դադիվանքի կաթողիկեի որմնանկարների թեմաները, այդ թվում և մեր հուշարձանին անմիջապես առնչվող՝ Ս.Ստեփանոսի քարկոծման տեսարանը Դադիվանքի կաթողիկե եկեղեցու հյուսիսային պատին՝ ներսից: Նման իրողության ավելի ընդարձակ գաղափարական և աշխարհագրական հենքի մասին կարող են վկայել բազմաթիվ այլ փաստեր ևս. օրինակ՝ Պոռչյան իշխանական տան կողմից Նոյյան տապանի մասունքի և սուրբ Գեղարդի ձեռքբերումը, ավելի լայն առումով՝ Մասիսի վերանվանումն Արարատի և այլն: Առայժմ հիպոթետիկ ձևով կարելի է վերականգնել մի իրավիճակ, երբ վիրահայկական ազատագրական պատերազմը և խաչակրաց արշավանքները նպաստում էին ընդհանրական մի գաղափարաբանության տարածմանը, որի հիմքում սուրբ երկրի ազատագրումն էր: Ընդ որում, այդ սուրբ երկիրը ներառում էր համարյա ողջ քրիստոնյա էյկումենը, այդ թվում և, անշուշտ, Հայաստանը:

Առավել ուշագրավ է, որ համահայկական այս մտայնությունը գաղափարական ու նյութական իր զբսևորումն է գտել ի դեմս մեր կողմից հետազոտվող հուշարձանի:

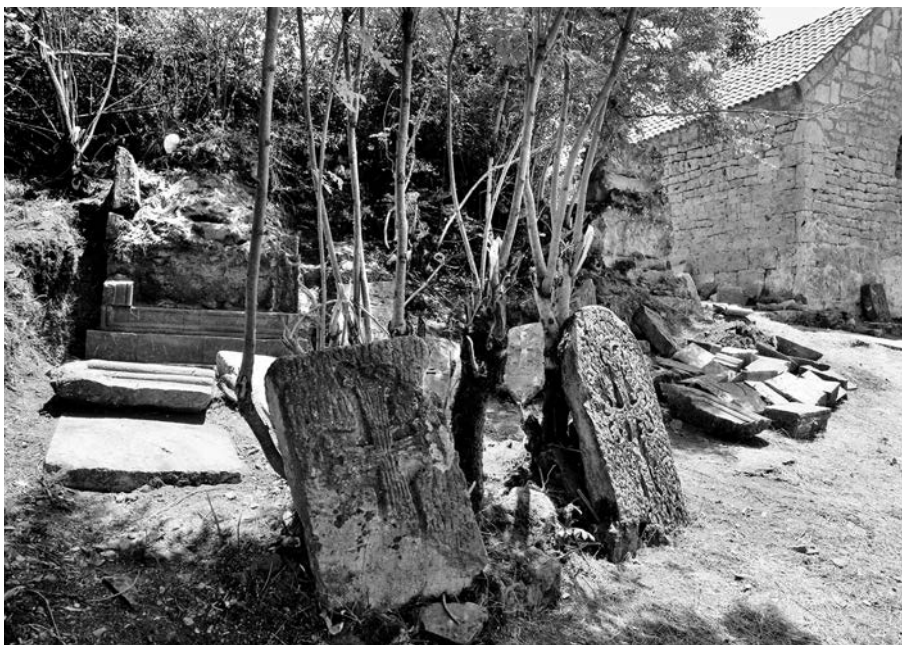
Նկ.1 Հնավայրի ընդհանուր տեսքը հարավից

Նկ. 2 Պեղված համալիրի հաղակազիծը

Նկ. 3 Հնավայրի ընդհանուր տեսքը հարավից, պեղումներից հետո

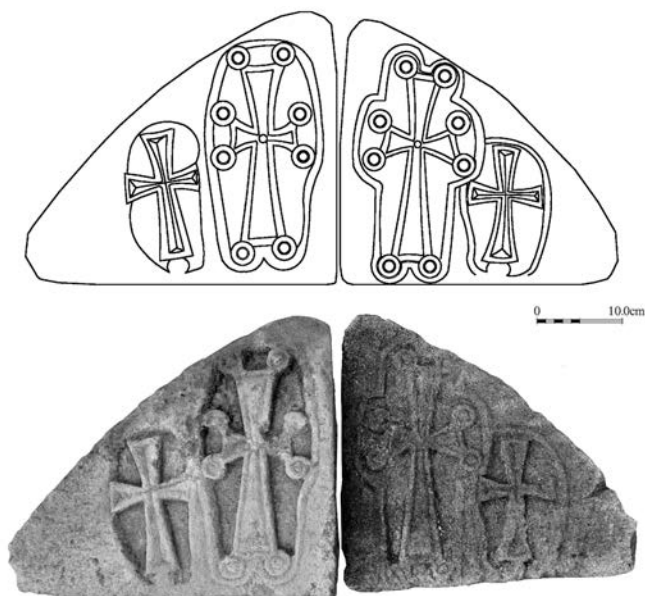
Նկ. 4 Որմնափակ խաչքարի և վանքի մուտքի մնացորդները

Նկ. 5 Ս. Սյրեփանոսի դամբարանը մինչև պեղումները, տեսքն արևելքից

Նկ. 6 Լուսամուտի պարակալ

Նկ. 7 Վերակառուցված դամբարանի բարավորը

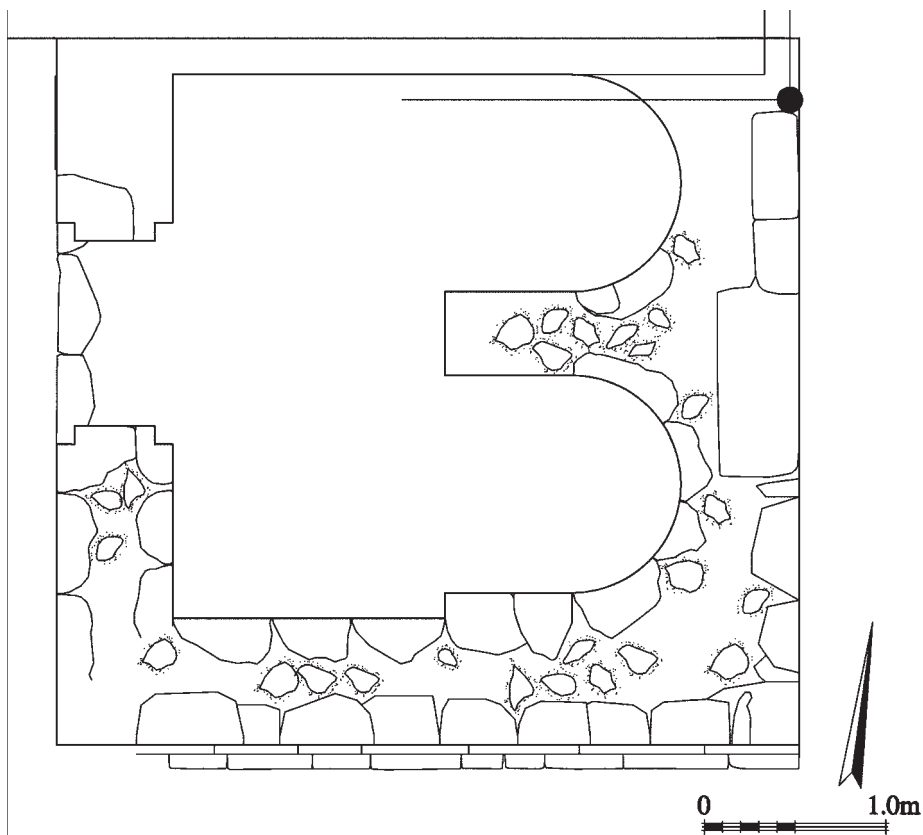
Նկ. 8 Դամբարանին կից տապանաքարակը

Նկ. 9 Դամբարանն արևելքից

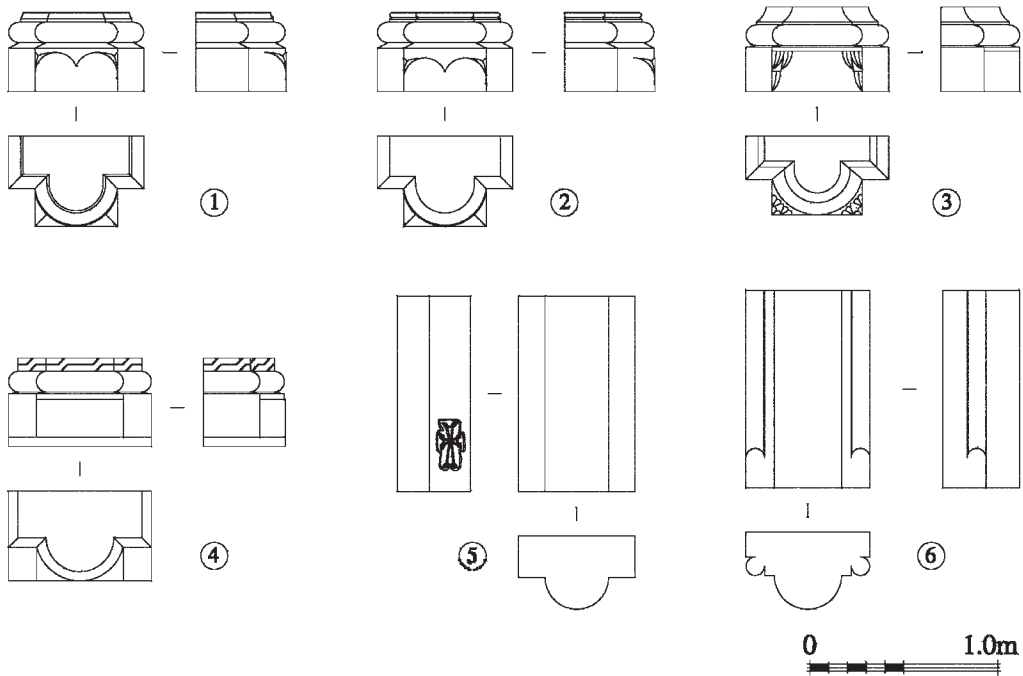
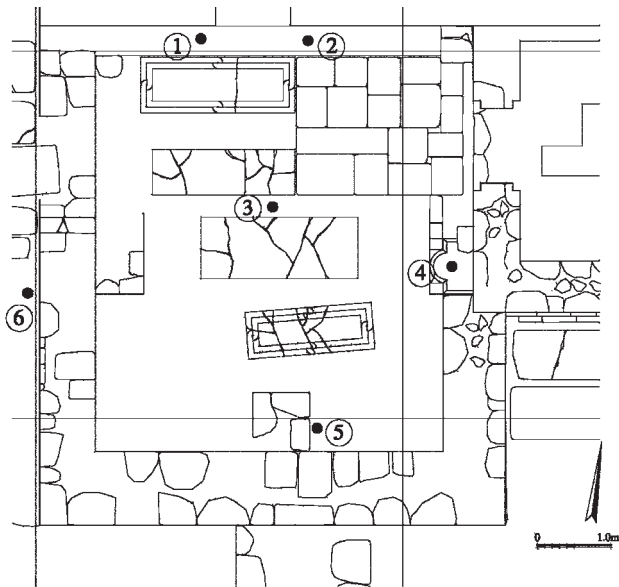
Նկ. 10 Մալոուրի ընդհանուր տեսքն արևմուտքից

Նկ. 11 Մալուտի հայրակազիծը

Նկ. 12 Գավիթն արևմուտքից

Նկ. 13 Գավթի հաղարկագիծն ու ճարտարապետական մանրամասները

Նկ. 14 Թևափոր
խաչի բեկորներ

Նկ. 15 Տանիքի քարե ճակրոն

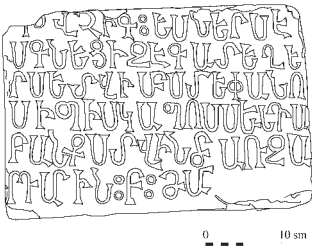
Նկ. 16 Խաչքարեր՝ հարավային տապանաբակում

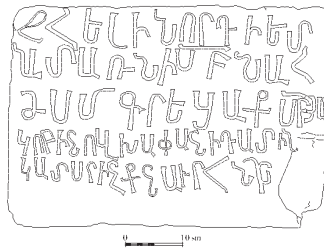
Նկ. 17 Խաչակալը

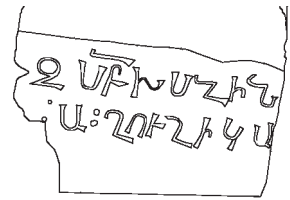
Նկ. 18 Որմնափակ խաչքարը

Նկ. 19 Ներսեսի
արձանագրությունը

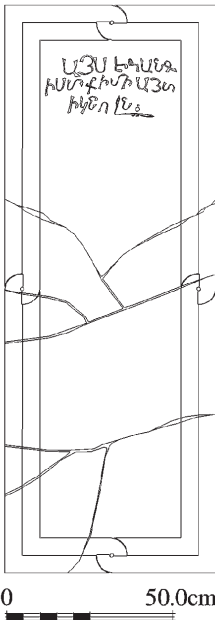
Նկ. 20 Զահեղի
արձանագրությունը

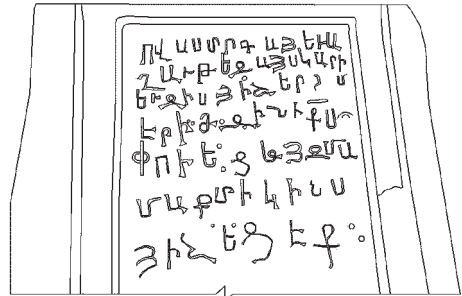
Նկ. 21 Շուշիկի
արձանագրությունը

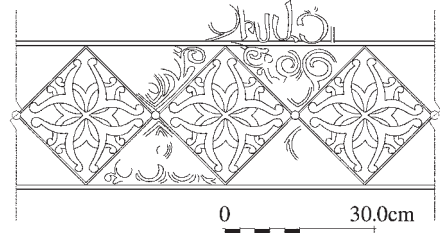
Նկ. 22 Հիշատակագրություն

Նկ. 23– 24 Տիկին Քիմիայի, Սահակ
քահանայի տապանագրերը

Նկ. 25 Մամար տիկնոջ
տապանագիրը

Նկ. 26 Հարվաժ՝ Ս. Սյրեպիանոս
եկեղեցու բեմառւելքի որմնանկարներից

ГАМЛЕТ ПЕТРОСЯН

ОСНОВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ
МОНАСТЫРЯ СВ. СТЕПАНОСА В ВАЧАРЕ И НОВОНАЙДЕННЫЕ НАДПИСИ

Ключевые слова: *Арцах, археология, раннехристианский мавзолей, часовня, гавит, хачкар, надгробие, надпись, орнамент.*

В статье представлены основные результаты археологического исследования, в частности, новонайденные надписи монастыря Св. Степаноса в Вачаре (Мартакертский район, Республика Арцах). Археологические раскопки были произведены Арцахской археологической экспедицией (Гамлет Петросян, Армине Габриелян, Лилит Минасян) Института археологии и этнографии НАН РА в 2017 году.

Монастырский комплекс состоит из базиликальной церкви Св. Степаноса, выявленной в результате раскопок двухэтажной часовни-мавзолея, гавита (нартекс), примыкающего с западной стороны к часовне, остатков ворот и встроенного в нишу хачкара в северной части. Весь комплекс обнесен крепостной стеной.

Благодаря раскопкам были обнаружены три десятка хачкаров, в основном XIII века, десять новых надписей или их фрагментов, высеченных на плитах, хачкарах и надгробиях.

HAMLET PETROSYAN

THE MAIN RESULTS OF THE ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATION OF ST. STEPANOS MONASTERY IN VACHAR AND THE NEWLY FOUND INSCRIPTIONS

Keywords: *Artsakh, archaeology, early Christian mausoleum, chapel, gavit, khachkar, gravestone, inscription, ornament.*

The article presents the main results of archaeological investigation and, in particular, the newly discovered inscriptions of St. Stepanos monastery in Vachar (Martakert province, Republic of Artsakh). The archaeological project was carried out by the Artsakh archaeological expedition (Hamlet Petrosyan, Armine Gabrielyan, Lilit Minasyan) of the Institute of Archaeology and ethnography of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia in 2017.

The monastery complex consists of the St. Stepanos basilica, two-storey mausoleum-chapel discovered thanks to excavations, the gavit (narthex) adjacent to the west side of the chapel, as well as the remains of the gate and a khachkar built into the niche in the northern side. The whole complex is surrounded by the fortification walls.

Thanks to the excavation, about three dozens of khachkars, mainly dated back to the XIII century, ten new inscriptions and their fragments carved on slabs, khachkars and tombstones were also revealed.

ԱՐՍԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԱՆՏԻՊ ՎԻՄԱԳՐԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑՈՒՑ

Հիմնադրատեր՝ Երևան, Կաթողիկե եկեղեցի,
վիմագրական ժառանգություն, Կարո Ղաֆադարյան,
խաչքար, արձանագրություն, մեկնասա:

Նվիրվում է Երևանի 2800-ամյակին

Երևան քաղաքի միջնադարյան պատմության ուսումնասիրման համար հավաստի սկզբնաղբյուրներ են ոչ միայն մատենագրական վկայություններն, ի դեմս ձեռագրերի հիշատակարանների, այլև քաղաքի պատմաճարտարապետական հուշարձաններին, խաչքարերին ու տապանաքարերին պահպանված հարյուրավոր վիմագրերը: Երևանի վիմագրական ժառանգության համալիր ուսումնասիրությունն իրականացրել է անվանի հնագետ, վիմագրագետ Կարո Ղաֆադարյանը, որը դեռևս 1930-ականներին մասնակցել է քաղաքի հնությունների ուսումնասիրությանն ու վիմագրերի ընդօրինակմանը: Նա առաջինն է ուսումնասիրել 1936–1937թթ. Կաթողիկե բազիլիկ եկեղեցին քանդելու ժամանակ ի հայտ եկած գմբեթավոր փոքր եկեղեցու վիմագրերը: Այս նույն ժամանակաշրջանում հուշարձանի հնագիտական հետազոտությանը զբաղվել է նաև հնագետ Աշխարհբեկ Քալանթարը, որը ոչ միայն հետևել է բազիլիկ եկեղեցին քանդելու ընթացքին, այլև «Երևանի Կաթողիկեն» խորագրով հաշվետու հոդվածում մանրամասն քննության է առել հուշարձանախմբի ժամանակագրությունը, ճարտարապետական հորինվածքը, անվանումը և մի շարք այլ լուսաբանման կարիք ունեցող հարցեր¹: Նորաբաց փոքր եկեղեցին երեք կողմից պարփակված է եղել ժեղ. վերակառուցված եռանավ բազիլիկ հորինվածքով մեծ եկեղեցու մեջ, որին ծառայել է իբրև ավագ խորան: Աշխարհբեկ Քալանթարի համոզմամբ՝ ժամանակագրորեն վաղագույնը բազիլիկն է, որն ըստ ամենայնի Ձ դարավերջի կամ է դարասկզբի կառույց է եղել, իսկ փոքր գմբեթավոր եկեղեցին ժ–ժԱ.դդ. բնորոշ մատուռ է, որի վիմագրերից վաղագույնները թվագրվում են ժԳ–ժԴ.դդ.: Ինչպես վիմագրերի, այնպես էլ եկեղեցու քանդակային մի շարք հարդարատարրերի առկայությունը (պատերի խորշերի քանդակազարդ պսակներ, խաչաքանդակներ, բեմառէջքի աստղազարդեր և այլն) ուսումնասիրողների համար հիմք է դարձել, որպեսզի հուշարձանը ևս թվագրվի նշված ժամանակաշրջանով²:

1 Ա.Քալանթար, Երևանի Կաթողիկեն, «Հայաստան. քարե դարից միջնադար» երկերի ժողովածու, Գիտական ժառանգություն, հ. 4, Երևան, 2007, էջ 361–387:

2 Նույն տեղում, էջ 370–372:

Ինչ վերաբերում է նորաբաց եկեղեցու վիճակագրերի գյուտին, ապա այն ուշագրավ էր հատկապես քաղաքի ԺԳ–ԺԴ դդ. պատմության լուսաբանման տեսանկյունից, քանի որ դրանց քննությամբ պարզվել է Երևանի՝ դեռևս հիշյալ ժամանակներից իբրև առևտրաարհեստավորական քաղաք լինելը: Պատահական չէ, որ նույն Կաթողիկեի արձանագրություններում վկայված մի շարք ուշագրավ տեղանքների ուսումնասիրությամբ ականավոր վիճակագրագետ Ս. Բարխուդարյանը հետևյալ եզրակացությունն է հանգել. «Երևանը 13-րդ դ. երկրորդ կեսից սկսած, մոնղոլական արշավանքների առաջին շրջանից հետո, դառնում է միջնադարյան տիպի քաղաք, վարչակրոնական կենտրոն, արհեստավորական և առևտրական ձեռնարկություններով»³:

Կ. Ղաֆադարյանը Կաթողիկեին և նրա վիճակագրությանը նվիրված իր ուսումնասիրությունները նախ ամփոփել է մի հոդվածում⁴, ապա Երևանի վիճակագրական ժառանգությունն ամբողջացնող հատորում, որտեղ ներկայացված 293 վիճակագրից 59-ը Կաթողիկեից է⁵: Նշված վիճակագրերը գիտնականը ներկայացրել է չորս խմբով. առաջինում Ս. Աստվածածին եկեղեցու որմերի 16 վիճակագրերն են՝ թվագրված 1264–1609թթ., երկրորդ խմբում՝ 1690-ականների սկզբին վերակառուցված եռանավ բազիլիկի 10 վիճակագրերը, երրորդ խմբում՝ նույն եկեղեցու պատերի և մույթերի կրաշաղախի միջուկից դուրս եկած վիճակագրերը՝ 23 միավոր, իսկ չորրորդ խմբում եկեղեցու ծածկի թաղի միջուկից դուրս եկած վիճակագրերն են՝ 10 միավոր, որոնք ժամանակագրորեն հետադույններն են՝ ԺԼ–ԺԹ դդ.: Թվում է, թե հմուտ գիտնականը վիճակագրական նյութն ամբողջացրել ու սպառել է, մինչդեռ ներկայիս Կաթողիկե – Ս. Աննա եկեղեցական համալիրի⁶ արևելյան պարսպապատի տակ ցուցադրված են մի քանի քանդակազարդ ու արձանագիր քարեր (խարխախներ, սյուներ, բարավորի քար, խաչքարեր և այլն), որոնք չնայած ժամանակագրորեն վաղ չեն, բայց տեղ չեն գտել Կ. Ղաֆադարյանի գրքում: Ենթադրելի է, որ դրանք ի հայտ են եկել ավելի ուշ: Մենք այդ բեկորներն ու խաչքարերը լուսանկարել ենք դեռևս 2010թ., երբ հավաքված էին մի ծածկի տակ՝ եկեղեցու հյուսիսային կողմում:

3 Ս. Գ. Բարխուդարյան, Մի քանի դիտողություններ Երևանի Կաթողիկե եկեղեցու արձանագրությունների վերաբերյալ, ՏՀԳ, 1947, Հ^տ 5, էջ 69–70:

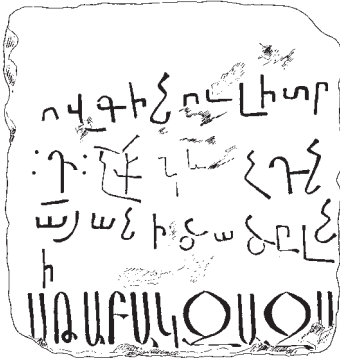
4 Կ. Ղաֆադարյան, Երևանի Կաթողիկեի և նորահայտ հուշարձանի վիճակն արձանագրությունները, «Տեղեկագիր ՀՍՍՀ պատմության և գրականության ինստիտուտի», գիրք Ա, Երևան, 1938, էջ 165–192:

5 Նույնի Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիճակն արձանագրությունները, Երևան, 1975, էջ 137–158:

6 Հրայր և Աննա Հովսեփյանների նվիրատվությամբ 2013թ. Կաթողիկե Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարևանությամբ կառուցվել է Ս. Աննա գմբեթավոր եկեղեցին և կից զանգակատունը: Երևանի քաղաքապետարանի արձանագրությունը գետեղված է զանգակատան հարավարևմտյան մույթի արևմտյան նիստին՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Ի հայրապետութեան Ս. Տ. Գարեգինի Բ կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց, սրտաբուղի նուիրատուութեամբ Հրայր և Աննա Հովսեփյան եկեղեցատե ամուլի, յամի Տեառն 2013 և ի թուին Հայոց ՌՆԿԲ կառուցա Սուրբ Աննա եկեղեցիս ի մայրաքաղաքի Երևան, վասն հոգևոր մխիթարութեան հաւատացելոց: Առաքեսցէ Տէր բիւր օրհնութիւն քարերարացս և յաջողեսցէ զամենայն եկեղեցաշէն, արդար գործս նոցա. ամէն»: Հիշյալ նվիրատուների հիմնադրամի միջոցներով 2016թ. նորոգվել է նաև Կաթողիկե Ս. Աստվածածին եկեղեցին:

Մեր ընդօրինակած արձանագրությունները 15-ն են, որոնցից 2-ը, որ խաչ-քարային հիշատակագրություն է, Կ. Ղաֆաղարյանը հրատարակել է⁷: Վերահրատարակությունը պայմանավորված է նշված խաչքարերի՝ Ղաֆաղարյանի գրքում ամբողջ, իսկ ներկայումս կոտրված ու վնասված լինելու հանգամանքով: Մեր հավաքածուի վիմագրերից ևս երկուսը եկեղեցու պատերին են, մյուսները՝ պարսպապատի տակ շարված քարերին: Ստորև ժամանակագրորեն ներկայացնում ենք բոլոր 15 վիմագրերի վերծանությունները՝ կից գրչանկարներով⁸ և լուսանկարներով՝ անհրաժեշտ ծանոթագրությամբ: Իբրև հավելյալ տեղեկություն՝ նշում ենք գրեթե բոլոր քարերի չափերն ու վիճակը:

1. Արձանագիր քար (0,56×0,60 մ), պարսպապատին հենած քարերի շարքում, ունի տարբեր ժամանակների երկու արձանագրություն (մեկը՝ թերի), որոնցից վաղագույնը թվագրվում է ԺԳ– ԺԴդդ. և հայտնում է Ջաքարյան իշխանական տոհմի Շահնաշյան նշանավոր տան շառավիղներից Իվանե Բ-ի որդի աթաբակ Ջազայի անունը.

...ԱԹԱԲԱԿ ԶԱԶԱ...

Ցավոք, արձանագրությունից քիչ բան է պահպանվել, ըստ այդմ՝ լրացուցիչ մանրամասներ մեզ հայտնի չեն: Աթաբակ Ջազան ապրել ու գործել է ԺԳ– ԺԴդդ.: Ինչպես նշում է Հակոբ Մանանդյանը, ԺԴդ. առաջին կեսին Անիում և նրա շրջակայքում շարունակում էին իշխել Շահնաշ Ա-ի թոռները՝ Շահնաշ Բ-ն, Վահրամը, Ջազան, որոնք վիմագրերում կոչվում են աթաբեկներ⁹: Աղբյուրներում Ջազայի մասին հիշատակությունները բավականին սակավ են: Անիի 1301 թվակիր վիմագրերից մեկի վերջում Ջազայի եղբայր Աղբուղա Բ-ն, որը որդին էր «Իւանէի, թոռն մեծացն Ջաքարիայի», նվազեցնում է Անի քաղաքի հարկերն իր եղբայրների «յերկարկենդանութեան եւ արեւշատութեան» համար, նաև ի հիշատակ «նախնեաց գերեզմանին»¹⁰: Ժամանակամերձ այլ վիմագրերում, որոնք կազմվել են դարձյալ Աղբուղայի հրամանով կամ նրա անունից, Ջազան ննջեցյալ է հիշվում: Այսպես, Գրիգոր Խուցիսի որդի Մխիթարը պարոն Աղբուղի հրամանով ապահարկում

7 Կ. Ղաֆաղարյան, Երևան, էջ 147–148, արձ. 22, 23, նկ. 97, 98:

8 Գրչանկարները մերն են:

9 Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1977, էջ 338:

10 ԴՀՎ, պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց՝ Հ. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 28, արձ. 84:

է ջրաղացներից գանձվող հարկը. «...վասն պարոնացն արեւշատութեան... վասն պարոն Զազին հոգոյն»¹¹, կամ Պապկանի որդի Գեշը պարոն Աղբուղի արեւշատութեան և պարոն Զազայի հոգու փրկութեան համար ապահարկում է քաղաքի «գլխաւորն զգամղէն»¹²:

Առավել ուշագրավ է Բջնիի 1358թ. արձանագրութիւնը, որի հեղինակը Շահնշահ Գ-ն է՝ աթաբակ Զազայի որդին¹³: Վիմագրի համաձայն՝ մեկիք Աշրաֆի բռնակալութեան ժամանակաշրջանում նրա զորական Հաջիբեկը հիմնահատակ ավերել է Բջնին, տեղի եկեղեցիներն ու կոտորել ժողովրդին: Այդ վայրագութիւններից հետո է, որ Բջնին դարձյալ անցնում է Զաքարյաններին, և նրանց շառավիղներից Շահնշահ Գ-ին հաջողվում է նորոգել եկեղեցիները, բարեկարգել բնակավայրը և այլ հիշատակման արժանի գործեր անել: Պատմագիտական գրականութեան մեջ, սակայն, Զազայի և Շահնշահ Գ-ի հայր և որդի լինելու հարցը չփոթութիւն է առաջացրել: Բանն այն է, որ Բջնիի արձանագրութեան առաջին հրատարակիչ Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցը վիմագրի՝ կասկած հարուցող հատվածն այսպես է կարդացել. «...ես՝ աթաբակ Շահինշահ, որդի աթաբակ Զազայն...»¹⁴, որը Ղեոնդ Ալիշանն այսպես է ուղղել. «...ես՝ աթաբակ Շահինշահ(ի) որդի աթաբակ Զազայս...»¹⁵: Ալիշանի ուղղումը ճիշտ համարող պատմաբան Լ. Բաբայանի կարծիքով 1357թ. Անիի գրավման ժամանակ Շահնշահ Գ-ն ապաստան է գտել Բջնիում և մեկ տարի անց՝ 1358թ. մահացել, իսկ Հաջիբեկի հրոսակախմբերի կողմից ավերված Բջնին վերականգնել է Զազան: Լ. Բաբայանը վերջինիս համարում է Շահնշահի որդին՝ բացատրելով, թե Զաքարյան տան ավագութիւնը 1340-ականներին անցնում է Շահնշահ Բ-ի թոռանը, իսկ Զաքարիայի Շահնշահ Գ որդուն, որը մեկիք Աշրաֆի ասպատակութիւնների ժամանակ կարողանում է Անիից փախչել Բջնի: Վերջինիս մահից հետո՝ 1358թ., ժառանգորդի դերում հանդես է գալիս նրա որդին՝ Զազան, որը նրանց վերջին շառավիղն էր, որից հետո, ըստ երևույթին, նրանք բոլորովին նսեմանում և կորցնում են իրենց քաղաքական կշիռը¹⁶: Բարեբախտաբար, վիմագիրը, որը գտնվում է Բջնիի Ս. Աստ-

11 Նույն տեղում, էջ 28, արձ. 85:

12 Նույն տեղում, էջ 30, արձ. 88:

13 Ե. Մուշեղյան, Բջնիի 1358թ. արձանագրության մասին, ՏՀԳ, 1956, Հ^տ 7, էջ 98: Արձանագրության ճշգրտված վերծանությունը պատրաստվում է տպագրության «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի Կոտայքի մարզի հատրում: Բնագիրը մեզ տրամադրեց հատորը կազմող Գագիկ Սարգսյանը, որին հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը:

14 Յովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և իննգ գաւառացն Արարատայ, աշխատասիրությամբ Ա. Տեր-Ստեփանյանի, Ս. Էջմիածին, 2014, էջ 330:

15 Ղ. Ալիշան, Այրարատ. բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890, էջ 273: Չնայած վիմագրում կատարած ուղղմանը՝ Ալիշանն իր «Հայապատում» աշխատության մեջ, Զաքարյանների ազգացուցակում, Շահնշահ Գ-ին համարում է աթաբակ Զազայի որդի (Ղ. Ալիշան, Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւնք Հայոց, Վենետիկ, 1901, էջ 447):

16 Լ. Բաբայան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը XIII–XIV դարերում, Երևան, 1964, էջ 359–360, տե՛ս նաև Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Երևան, 1976, էջ 642: Արձանագրության անդրադարձել է նաև Հ. Մանանդյանը, սակայն գերծ է մնացել մեկնաբանություններից (Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 344):

վածածին եկեղեցու հարավային պատին, արտաքուստ բավականին լավ է պահպանվել, և որի վերընթերցումը բացառում է ինչպես Ալիշանի ուղղումը, այնպես էլ Ջազային Շահնշահ Գ-ի որդի համարող Լ. Բաբայանի տեսակետը, քանի որ վիմագրի վիճելի հատվածը հետևյալն է. «...ես՝ աթապակ Շահինշայ, որդի աթապակ Ջազային...»: Մնում է փաստել, որ աթաբակ Ջազան Իվանե Բ-ի որդին է, Աղբուղա Բ-ի եղբայրը, Շահնշահ Գ-ի հայրը, որը վախճանված պետք է լինի ԺԴդ. առաջին կեսին:

Խնդրո առարկա արձանագրությունն ընդլայնում է աթաբակ Ջազայի անվան վիմագրական հիշատակումների աշխարհագրությունը և լրացնում նրա վերաբերյալ առկա սակավ աղբյուրների շարքը ևս մեկով:

2. Միևնույն քարին պահպանվել է ավելի ուշ և անվարժ գրչի ձեռքով փորագրված քառատող արձանագրություն, որը հիմնականում ընթեռնելի է (գրչագիրը՝ վերևում).

ՈՎ ԳԻՆՈՒ ԼԻՏՐ

:Դ: (4) ԶԼԱՐԷՅԻՔ Կ... ԶԴՆԴԻ՝

ԱՅ ԱՆԻԾԱԾ ԸԼԼՆ/Ի:

Դատելով բովանդակությունից՝ արձանագրությունը կարծես գինու լիտրաչափին վերաբերող ինչ-որ կարգ լինի, որը չկատարողը պետք է նզովված լինի Աստծուց: Չարեքը որևէ բանի մեկ քառորդ մասն է և իբրև տերմին գործածվում է տարբեր մեծությունների, այդ թվում՝ հեղուկի չափի համար¹⁷: Սույն վիմագրում այն թերևս պետք է ընկալել 1 լ գինու մեկ չորրորդ, քառորդ մասը իմաստով:

Ժամանակագրորեն հաջորդ վիմագրերը եկեղեցու որմերին են.

3. Խաչքար, ագուցված եկեղեցու արևմտյան պատին, ապակեպատ մուտքի ձախ կողմում: Խաչքարը կիսով չափ է պահպանվել, այն կտրած-հարմարեցված է պատի շարվածքում իբրև շինաքար, որի ուղղահայաց խաչաթևի աջ կողմում ելնդատառ թվականն է.

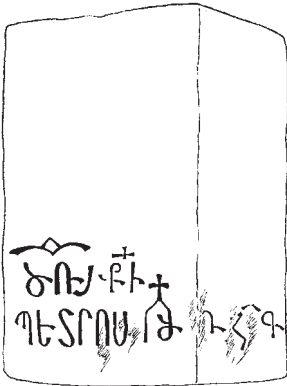

ՋԻԱ. (1472)

Ենդատառ թվականներով նմանատիպ խաչքարեր հայտնի են Հավուց թառից, Առինջից, Վաղարշապատից և հարակից այլ բնակավայրերից:

17 Հայերէն քացատրական քառարան, հ.IV, կազմեց՝ Ստ. Մալխասեանց, Երևան, 1945, էջ 15:

4. Հիշատակագրություն, եկեղեցու հարավային պատին, 2 տող.

ԾՈՒԲԻՒՅ ԲԻ
ՊԵՏՐՈՍ, ԹՎԼԻՆՅ ԴՆԶԳ. (1624):

Այս նույն թվականին ոմն Պետրոս հիշատակված է նաև Երևանի Ս.Սարգիս եկեղեցու՝ 1970-ականների վերափոխության ժամանակ գտնված կոթողի բեկորի վիմագրում¹⁸ և չի բացառվում, որ վկայված է նույն անձը:

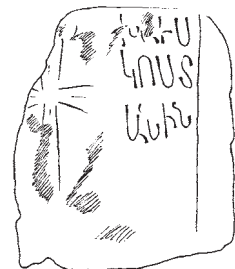
5. Խաչքանդակ քար, բնորոշ ժե-ժԶ դդ., քարի վերնամասում պահպանվել է միատող անավարտ արձանագրություն.

ՄԲ ԽԱՉՍ ԱԲԵՂԱ...

Վկայված «աբեղա»-ն միգուցե անձնանուն է, ինչպես օրինակ՝ Սարկավազը, որը հոգևոր կոչում լինելուց զատ նաև անձնանվան իմաստ է ձեռք բերել:

6. Խաչքարի կամ խաչքանդակ քարի բեկոր (0,37×0,31 մ), բնորոշ ժԶ– ժԷ դդ., կտրված, աջակողմյան հատվածն է, որտեղ պահպանվել է նաև եռատող արձանագրությունը.

ՄԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵ՝ ԽԱԻՍ/ԿՈՍՍ/ԱՆԻՆ:

18 Կ. Ղաֆաղարյան, Երևան, էջ 224, արձ. 282:

Պարսպապատի տակ շարված քարերի մնացյալ վիմագրերը ժէ– ժԸ դդ. են:

7. Խաչքարի բեկոր (0,71×0,44 մ), ստորին մասն է, ուր պահպանվել է նաև երկտող վիմագիրը.

ՅԼԻՇԱՅԸԱԿ Է ՄԲ ԽԼԱՅՍ ԾԼԱՏՈՒՐԻ ՈՐԴԻ/
ՄԷԼԻՔ ԱՂԱՄԱԼԻՆ: ՌՃԽԲ. (1693):

Խաչքարը 1679թ. մեծ երկրաշարժից հետո վերակառուցված եռանավ բազիլիկ եկեղեցու ժամանակակիցն է և ագուցված է եղել նրա որմերից մեկին: Այն կարևոր սկզբնաղբյուր է նաև եկեղեցու վերակառուցման ժամանակի ու մեկենասի անձի լուսաբանման առումով, ըստ այդմ՝ երկրաշարժից հետո Արարատյան դաշտում կառուցված եկեղեցիների շարքում պետք է նշել նաև երբեմնի կանգուն բազիլիկը, որը Երևանի մյուս եկեղեցիների պես հնի տեղում վեր է խոյացել 1690-ականների սկզբներին, Նահապետ Ա Եդեսացի (1691–1705) կաթողիկոսի օրոք, իսկ մեկենասն ակնհայտորեն Աղամալյան նշանավոր տոհմից Ծատուրի որդի մելիք Աղամալն է, որի մեկենասությունը է կառուցվել նաև Կոնդի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին (1710թ.)¹⁹:

Ս. Էջմիածնի միաբաններ Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցը, հետագայում նաև Մեսրոպ արք. Սմբատյանցն իրենց տեղագրական աշխատություններում համառոտ անդրադարձել են Կաթողիկեի երբեմնի կանգուն բազիլիկ եկեղեցուն: Նրանք նշում են, որ այդ եկեղեցին կառուցված է քար ու կրով, օրորոցաձև, չորս սյուների վրա, ունի մի պատարագի սեղան՝ Ս. Աստվածածնի անունով, որի սեղանի վրա մեծ կաթողիկեն է, իսկ երկու փոքր սեղանները, որոնք կրում են Ս. Ստեփանոս Նախավկայի և Ս. Հովհաննես Մկրտչի անունները, նույնպես զմբեթակիր են²⁰: Սմբատյանցի հավաստմամբ՝ եկեղեցին շինարարական արձանագրությունն չունի, փոխարենը արևմտյան պատին ագուցված մարմարյա քարի վրա հետևյալ արձանագրությունն է. «Յիշատակ է Սուրբ Խաչա Օհանէսի որդի Աղամալին, թվին ՌՃԽԲ. (1693)»²¹: Եկեղեցու հարավային մուտքին կից երբեմնի կանգուն զանգակատան հարավային պատին հետևյալ արձանագրությունն է եղել. «Նորոգեցաւ գաւիթս արդեամբ ժողովրդոց, երաշխաւոր երեսփոխան Օհան Եսայեան Օհանէսով, թվին 1861 փրկչական, ծախսն է 1150 մանեթ»²²: Նշված արձանագրություն-

19 Կոնդի Ս. Հովհաննես եկեղեցու վիմագրերը հրատարակել է Կ. Ղաֆադարյանը, տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 169–175, արձ. 91–107:

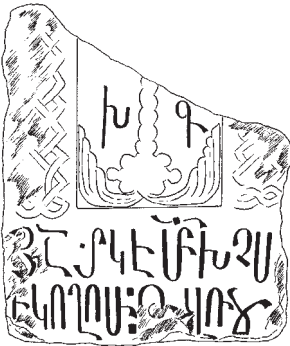
20 Յովհաննէս եպս. Շախխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և իննգ զաւառացն Արարատայ, էջ 301, Տեղագիր Գեղարքունի ծովագաղղ զաւառի, որ այժմ Նոր Բայազիտ զաւառ, գրեց Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատեանց, Վաղարշապատ, 1895, էջ 9:

21 Մեսրոպ արք. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 9:

22 Նույն տեղում:

ներից առաջինը հրատարակելով՝ Կ. Ղաֆաղարյանը նշել է, որ այն գտնվում է Երևան քաղաքի պատմության թանգարանում: Նա թվականը կարգացել է ՌՃԽԳ (1694), Աղամալի հոր անունը՝ Յոհան²³:

8. Խաչքար (0,60×0,50մ), վերնամասը կոտրված է, ժամանակակից է նախորդին, ագուցված է եղել միևնույն եռանավ բազիլիկի որմերից մեկին: Թվականի տասնավորն ու միավորը խաչաթևերի ստորին հատվածում են, բուն վիմագիրը՝ խաչքարի ստորին մասում՝ 2 տող.

ՅԻԴՇԱՅԱԿ Է ՄԲ ԽԱՅՍ/ ՆԻԿՈՂՈՍԻՆՅ:
ԹՎԻՆՅ ՌՃ/ԽԳ. (1694):

Հրապ. Ղաֆաղարյան, 147–148, արձ. 22

Ենթադրելի է, որ հիշատակված Նիկողոսը օժանդակել է եկեղեցու կառուցմանը և պատիվ է ունեցել իր անվանակիր խաչքարն ունենալ նրա որմերից մեկին: Այս արձանագրությունը Կ. Ղաֆաղարյանը ժամանակին հրատարակել է լուսանկարով, որտեղ խաչքարն ամբողջական է:

9. Խաչքար (0,84×0,56 մ), ժամանակակից է նախորդին, ագուցված է եղել եռանավ բազիլիկի որմերից մեկին: Վիմագիրը ստորին հատվածում, 2 տող.

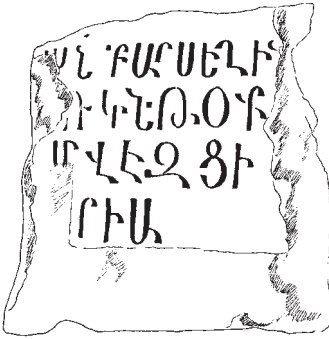
ՅԻԴՇԱՅԱԿ ԷՅ ՄԲ ԽԱՅՍ/ ԳՐԻԳՐՈՐԻ
ՈՐԴԻ [ՈՐԴԻ] ԱՆՄԱՆԻՆ:

Հրապ. Ղաֆաղարյան, 148, արձ. 23

Այս արձանագրության բնույթը ևս պետք է մեկնաբանել նախորդին համահունչ, այսինքն՝ խաչքարը ձուլված է Գրիգորի որդի ոմն Անանի հիշատակին, որը ևս պետք է որ իր աջակցությունը ցուցաբերած լինի ընթացող շինարարական աշխատանքներին: Վիմագրի վերծանությունն ու խաչքարի լուսանկարը ևս տեղ է գտել Կ. Ղաֆաղարյանի գրքում, միայն թե քարի ստորին հատվածը ներկայումս տեղ-տեղ ջարդված է, իսկ վիմագրի երկրորդ տողը՝ մեծապես վնասված:

23 Կ. Ղաֆաղարյան, նշվ. աշխ., էջ 217, արձ. 255:

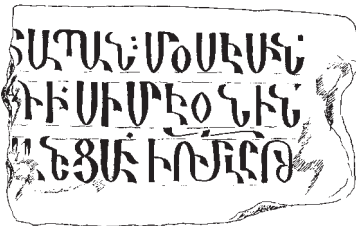
10. Տապանաքար (0,47×0,41 մ), կոտրված, գիրը վնասված, 4 տող.

ՄԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԱՐՍԵՂԻՆ,
ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՄԱՆՈՒԿԻՆ, ԹՕՔ...
... ԹՄԱՐՎԵԶՑԻ,
... ԹՎԻՆ ՌՄԻԱ. (1772):

Դատելով մասնակի պահպանված արձանագրության հնարավոր վերծանու-
թյունից, այն տապանագիր է, ննջեցյալը՝ ոմն Մանուկի որդի Բարսեղը, որը ծա-
գումով Թավրիզից կամ Թուրքաթից է: Վերջին տողում առկա տառերն ակնհայտո-
րեն վերաբերում են թվականին, միայն թե պետք է վերականգնել Ռ հազարավորը
և կարդալ ՌՄԻԱ-1772թ., որին ևս համապատասխան է տառաձևերի հնագրա-
կան ոճը:

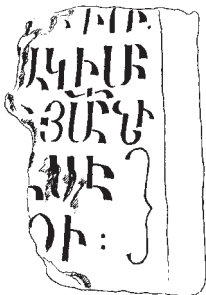
11. Տապանաքար (0,47×0,30մ), կոտրված, դատելով ձևից՝ օրորոցաձև է եղել,
գիրը՝ 3 տող.

ՄԱՅՍ Է՛ ՏԱՊԱՆ ՄՕՍԷՍԻՆ,
ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՄԱՆՈՒԿԻՆ,
ՎԱԽՃՄԱՆԵՑԱԻ Ի ՌՄԼԸ. (1789) ԹՎԻՆ:]

Տապանագրի տողերի սկզբնամասը ևս վնասված է, սակայն հեշտ վերա-
կանգնելի:

12. Տապանաքար (0,31×0,22×0,40 մ), կոտրված, գիրը վնասված, 5 տող.

...
...ԹՈՎՄԱԿԻՄԻ
...ՅԱՄԵՆԱՅՆԻ
...ՍԷ
...ՕԻ:

Այս բեկորը թերևս ուղղանկյունաձև տապանաքարի մաս է, իսկ ննջեցյալի
անունը պայմանականորեն կարդացել ենք Հովակիմ: Ըստ ամենայնի՝ ժամանակա-

կից է նախորդներին: Այս և վերոնշյալ տապանաքարերի բեկորները վկայում են, որ եկեղեցու շրջակայքում նաև գերեզմանոց է եղել, որի տապանաքարերից չատերը հետագայում իբրև շինաքար են օգտագործվել: Իհարկե, բացառված չէ, որ այս բեկորները տեղափոխված լինեն Կոնդ-Կոզեռնի կամ հարևանությունում գտնվող երբեմնի Գեթսեմանի մատուռի հարակից գերեզմանոցից:

13. Արձանագիր քարաբեկոր (0,30×0,27 մ), 2 տող.

...
...ՋԱՆՋՈՒ...
...ԽԵՉՈՒՄ...

14–15. Քարե սրբապատկերներ, մեկը պատկերում է Քրիստոսին, մյուսը՝ Գաբրիել հրեշտակապետին, ունեն համապատասխան արձանագրություններ.

ՅՍ ՔՍ ԵՍ ԵՄ/ ԼՈՅՍ Ա/ՇԽՄԱՐՀԻ

ԳԱԲ/ՐԻԵԼ/ ՀՐԵ/ՇՏԱԿ

Բավականին հետաքրքիր այս քարե սրբապատկերներն, ըստ էության, ծագումով Վան-Վասպուրականից են, քանի որ ականատեսներն կրկնում են Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու ժգ. ստեղծված բարձրաքանդակները: Հնարավոր է, որ առարկաները Երևան են բերել վասպուրականցիներն ու նվիրել Կաթողիկե եկեղեցուն: Կարելի է թվագրել ժԸ–ժԹ դդ.:

Ամփոփելով հարկ է արձանագրել, որ ներկայացված վիմագրերը Երևանի վիմագրական ժառանգության ամբողջացմանն ուղղված աշխատանքների համատեքստում առաջնային նշանակություն ունեն: Դրանք քաղաքի գլխավոր եկեղեցիներից մեկի՝ Կաթողիկե Ս. Աստվածածնի և կից, երբեմնի վերակառուցված եռանավ բազիլիկ հորինվածքով դահլիճի պատմության հավաստի պատառիկներն են, որոնց հավաքումն ու հրատարակումը մեծ կարևորություն ունի նախ և առաջ Երևան քաղաքի պատմության լուսաբանման համար:

Նկ. 1 Երևանի Կաթողիկե Ս. Ասրվածածին և Ս. Աննա եկեղեցական համալիրը
հարավ-արևմուտքից

Սրձ. 1-2

Սրձ. 3

Սրձ. 4

Սրձ. 5

Սրձ. 6

Սրձ. 7

Սրձ. 8

Սրձ. 9

Սրձ. 10

Սրձ. 11

Սրձ. 12

Սրձ. 13

Սրձ. 14

Սրձ. 15

АРСЕН АРУТЮНЯН

НЕИЗДАННЫЕ ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ НАДПИСИ
ИЗ ЦЕРКВИ КАТОГИКЕ В ЕРЕВАНЕ

Ключевые слова: *Ереван, церковь Катогики, эпиграфическое наследие, Каро Кафадарян, крест-камень (хачкар), надпись, ктитор.*

Значительную часть эпиграфического наследия Еревана составляют памятные надписи церкви Св. Катогики, расположенной в центре Еревана. Первое комплексное исследование этих надписей было осуществлено известным археологом, специалистом по эпиграфике Каро Кафадаряном, который еще в 1930-ые годы участвовал в изучении древностей города и копировал лапидарные надписи. Исследования церкви Св. Катогики и ее памятных надписей были обобщены К. Кафадаряном в сборнике, подытоживающем результаты изучения эпиграфического наследия Еревана, в котором 59 надписей из представленных 293 относились к церкви Св. Катогики.

В настоящее время у восточной ограды церковного комплекса Катогики–Св. Анна выставлено несколько камней, покрытых резной орнаментацией и памятными надписями: базы и другие фрагменты колонн, детали свода, хачкары (крест-камни) и пр. Несмотря на то, что они не датируются ранним периодом, они не были представлены в книге К. Кафадаряна. Можно предположить, что эти фрагменты были обнаружены позже. Общее число памятных надписей – 15, из которых тринадцать ранее не были опубликованы. Датируются они XIII–XIX веками, и по своему содержанию весьма разнородные: строительные, посвятельные и другие. Благодаря расшифровке надписей нам становятся известны имена и деятельность живших в XIII–XIV веках Атабака Зазы, сына мелика (князя) Цатура – мелика Агамала, прихожан-дарителей Никогоса, сына Григора – Анана и др., а памятная надпись на хачкаре Агамала свидетельствует о том, что при его ктиторстве в 1693-ем году была перестроена трехнефная зала церкви.

ARSEN HARUTYUNYAN

UNPUBLISHED LAPIDARY INSCRIPTIONS
FROM KATOGHIKE CHURCH IN YEREVAN

Keywords: *Yerevan, Katoghike Church, epigraphic heritage, Karo Ghafadaryan, cross-stone (khachkar), inscription, patronage.*

The lapidary inscriptions of the St. Katoghike church, located in the center of Yerevan, constitute an enormous part of the epigraphic heritage of the city. The first comprehensive study was conducted by the renowned archaeologist, epigraphist Karo Ghafadaryan, who was engaged in the study of antiquities of the city and copied the lapidary inscriptions in the 1930's. K. Ghafadaryan finally summarized his studies dedicated to the St. Katoghike and its inscriptions in the volume, covering the epigraphic heritage of Yerevan, where 59 of the presented 293 lapidary inscriptions are from St. Katoghike church.

Several stones with carved ornaments and commemorative inscriptions, such as bases and other column fragments, vault details, cross-stones (khachkars), etc., are currently exhibited near the eastern wall of the St. Katoghike and St. Anna church

complex. Even though these stones are not dated back to the early periods, however, they were not included in the book by K. Ghafadaryan. Most probably, these fragments were found much later. The total number of commemorative inscriptions is fifteen, thirteen of which are unpublished. They are all dated back to the XIIIth–XIXth centuries and are of various contents: building, dedicatory inscriptions, etc. Thanks to the inscription deciphering, the names and activities of Atabek Zaza, Melik Aghamal son of Melik Tsatur, visitor-donors Nikoghos, Anan son of Grigor and others, who lived in the XIIIth–XIVth cc were revealed. A commemorative inscription on the khachkar of Melik Aghamal attests to the fact that once, in 1693, the three-nave hall of the church was reconstructed under his patronage.

ՍԱԹԵՆԻԿ ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆ

ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՎԵՐԻՇԵՆԻՑ. ՍԵՂՐԱԿ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆԻ ՅԵՏՔԵՐՈՎ

Հիմնադրատեր՝ Գորիս, գյուղ, Սյունիք, քաղաք,
եկեղեցի, գեյր, արձանագրություն:

Վերիշեն գյուղը գտնվում է ՀՀ Սյունիքի մարզում, Գորիս քաղաքից 2 կմ հյուսիս-արևմուտք, Վարարակ գետի ափին: Ըստ պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանի հարկացուցակի՝ գյուղը հիշատակվում է պատմական Աղահեճք գավառում՝ Վերին չեն տարբերակով: Կարծում ենք, այն չի կարող նույնացվել այսօրվա Վերիշենի հետ, քանի որ վերջինս գտնվելիս է եղել Հաբանդ գավառում՝ ներկայիս Գորիս քաղաքի տարածքում¹: Գյուղում կանգուն է Ս. Հռիփսիմե միանավ բազիլիկ եկեղեցին, որն, ըստ մուտքի ճակատակալ քարի արձանագրության, հիմնովին վերակառուցվել է 1621թ., որի հնագույն մուտքը հարավային կողմում է: Դահլիճի երկայնական պատերին առկա են հնգական կամարակապ որմնախորշեր, որոնք արևելքում ավարտվում են ներսից և դրսից կիսաշրջանաձև խորանով²: Եկեղեցին ունի երկու մուտք՝ հարավից և արևմուտքից: Հարավային մուտքի բարավորի արձանագրությունը եղծված է, ըստ այդմ հնարավորություն չեղավ տեղում ընթերցել և հստակեցնել վերականգնման թվականը: Սակայն, Սերո Խանզադյանի արխիվում պահվող «Մատյան վիմագրության» նյութերի ժողովածուում գտանք 1621-ը որպես վերակառուցման թվական փաստող վկայություններ: Ներկայացնում ենք հիշյալ ժողովածուում տեղ գտած քննվող խնդրին առնչվող վիմագրերը.

Արձանագիր քար՝ ագուցված եկեղեցու պատի մեջ.

ՋՏԷՐ... ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ ԹՎԼԻՆ՝ ՌՀ. (1621)⁴:

Փաստելի է, որ 1621թ. այստեղ նորոգումներ են կատարվել:

Մեկ այլ խաչքարի արձանագրության համաձայն.

ՇՆՈՐՀ...ՏՐ... ԳՐԻԳՈՐՈ... ՌՀ. (1621)⁵:

1 Պատմության նախնադի Սիսական, արարեալ Ստեփանոսի Օրբելյան արքեպիսկոպոսի, Թիֆլիս, 1910, էջ 398:

2 ԴՀՎ, պրակ II, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1960, էջ 75:

3 ՀՍՀ, հ. 11, Երևան, 1985, էջ 407:

4 Ս. Խանզադյան, «Մատյան վիմագրության», անտիպ, էջ 42:

5 Նույն տեղում:

Ս.Հռիփսիմե եկեղեցու պատերի շարվածքում օգտագործված են 4–5-րդ դդ. Հայ ճարտարապետությունը բնորոշ բեկորներ, ատամնավոր քիվ և այլ հնաոճ քանդակային մանրամասներ, որոնց հիմամբ Վերիշենի եկեղեցին համարվել է 4-րդ դ. հուշարձան⁶:

Ենթադրվում է, որ եկեղեցին կառուցվել է նախկին մեհյանի տեղում, որի մասին վկայում են 2007 թ. Վերիշենի գյուղապետարանի բարեկարգման աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերված մինչքրիստոնեական գտածոները՝ սյունախոյակներ, սանդանման քար և տապանաքարեր, որոնք բնորոշ են հեթանոսական կամ վաղ քրիստոնեական տապանաքարերի ձևերին: Եկեղեցու տարածքում եղել են այլ շինություններ ևս, որոնցից պահպանվել է միայն եկեղեցուց դեպի հյուսիս-արևելք գտնվող երկհարկանի մի կառույց, որը, հավանաբար, ծառայել է իբրև սեղանատուն⁷:

«Դիվան Հայ վիմագրություն» մատենաշարի II պրակում Ս.Բարխուդարյանը վերծանել և հրատարակել է Ս.Հռիփսիմե եկեղեցու բակի վիմագրերը: Ցավով պետք է նշել, որ Վերիշենից «Դիվան»-ում տեղ գտած վիմագրերը չեն պահպանվել, բացառությամբ արևմտյան մուտքին իբրև բարավոր օգտագործված խաչքարի արձանագրության և ևս մի արձանագիր խաչքարի, որը ներկայումս գտնվում է Գորիսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու բակում⁸: Վերջերս մենք առիթ ունեցանք տեղում ուսումնասիրելու նշված խաչքարը: Համեմատելով պրակում տեղ գտած արձանագրության վերծանության հետ՝ պարզեցինք, որ նախկինում խաչքարի արձանագրությունը վերծանվել և հրատարակվել է մասամբ (հավանաբար Ս.Բարխուդարյանը չի նկատել խաչքարի՝ հողում թաղված ստորին հատվածի երկտող վիմագիրը): Ներկայացնում ենք Ս.Բարխուդարյանի հրատարակած այդ արձանագրությունը.

1. Խաչքար. քիվին, կողին, 2-ական տող.

ԵՍ՝ ԴԵԴԻԵԱՆ ՍԱԼԱՀԴԱՏ, / ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԽԱՂՁՍ ՀԱԻՐՆ
ԻՄ ՄԱՐԿՈՍԻՆ, / ԹՎԼԻՆ՝ ՌԼ. (1581)⁹:

«Սալահդատ-Սալահ՝ արաբ. *salah* բառից, որ նշանակում է բարելավում, բարեպաշտություն, իբրև անձնանուն գործածված է 1631 թ.»¹⁰: Ըստ վիմագրագետ Աշ. Մանուչարյանի՝ Սալահ նշանակում է նաև բարիք, բարեմիտ, արդարամիտ: Վերջին բառը ելակետ ընդունելով՝ կարող ենք Սալահդատ անձնանունը ստուգաբանել որպես արդարադատ:

«Դիվան»-ում տեղ չգտած խաչքարի ստորին հատվածում, 2 տող (նկ. 1).

6 Մ. Հասրաթյան, Հայաստանի արտաքուստ շեշտված արսիդով միանավ հուշարձանները, ԼՀԳ, 1976, ՀՊ 11, էջ 28:

7 Ժ. Միրումյան, Վերիշենի Ս. Հռիփսիմե եկեղեցին, Գորիսի պետական համալսարանի միջազգային գիտաժողովի աշխատանքների ժողովածու, Գորիս, 2010, էջ 196:

8 Նույն տեղում, էջ 199:

9 ԴՀՎ, պրակ II, էջ 76, արձ. 221:

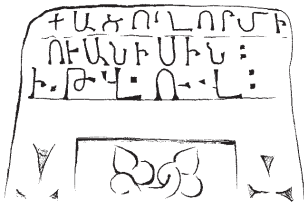
10 Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Կ. Դ, Երևան, 1948, էջ 344:

ԵՂԵՆԱՐԾԱՆՉԱՄԱՆԿԵՐ
ԵՍՏԵՆԱՆԻՇՆՈՂՈՂԱՆՈՒՄ

...ԵԼՍ՝ ՆԵԿՏԻԱՐՅ, ԱՐԾԱՆ ՂԱՏԱՇ ԿԾՕՂ /
ԵՍ՝ ՆԵԿՏԱՐ [Ծ] ԿԼԱԶԼՄՅՕՂ, ՈՒՍԱ... ԹՎ (°):

Առաջին հայացքից պարզ, ընթերցելի թվացող վիմագիրն իրականում տարակուսանքի տեղիք է տալիս: Հստակ է, որ այստեղ հիշատակված են խաչքարագործ վարպետները, որոնցից մեկն, ըստ էության, արձան (վիմագրում՝ արձան) կանգնեցրած Ղատաշ գծողն է (վիմագրում բարբառի ազդեցությամբ՝ կծող) և նեկտար կազմողը: Այդուհանդերձ, վերծանության որոշ վերականգնումներ թեական են մնում, իսկ երկրորդ տողի ավարտը՝ անհասկանալի (խմբ.):

2. Խաչքար. քանդակագարդ, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու բակում, քիվին 3 տող (նկ. 2).

ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ/ՈՒԱՆԻՍԻՆ/Ի ԹՎԼԻՆ, ՌԼ. (1581):

Արձանագրությունը հրատարակված է նաև ԴՀՎ II պրակում՝ մասնակի տալընթերցմամբ.

ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ/Ի ԹՎԼԻՆ, ՌԼ. (1581)¹¹:

Ամենայն հավանականությամբ, մեծանուն գիտնականը վիմագիրը վերծանել է ԴՀՎ-ում հրատարակված լուսանկարի հիմամբ, որտեղ իրականում բացահայտ ընթերցվող երկրորդ տողը ստվերում է:

Այսպիսով, մեզ հաջողվեց գտնել Ս. Հռիփսիմե եկեղեցուց Գորիսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու բակ տեղափոխված խաչքարերը և մեկ տապանաքար:

Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու բակում, ինչպես վերը նշեցինք, կան մեծ թվով խաչքարեր և տապանաքարեր (նկ. 3): Կատարված ուսումնասիրության արդյունքում ընթերցողին ենք ներկայացնում մեր կողմից ընդօրինակված նորահայտ վիմագրերը.

3. Խաչքար. ավազաքարից, քիվին, 3 տող (նկ. 4).

ԵՍՏՈՐԴԱԽԻԾՍԿԱՆԿԵՐ
Ո ԻՅԻՂԱԼԿՈՒՆՅՈՒՆ
ԹԵԻԱՆԻԱՋԻՆԻՇ ՑԵԲԻԲՍ ԹՎԼԹ

ԵՍ՝ ՏՐ ԴԱԽԻԹՍ, ԿԱՆԿԵՑ/ՈՒՑԻ
ԶԼԽԱԶ ՀՈԳՈՅՍ ՓՐԿՈՒ/ԹԵԼԱՆ,
ԽԱՆԻՆԱԶԻՆ, ԻՇԵՑԷԲ Ի ՔԱ,
ԹՎԼԻՆ, ԶՂԹ. (1550)¹²:

11 ԴՀՎ, պրակ II, էջ 76, արձ. 222:

12 Ժ. Միրումյան, նշվ. աշխ., էջ 200:

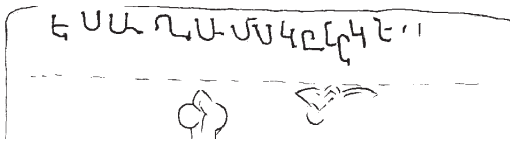
Արձանագրության նախորդ հրատարակիչ Ժ.Միրումյանը Դավիթ անվան փոխարեն կարգացել է Տրդատ և Թորոս, իսկ իմանինազի պարագայում՝ իմանին Աշինի:

4. Խաչքար. քիվին՝ 2, հիմնախաչի վերևում՝ 1 տող, թվագիրը՝ երեքավոր տառերով՝ խաչաթևերի վերին անկյուններում (նկ. 5).

ՄԼԱՐԿՈՍ ՔԼԱՀԼԱՆԵՍ ԿԱԿՆԵՑԻ ԽԼԱԶՍ /
ՀԱԻՐՆ ԻՄ ՍԱՀԱԿ ՔԼԱՀԼԱՆԱԿԻՆ ԵՒ /
ՄԱԻՐՆ ԻՄ ԽԱԹՈՒՆԻՆ /,
Ի ԹՎԻՆ՝ ՌՃ. (1651):

5. Խաչքար. քիվին՝ 1 տող, շարունակությունը՝ եղծված, թվականը չի ընթերցվում, սակայն, երևելով խաչքարի քանդակներից և դրանք համեմատելով նախորդ երկու կոթողների ոճական առանձնահատկությունների հետ, կարելի է ենթադրել, որ այն ևս 16–17-րդ դդ. խաչքար է (նկ. 6).

ԵՍ՝ ԱՂԱՄՍ, ԿԸՆԸԿԵԼՑԻ...:

6. Տապանաքար. հարթ, գորշ գրանիտից, եզերված գծազարդերով, վրան խոչոր տառերով, 2 տող (նկ. 7).

ԱՅՍԷՀԱՆԳԻՍԱՏ ՈՍԿԻՐ
ԻՆԹՈՒՂԸ

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՈՍԿԻՐ/ԻՆ,
ԹՎԻՆ՝ ՌՂԸ. (1649):

7. Տապանաքար. գորշ գրանիտից, գծազարդերով, վրան խոչոր տառերով, 2 տող (նկ. 8).

ԱՅՍԷՀԱՆԳԻՍԱՏ ՀԱՀ
ՆԱԶԱՐԻՆԹՈՒՂԷ

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՇԱՀ/ՆԱԶԱՐԻՆ,
ԹՎԻՆ՝ ՌՂԷ. (1648)¹³:

8. Տապանաքար. օրորոցաձև, չրջված, արձանագրության երկրորդ տողի սկզբնամասը ջարդված, 2 տող (նկ. 9).

¹³ Նույն տեղում, էջ 199:

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԴՊՈՒՄՆԱԿԱՆ
ԿՍԵՆՏԱՆԻՍԿԱՆ ԲԻՆԱԿԱՆ
(1648)

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԲԻՆԱԿԱՆ...
ԴԱԽԻԹԻՆ, ԹՎԻՆ, ՌՂԷ. (1648):

Ենթադրելի է, որ երկրորդ տողի սկզբնամասը պետք է վերականգնվի՝ որդի:
9. Տապանաքար. օրորոցածե, վերնամասում և կողին՝ 2-ական տող (նկ. 10ա, բ).

ԱՅ ՍՆՉԱՆ ԳԻՍՏԻ
ԱԲՈՒԹԻՆ ԿՅՈՒՄԻ

ՈՐԴԻՆԵԼԻՆ
ԻՆ

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ Բ/ԱԲՈՒԹԻՆ, ԹՎԻՆ, ՌՃԺ. (1661):
ՈՐԴԻ ՄԵԼԻՔՈՆ/ԻՆ:

10. Տապանաքար. հարթ, գորշ ավազաքարից, աջակողմը կոտրված, վրան 2 տող (նկ. 11).

ԱՅ ՍԵ ՀՍ. Ն ՔԻՍՏ ՀՈՒՄՆԱԿԱՆ
ԿՅՈՒՄ

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՀՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԹՎԻՆ, Ռ/ՃԺԴ. (1665):

Վիմագրի առաջին հրատարակիչ ժ. Միրումյանը թվականը կարդացել է ՌՃՄԻ¹⁴:

11. Տապանաքար. հարթ, վրան մարդու գրաֆիկ պատկեր՝ խաչված ձեռքերով, գիրը՝ 4 տող (նկ. 12).

ԱՅ ՍԵ ՀՍ
Ն ԳԻՍՏ
ՈՐԴԻՆ
ԱՆԻՆ

ԹՎ. ՄԵ

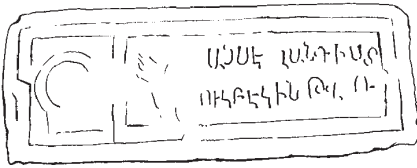
ԱՅՍ Է ՀԱ/ՆԳԻՍՏ/ՈՒԼՈՒՆ/ԱՆԻՆ/
ԹՎԻՆ, ՌՄԹ. (1760):

Ուլուխան, ար., թրք. մեծ + խան բառերից, իբրև մեծ իշխան: Հիշատակված է ժԶ-ժԷ դդ.¹⁵:

12. Տապանաքար. գորշավուն գրանիտից, եզերված երկրաչափական պատկերներով, վրան մարդու գրաֆիկ պատկեր՝ խաչված ձեռքերով, գիրը՝ 2 տող, մասամբ եղծված (նկ. 13).

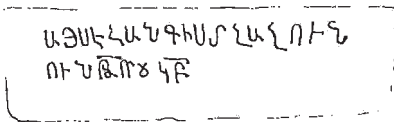
14 Նույն տեղում, էջ 199:

15 Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Կ. Գ. Երևան, 1948, էջ 199:

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ /
ՈՒԼԲԵԿԻՆ, ԹՎ.ԻՆ՝ Ռ. (1551):

13. Տապանաքար. գորշավուն գրանիտից, պարզ, առանց քանդակների, մի կողմին 2 տող (նկ.14).

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՉԱԶՈՒՆ / ՈՒՆ,
ԹՎ.ԻՆ՝ ՌՃԿԲ. (1713):

Կարծում ենք, անձնանվան հիմքում ընկած են «քաջ», «չաչք» արմատները, և գուցե հենց Չաչունի (Քաջունի) անձնանունն է:

14. Հուշակոթող. վերին մասը ջարդված, գերը՝ 6 տող (նկ.15).

ԵՍԷ

ԷՍ ԱԷ Ո

ՀՍԿԵՑԻ

ՍՀՍՈՐԴ

ԴԱՍԱՐ

ԵՍԹՎԵԼ

ԵՍ՝ /ԵՍԱԻՈ/ՆՍ, ԿԼԱՆԿԱՆԵՑԻ /ԽԱԶՍ ՈՐԴՈՅ՝/
ԼՄԼՔԱՍԱՐ/ԵՆ, ԹՎ.ԻՆ՝ ՌՀ. (1621):

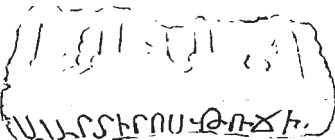
15. Տապանաքար. օրորոցաձև, քանդակազարդ, ձիավորի և որսորդի պատկերներով, վերին նիստին, 1 տող (նկ.16).

ՍԱՍԻՆ ՎԱՌՎԱՌԻՆ ԹՎ.ԻՆ՝ ՌՃԾԸ.

ՍԱՍԻՆ, ՎԱՌՎԱՌԻՆ, ԹՎ.ԻՆ՝ ՌՃԾԸ. (1709):

Հր. Աճառյանը նշում է, որ այս իգական անձնանունը ծագում է ԹՈՐՉՈՐՈ անունից, և որ այս անունով հայտնի է Վառվառէ կույս նահատակը, որի վարքը մտել է Յայսմաւուրքի մեջ: Հնագույն վկայությունը ժՁդ. է¹⁶:

16. Տապանաքար. օրորոցաձև, ընկած, վերին նիստին, 1 տող (նկ.17).

ՄԱՐՏԻՐՈՍ, ԹՎ.ԻՆ՝ ՌՃԻ. (1671):

16 Նոյսի հ.Ե, Երևան, 1962, էջ 42:

Նկ. 5 Խաչքար Սահակ քահանայի, 1651թ.

Նկ. 6 Խաչքար Աղամի

Նկ. 7 Տապանաքար Ոսկու, 1649թ.

Նկ. 8 Տապանաքար Շահնազարի, 1648թ.

Նկ. 9 Տապանաքար Դաւիթի, 1648թ.

Նկ. 10ա Տապանաքար Մելքոնի, 1661թ.

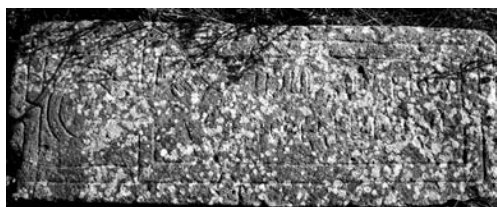
Նկ. 10բ

Նկ. 11 Տապանաքար Հոսնի, 1665թ.

Նկ. 12 Տապանաքար Ուլուխանի, 1760թ.

Նկ. 13 Տապանաքար Ուլրէկի, 1551թ.

Նկ. 14 Տապանաքար Չաչունու, 1713թ.

Նկ. 15 Տապանաքար Մլքասարի, 1621թ.

Նկ. 16 Տապանաքար Սասի, Վառվառի, 1709թ.

Նկ. 17 Տապանաքար Մարտիրոսի, 1671թ.

Նկ. 18 Տապանաքար Գրիգորի, 1667թ.

САТЕНИК ХУРШУДЯН

НОВОВЫЯВЛЕННЫЕ НАДПИСИ ИЗ ВЕРИШЕНА.
ПО СЛЕДАМ СЕДРАКА БАРХУДАРЯНАКлючевые слова: *Горис, село, Сюник, город, река, церковь, надпись.*

Село Веришен расположены в Республике Армения, в Сюникской области, на расстоянии 2 км к северо-западу от города Горис, на берегу реки Варарак.

В статье представлены надписи, которые находятся около церкви Св.Рипсима в Веришене.

Церковь Св.Рипсима – одна из одностолпных базилик Армении, которая, согласно надписи на фасаде церкви, была основательно реконструирована в 1621 году. Предполагается, что церковь была построена на месте бывшего языческого храма, о чем свидетельствуют дохристианские находки, обнаруженные в 2007 году во время очистительных работ, организованных администрацией села Веришен.

Седраком Бархударяном были расшифрованы и во втором томе «Свода армянских надписей» опубликованы лапидарные надписи церкви Св.Рипсима. В ходе работ было выявлено, что на месте до нас дошла только надпись тимпана на западной стороне церкви, а два крест-камня и одна надгробная плита были перенесены в город Горис, и размещены во дворе церкви Св.Григория Просветителя.

В статье проанализированы вышеуказанные надписи, подчеркнуты некоторые важные факты, а также представлены не опубликованные лапидарные надписи, найденные в 2016–2017 годах.

Эти новонайденные надписи эпитафического характера датированы XVI–XVII вв., и, на основе стилистических особенностей могут быть отнесены к позднему средневековью. В этих надписях не выявлены языковые формы, которые присущи диалектам: надписи написаны в соответствии с канонами классического армянского правописания. Таким образом, найденные нами лапидарные надписи свидетельствуют о существовании большого армянского прихода. Исходя из вышеотмеченных данных, подчеркивается необходимость проведения тщательных археологических исследований в окрестностях церкви, в результате которых с высокой степенью вероятности будут выявлены новые надписи.

SATENIK KHURSHUDYAN

NEWLY DISCOVERED INSCRIPTIONS FROM VERISHEN.
FOLLOWING THE FOOTSTEPS OF SEDRAK BARKHUDARYANKeywords: *Goris, village, Syunik, town, river, church, inscription.*

The Verishen village is located in Syunik region of Armenia, 2 km northwest of Goris, on the bank of the Varakak River.

The article presents the lapidary inscriptions of the St.Hripsime church yard in Verishen. St.Hripsime church is one of the single-nave basilicas of Armenia, which, according to the inscription on the facade of the church, was fundamentally recon-

structed in 1621. It is suggested that the church was built at the place of a pagan temple, as evidenced by the pre-Christian findings discovered in 2007 during renovation works, organized by the administration of Verishen village.

The lapidary inscriptions of St. Hripsime church were decoded and published by Sedrak Barkhudaryan in the second volume of the “Corpus of the Armenian Inscriptions”. As a result of the study, it was revealed that only the tympanum inscription has survived in situ on the western side of the church, meanwhile two cross-stones and a gravestone were relocated and placed in the yard of the St. Grigor Lusavorich church in Goris.

This article discusses the results of study of the abovementioned inscriptions and some important facts. It also presents the unpublished lapidary inscriptions, discovered in 2016 and 2017.

These new-found inscriptions-epitaphs are dated back to the XVIth–XVIIth centuries and can be referred to the late Middle Ages judging from their stylistic peculiarities. They are deprived of dialectic forms: inscriptions are written in accordance with the rules of the Armenian classical orthography. Thus, the discovered lapidary inscriptions are indicative of existence of a large Armenian parish community. In addition, the importance of a new holistic archaeological investigation within the surrounding territory of the church must be noted, which would reveal new inscriptions with a high degree of certainty.

ԱՎԵՏԻՍ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԿԻՍԱԳՐԵՐ ՍՈԹՔԻ ՏԱՐԱԾԱԾՐՁԱՆԻՑ

Հիմնաբառեր՝ նորահայր վիմագրեր, Սոթքի տարածաշրջան, միջնադար, տապանաքար, խաչքար, եկեղեցի, արխիվ:

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը (ղեկավար՝ հնագետ Արսեն Բոբոխյան) 2017թ. օգոստոսին ուսումնասիրություններ իրականացրեց Գեղարքունիքի մարզի Սոթք, Կուլթ, Շատվան և Ազատ գյուղերում: Հայտնաբերվեցին շուրջ մեկ տասնյակ խաչքարային հիշատակագրություններ և տապանաքարեր, որոնք ներկայացնում ենք ստորև՝ կից գրչագրերով, վերծանությամբ, ծանոթագրություններով և տեղագրական բնույթի հակիրճ ակնարկով¹:

Ուսումնասիրության պատմությունը

Սոթքի տարածաշրջանի վիմագրերի առաջին ուսումնասիրություններն իրականացվել են դեռևս 19-րդ դ. կեսերին՝ տեղագիրներ Սարգիս Ջալալյանցի², Մեսրոպ Սմբատյանցի³, Հովհաննես Շահխաթունյանցի⁴, ավելի ուշ՝ Ղևոնդ Ալիշանի⁵ կողմից: 20-րդ դարասկզբին այս խնդրով զբաղվել է նաև Երվանդ Լալայանը⁶: Սակայն առաջին հիմնավոր, վիմագրագիտության պահանջներին հարիր մեթոդներով արձանագրությունների ընդօրինակումը, վերծանումը և հրատարակումն իրականացրել է մեծանուն վիմագրագետ Ս.Բարխուդարյանը 1950–1970-ական թթ.՝ արդյունքներն ամփոփելով «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի IV պրակում⁷: Տարածաշրջանի վիմագրերի հրատարակության «բարխուդարյանական» համընդգրկուն աշխատանքն իր ծավալներով և բնակավայրերի պատմու-

- 1 Վիմագրերը վերծանելիս մեզ օժանդակելու համար խորին շնորհակալություն ենք հայտնում վիմագրագետներ Գագիկ Սարգսյանին, Արսեն Հարությունյանին և հնագետ Հուսիկ Մելքոնյանին:
- 2 Սարգիս Ջալալյանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Բ, Երևան, 2016, էջ 311–319:
- 3 Մեսրոպ արք. Սմբատեանց, Տեղագիր Գեղարքունի Ծովազարդ գաւառի, որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ, 1895, էջ 592–627:
- 4 Յովհաննես եպ. Շահխաթունեանց, Ստորագրություն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացի Արարատայ, Ս. Էջմիածին, 2014, էջ 376–277:
- 5 Ղ. Ալիշան, Սիսական. տեղագրություն Սիսեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893, էջ 63–75:
- 6 Եր. Լալայան, Նոր-Բայազետի գաւառ կամ Գեղարքունիք. Տեղագրություն, ԱՀ, գ. XIX, Թիֆլիս, 1910, էջ 11–34:
- 7 ԴՀՎ, պրակ IV, Գեղարքունիք. Կամոյի, Մարտունու և Վարդենիսի շրջաններ, կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1973, էջ 289–384:

թյան ու հնությունների վերաբերյալ հիմնավոր տեղեկություններով մինչ օրս չգերազանցված ու բարձրարժեք սկզբնաղբյուր է:

1980-ական թթ. Սոթքի տարածաշրջանում ուսումնասիրություններ կատարեցին նաև հայագետներ Սուրեն Սաղումյանը⁸, Հասմիկ Կարապետյանը⁹, Արամ քհն. Հունանյանը¹⁰, իսկ վերջին տարիներին՝ հնագետներ Արտավազդ Զաքյանը, Արաքսյա Մեչինյանը¹¹ և վիճաբանաբան Սոսաննա Աղամյանը¹²:

Բնակավայրերի տեղագրությունը

Սոթք. Նախկինում Սողք, ապա Ջող անուններով հայտնի գյուղը գտնվում է ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի հարավ-արևելքում՝ ծովի մակարդակից 2020 մ միջին բարձրության վրա: Հնում եղել է համանուն գավառի¹³ վարչաքաղաքական կենտրոնը և քարավանային ճանապարհի կարևոր հանգրվան:

Արձանագրություն ունեցող հուշարձանները գյուղում այժմ երկուսն են. Ս. Աստվածածին բազիլիկ եկեղեցին և նրանից արևմուտք գտնվող հին գերեզմանատունը: Առանձին կանգնած արձանագիր խաչքարեր ու տապանքարեր կան նաև գյուղի տարբեր կողմերում, որոնք, հավանաբար, գտնվել են վերը նշված հուշարձանների տարածքում կամ եկեղեցուց հարավ ընկած և այժմ գոյություն ունեցող գերեզմանատանը¹⁴:

Մինչ այժմ գյուղից հայտնի է 24 արձանագրություն՝ ամփոփված Ս. Բարխուդարյանի կազմած ժողովածուում¹⁵, դրանց ավերացնում ենք ևս 3-ը:

Կուլթ. Նախկինում Զարգիբիլ, ապա Զառքենդ¹⁶ անուններով հայտնի Կուլթ գյուղը գտնվում է Սոթքից 3 կմ հարավ-արևելք, Սոթքի լեռնանցք բարձրացող ճանապարհի աջ կողմում՝ ծովի մակարդակից 2060 մ միջին բարձրության վրա: Գյուղի հնությունները հետազոտած Ս. Բարխուդարյանը նշում է, որ բնակավայրի հին անունը հայտնի չէ: 1991թ. վերանվանվել է Կուլթ՝ ըստ Ստ. Օրբելյանի կազ-

8 Սոթքի տարածաշրջանում Ս. Սաղումյանի կատարած վիճագրագիտական ուսումնասիրությունները հրատարակված չեն:

9 Հ. Կարապետյան, Մեծ Մագրա գյուղի վիճագրերը, ՊԲՀ, 1986, Հմ 2, էջ 232–237:

10 Արամ քհն. Հունանյան, Սյունիքի Սողք գավառի պատմամշակութային հուշարձանները (Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի ավարտաճառ), Ս. Էջմիածին, 1988: Շնորհակալություն ենք հայտնում Տեր Արամին՝ աշխատանքը տրամադրելու համար:

11 Ա. Զաքյան, Ա. Մեչինյան, Պահպանական պեղումներ և մաքրման աշխատանքներ Ազատ գյուղի Սր. Աստվածածին եկեղեցու տարածքում (հրատարակության ընթացքում): Հոդվածի տրամադրման համար շնորհակալություն ենք հայտնում հեղինակներին – Ա. Գ.:

12 Ս. Աղամյան, Նորահայտ վիճագրեր Սևանա լճի արևելյան ափին, «Մերձավոր արևելք. պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ», Հոդվածների ժողովածու, հ. XI–XII, Երևան, 2017, էջ 190–197:

13 Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 2007, էջ 205–207:

14 Վաղմիջնադարյան ամրոցի հողածածկ ավերակների վրա ձևավորված գերեզմանատան վերջին կանգուն խաչքարերն ու տապանքարերը ոչնչացվել են 1980-ական թթ.:

15 ԴՀՎ, պրակ IV, էջ 328–333:

16 Խ. Ավդալբեգյան, Սովետական Հայաստանի բնակավայրերի անունները, ԼՀԳ, 1971, Հմ 11, էջ 23–32:

մած Սոթից գավառի գյուղերի ցանկում առկա Կուլթն գյուղանվան¹⁷: Ս.Բարխուդարյանը հիշատակում է նաև մի եկեղեցի, որը կիսավեր վիճակում տեսել է Մեսրոպ Սմբատյանը, և որն իր այցելության ընթացքում այլևս չկար¹⁸: Գյուղից մոտ 2 կմ հարավ-արևելք՝ ձորի վերնամասում, պահպանվել են հին գյուղատեղի ավերակները և գերեզմանատունը, ուր կան տասնյակ գեղաքանդակ խաչքարեր ու տապանաքարեր: Մինչ այժմ Կուլթից հայտնի է 6 վիմագիր¹⁹, որոնցից 5-ը գտնվում է վերը նշված գերեզմանատանը, իսկ մեկը, որն այժմ կորած է համարվում, գտնվել է գյուղամիջում՝ ավերակ եկեղեցու մոտ: Կուլթից ներկայացնում ենք 1 արձանագրություն, որը հավանաբար գտնվել է գյուղի՝ այլևս գոյություն չունեցող եկեղեցու շրջակա գերեզմանատանը:

Շատվան. Նախկինում Հյուսիս-Կուլի աղալու, ապա Նարիմանլու²⁰ անուններով հայտնի Շատվան գյուղը գտնվում է Սոթից 4 կմ հարավ-արևմուտք՝ Վարդենիս-Սոթք ճանապարհի աջ կողմում, ծովի մակերևույթից 2004մ միջին բարձրության վրա: Ե.Լալայանը նշում է, որ գյուղում տեսել է հայկական եկեղեցու հիմնապատեր և կոտրատված մի քանի խաչքարեր²¹, որոնք չգտանք: Մինչ այժմ գյուղից հայտնի է երկու արձանագրություն²², որոնց կավելացնենք ևս երկուսը:

Ազատ. Նախկինում Աղբիլիսա, ներկայիս Ազատ գյուղը դարձյալ գտնվում է Սոթքի լեռնադաշտում՝ Սոթք գյուղից 3 կմ հարավ, ծովի մակերևույթից 2050 մ միջին բարձրության վրա: Արձանագրություն ունեցող հուշարձանները գյուղում երկուսն են. հին գերեզմանատունը և Ս.Աստվածածին եկեղեցին: Մինչ այժմ Ազատից հայտնի է 20 արձանագրություն²³, որոնց կավելացնենք ևս 2-ը:

Նորահայտ արձանագրություններ

1. Տապանաքար. օրորոցածե, գտնվում է Սոթքի Ս.Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան կողմում, երկու լայներես նիստին: Ա. նիստ՝ 4 տող.

ԹՎՈՒՃԼԶ
 "ԷՆՏԵԴԻՍՏՄԻԹԱ
 ԲԻՆԴՈՒՐԱՍԱՆԻՆՈՐԴ
 ԻՔՄԱԼԱԲԻՆ

ԹՎ.ԻՆ. :ՌՃԼԶ: (1687) /
 ԴՅՅՍ Է ՀԼԱՆԳԻՍՍ ՄԻԽԹԱ/ԲԻՆ,
 ԴՈՒՐԱՍԱՆԻՆ՝ ՈՐԴ/ԻՔ
 ՄԱԼԱԲԻՆ:

17 Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 514:

18 20-րդ դարասկզբին գյուղ այցելած Եր. Լալայանը նշում է, որ եկեղեցին քանդել և տեղը կալ են դարձրել (Եր. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 28):

19 ԴՇՎ, պրակ IV, էջ 308–310:

20 Խ. Ավդալբեգյան, նշվ. աշխ.:

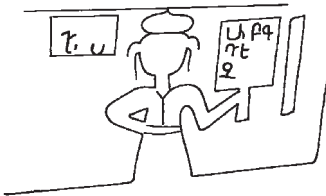
21 Եր. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 20:

22 Հ. Կարապետյան, Նշմարներ Վարդենիսի վիճագրությունից, «Հուշարձան» տարեգիրք, Ա, Երևան, 1987, էջ 99–103:

23 Արձանագրություններից 14-ն ամփոփված են Ս.Բարխուդարյանի կազմած ԴՇՎ IV պրակում, իսկ 6-ը ներառված են 2008թ. «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի հնագիտական ջոկատի կողմից եկեղեցում կատարված պեղումների արդյունքներն ամփոփող հոդվածում:

«Մալաք» իգական անձնանունը²⁴ հանդիպում է նաև Գեղարքունիքի Երանոս գյուղի Ս.Աստվածածին եկեղեցու գերեզմանատանը գտնվող 1685թ. մի տապանագրում²⁵: Մալաքի որդիներ Մխիթարի և Դուրասանի համար մեկ տապանաքար պատրաստելը միգուցե պայմանավորված է եղել այն հանգամանքով, որ եղբայրները մահացել են միաժամանակ՝ ինչ-որ պատահարից կամ կռվի ժամանակ: Նմանատիպ արձանագրություններ հայտնի են Գեղարքունիքի մարզի Նորատուս, Վաղաշեն, Շիրակի մարզի Սարալանջ և այլ բնակավայրերից. Նորատուսում, որտեղ կռվում զոհված մահմեդական եղբայրների համար մեկ գերեզմանաքար է պատրաստվել²⁶, Վաղաշենում՝ երկու եղբայրների²⁷ ու հայր և որդու²⁸, Սարալանջում՝ հայր և որդու համար²⁹:

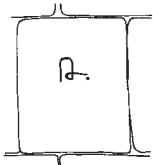
Բ. նիստ՝ 3 տող: Պատկերված «ուսումնառություն» տեսարանում, որտեղ կերպարներից մեկը ձեռքին ունի արձանագիր պնակիտ.

Ա. Բ. Գ. /
Դ. Ե. /
Զ.

«Այբբենարանի» առկայությունը ուսումնասեր եղբայրների, նրանց ուղեկցող արձանագիր պնակիտի և դաստառակի³⁰ պատկերներով տեսարանում նոր և չգիտարկված երևույթ է տապանաքարային պատկերագրություն մեջ³¹:

2. Սոթքի Ս.Աստվածածին եկեղեցու հարավային պատին՝ մուտքից 5 մ դեպի ձախ, արտաքուստ, 1 տող.

Բ

Ենթադրվում է, որ սա վարպետանշան է:

24 Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942, էջ 164:

25 ԴՀՎ, պրակ IV, էջ 238, արձ. 998:

26 А. Хачатрян, Корпус арабских надписей Армении, VIII–XVI вв., Выпуск I, Ереван, 1987, с. 66.

27 ԴՀՎ, պրակ IV, էջ 187, արձ. 772:

28 Նույն տեղում, էջ 186, արձ. 768:

29 ԴՀՎ, պրակ X, էջ 81, արձ. 125 (ծանոթագրված է, որ ննջեցյալները մահացել են համաճարակից կամ դժբախտ պատահարից, իսկ տապանաքարին երկու ննջեցյալների անվան առկայությունը բնավ չի ենթադրում, թե նրանք թաղվել են մեկտեղ):

30 Դաստառակին կարծես թե արձանագրված է «ԵՍ» անձնական դերանունը, սակայն դրա մասնակի եղծվածության պատճառով տեքստում այդ մասին չենք խոսում:

31 Տապանաքարային պատկերաքանդակներում պնակիտի պատկերի և ուսումնասերի կերպարի մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Պետրոսյան, «Ուսումնասերի» կերպարը ուշմիջնադարյան հայ տապանաքարային քանդակում, «Քրիստոնեական Հայաստանի արվեստը», Միջազգային գիտաժողով, Երևան, 2001, էջ 43–45, Լ. Միմոնյան, Ծառ-ծաղկաքանդակ, Երևան, 2017, էջ 314–323:

3. Տապանաքար, օրորոցաձև, գտնվում է Կուլթ գյուղի կենտրոնում՝ բաղնիքի մոտ, արևմտյան լայնեբեա նիստին՝ 3 տող.

ՏԱՍՏ ԱՐՈՒՐԶ: ԵԱՐԵՆ ԳԵՐՄԵՐԻՆՅԱՆԻՐԲԱՆԻ
ԱՆ ՅԻԱՄԿՈՅՆՁԱՆՓ ԱՆԻՍՏԱՆԱՄԱՄ
ԻՔՍՓՈՒՄՈՒԳԵԹՈՂՆՈՒՄՈՐԿԱՆԷՔԱՆԵԹԻ ՇԵՑԷՔ:

...ԵՍ՝ ԱՆՍՈՒԱԾԱՏՈՒՐ, Զ:Ճ: (100) ՏԱՐԵՆ ԴՆԵՐՔՍ ՇԵՆԵՑԻ ԿԱՐՄԻՐ ՔԱՐԻՆ /...ԱՆ...ՑԻ ՎԱՍՆ ՀՈՂԳՈՅՍ ԻՄ ԶԱՆՓԱՇԻՍ, ՏՂԱ ՀԱՍԱԿՄԱՆ՝ / Ի ՔՍ ՓՈՒԽԵՑԱՆ՝, ՍՈՒԳ ԵԹՈՂ ԾՆՈՂԱՅՍ, ՈՐ ԿԱՐԴԵՔ ԱՂԱԽԵՔՍ ԼՅԻՇԵՑԷՔ:

Ննջեցյալն, ըստ էության, երիտասարդ հասակում կյանքից հեռացած Զանփաշն է, իսկ քարգործ վարպետը՝ Աստվածատուրը, որի ձեռամբ, թերևս, կառուցվել է նաև գյուղի երբեմնի կարմրաշեն եկեղեցին³²: Կարծում ենք, հենց այս տեսանկյունից կարելի է մեկնաբանել տապանաքարի առաջին տողի իմաստը: Նախկին հետազոտողների կողմից տապանաքարը չնկատվելու պատճառը հավանաբար եղել է մահմեդականների տներով և այլ կառույցներով (այժմ ավերակ) շրջափակված լինելը և դժվար տեսանելի վայրում գտնվելը:

4. Խաչաքանդակներով հարդարված ժայռաբեկոր, գտնվում է Շատվան գյուղի գործող գերեզմանատան հարավային բլրի գագաթին, արևմտյան երեսին՝ 4 տող.

ԽԱՇԱՔԱՆԴԱԿՆԵՐՈՎ
ՀԱՐԴԱՐՎԱԾ ԺԱՅՐԱԲԵԿՈՐ,
ԳՏՆՎՈՒՄ Է ՇԱՏՎԱՆ
ԳՅՈՒԼԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻՄ
ՄՈՒՄ ԵՍ՝ ԱՂԵՐՍ, Կ/ԱՆԿԼԵՆՑԻ:
ԹՎ.ԻՆ. :ԶԿԶ: (1517):

ՏԼԵԱՅԻՆՆ՝ ԱՅ/

ՔՍ Տ/ ...

ԵՍ՝ ԱՂԵՐՍ, Կ/ԱՆԿԼԵՆՑԻ:

ԹՎ.ԻՆ. :ԶԿԶ: (1517):

«ՏԻ» տառակապակցությունը, որը, ենթադրում ենք, որ «ՏԵԱՆ» բառի կրճատ ձևն է, վիմագրերում մեզ հանդիպում է առաջին անգամ:

5. Խաչքար, գտնվում է նույն բլրի հարավարևմտյան լանջին, երկրորդական օգտագործման նպատակով տաշտի վերածված, եզրագոտիներին՝ 2 տող.

ԽԱՇԱՔԱՆԴԱԿՆԵՐՈՎ
ՀԱՐԴԱՐՎԱԾ ԺԱՅՐԱԲԵԿՈՐ,
ԳՏՆՎՈՒՄ Է ՇԱՏՎԱՆ
ԳՅՈՒԼԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻՄ
ՄՈՒՄ ԵՍ՝ ԱՂԵՐՍ, Կ/ԱՆԿԼԵՆՑԻ:
ԹՎ.ԻՆ. :ԶԿԶ: (1517):

ՄԲ ԽԱՇԱՔԱՆԴԱԿՆԵՐՈՎ ՀԱՐԴԱՐՎԱԾ ԺԱՅՐԱԲԵԿՈՐ ՔԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՆԿԱՆԻՍՆԱՆ՝ ՄԱՐԻ...

32 Ս.Բարխուդարյանը հիշատակում է Մարտունու շրջանի Վանեվանի վանքից ոչ հեռու գտնվող այրերից մեկի ժայռին քանդակված խաչն ու արձանագրությունը, որը հայտնում է Աստվածատուր գործողի անունը: Գիտնականն այն թվագրում է ԺԶ դարով (Ս.Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 182, Հ^ր 133): Նույն դարով կարելի է թվագրել նաև Ջանիփաշի տապանաքարը (խմբ.):

Վիմագիրը խիստ եղծված է, որոշ հատվածներ անընթեռնելի են: Ենթադրում ենք, որ հայր Մխիթարը Շատվանի՝ այլևս գոյություն չունեցող եկեղեցու հոգևոր առաջնորդն է եղել:

6. Ազատի Ս. Աստվածածին եկեղեցու կենտրոնական որմնամույթի հարավային կողմում, խաչապատկերի շուրջը՝ 4 տող.

ՄՐ	Ե	Ը	ԱԾ	ՏՐ ԱԾ/
ՈՂ			ՈՂԱՈՂՄԵԱՅ/	
ԽԻ	]	[	ԽԻԶԱՂՆ/ԻՆ.	
ԻՆ			ԱՄԷՆ:	

7. Ազատի Ս. Աստվածածին եկեղեցու կենտրոնական որմնամույթին՝ նախորդի մոտ, խաչապատկերի շուրջը՝ 4 տող.

ՄՐ	Ե	Ը	ԱԾ	ՏՐ ԱԾ/
ՈՂ			ՄԻ	ՈՂԱՈՂՄԻ/
ԽԻ	]	[	ԽԱԶ	ՇԱՀԱԶ/ԻՆ.
ԻՆ			ՄԷՆ	ԱՄԷՆ:

Շահազ անձնանունը, ըստ ամենայնի, Շահազիզ արական անվան կրճատ ձևն է:

Հաշվի առնելով եկեղեցու կառուցման թվականը և գրչության ոճը՝ այս և նախորդ հիշատակագիրը կարող ենք թվագրել 17-րդ դ. առաջին կեսով:

Այսպիսով, քննարկվող նորահայտ վիմագրերը մեծ մասամբ վերաբերում են 16–17-րդ դդ.: Դրանք կարևոր սկզբնաղբյուր են Սոթք գավառի ու հատկապես նախկինում չուսումնասիրված և սկզբնաղբյուրներում անհայտ բնակավայրերի պատմության լուսաբանման համար:

Հավելված

Ս. Բարխուդարյանի երջանկահիշատակ այրի Կլարա Ասատուրյանը մահվանից ամիսներ առաջ Բարխուդարյանի անձնական արխիվից մեզ տրամադրեց Սոթքի տարածաշրջանի³³ Ակունք գյուղի Հին գոմեր կոչվող վայրում արված և չհրատարակված՝ «Արտաշես Վրույր»³⁴ ծանր խոհերի մեջ» խորագրով³⁵ մի լուսանկար (1959թ.)³⁶ (նկ. 1, 2):

33 «Սոթքի տարածաշրջան» տերմինն օգտագործում ենք, նկատի ունենալով այն տարածքը, որը ներառում էր պատմական Սյունիք աշխարհի Սոթք գավառը: Հմմտ. Ստ. Օրբելեան, նշվ. աշխ., էջ 514–515:

34 Հայր ու որդի Արամ և Արտաշես Վրույրների հնագիտական գործունեության վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Ա. Շահնազարյան, Արտաշես Վրույրի արխիվը, ԼՀԳ, 1980, Հ^տ 5, էջ 112–116:

35 Ամենայն հավանականությամբ լուսանկարի հեղինակը Սեդրակ Բարխուդարյանն է:

36 Ձեռագրի և անտիպ լուսանկարի տրամադրման համար խորին շնորհակալություն ենք հայտնում Ա. Բորոխյանին:

Տիկին Կլարան մեզ տրամադրեց նաև Ս. Բարսեղյանի արխիվում պահվող լուսանկարիչ Արամ Վրույրի «Զուղա: Երկու խոսք» վերտառությամբ, 22 էջ ծավալով բնօրինակ ձեռագիրը, որը որոշ խմբագրումներով վերջինս «Արամ Վրույրի «Զուղա» հնագիտական անտիպ ակնարկը» վերնագրով հրատարակվել է Արտաշես Վրույրի կողմից ՊԲՀ 1967թ. 4-րդ համարում³⁷: Բնօրինակի հետ համեմատությունը պարզեց, որ հոդվածից դուրս են մնացել Վրույրի՝ Զուղայի ռուսական զորամաս այցելության մանրամասները, որ «Քրիստոս» և «Սուրբ» բառերը փոքրատառ են, իսկ հայատառ թվերը՝ արաբական կամ հռոմեական թվանշանների են վերածել: Միևնույն ժամանակ տպագիր տարբերակում հոդվածը գիտական ոճով է շարադրված, խմբագրված են հոդվական մտքերը, եզրակացություններն առավել հիմնավոր են, ավելացված են որոշ վիճակագրական տվյալներ:

Արձ. 1ա-բ

Արձ. 2

Արձ. 3

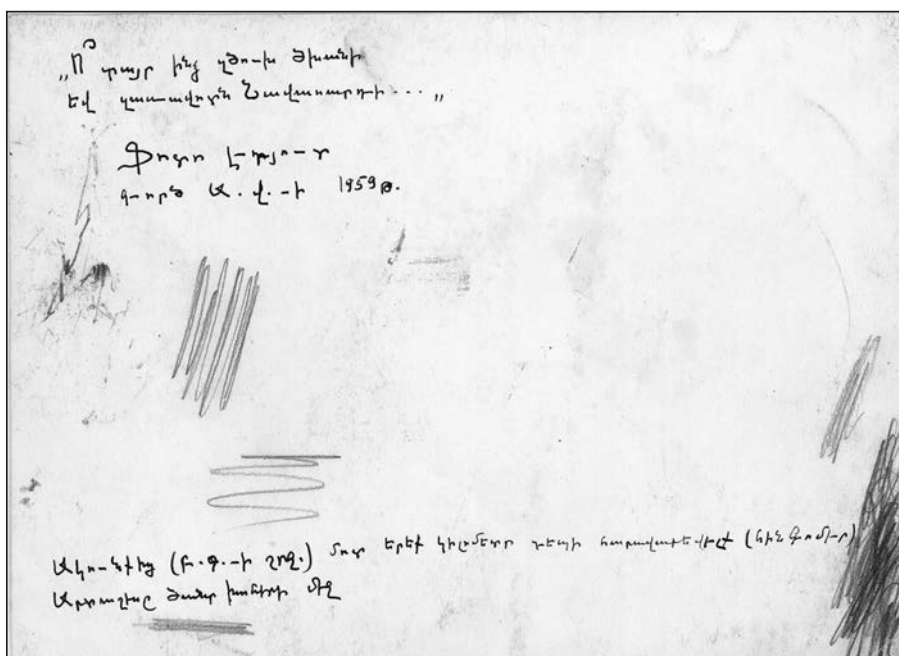

Արձ. 4

Արձ. 5-6

37 Ա. Վրույր, Արամ Վրույրի «Զուղա» հնագիտական անտիպ ակնարկը, ՊԲՀ, 1967, Հմր 4, էջ 169–180:

Նկ. 1-2 Արարաշեն Կրույրը ծանր խոհերի մեջ, 1959թ.
(լուս. Ս. Բարխուդարյանի անձնական արխիվ)

ԱՎԵՏԻՏ ԳՐԻԳՐՅԱՆ

НОВОВЫЯВЛЕННЫЕ ЛАПИДАРНЫЕ НАДПИСИ ИЗ СОТКСКОГО РЕГИОНА

Ключевые слова: *нововыявленные лапидарные надписи, регион Сотка, средневековье, надгробный камень, хачкар, архив.*

Обсуждаемые нововыявленные лапидарные надписи в большинстве своем относятся к XVI–XVII векам. Они являются важным источником информации, в частности для выявления ранее не исследованных мест проживания, и дополняют ранее изданный список лапидарных надписей региона.

Поскольку регион Сотка богат средневековыми историко-культурными памятниками, то обнаружение и публикация лапидарных надписей очень важны с точки зрения дополнения результатов продолжительных археологических исследований и полного воссоздания образа средневековых поселений.

AVETIS GRIGORYAN

THE NEWLY DISCOVERED LAPIDARY INSCRIPTIONS FROM SOTK REGION

Keywords: *newly discovered lapidary inscriptions, Sotk region, medieval period, gravestone, cross stone, archive.*

The article discusses newly discovered inscriptions that mostly refer to the XVIth–XVIIth centuries. These significant sources of information are particularly important for the study of history of previously unexplored settlements, and supplement the list of previously published lapidary inscriptions of the region.

The discovery and publication of lapidary inscriptions of the Sotk region that is rich in medieval historical and cultural monuments is very important for supplementation of results of long-term archeological investigations and complete reconstruction of the image of medieval settlements.

ԱՐՄԵՆ ԲՈՐՈՒՅԱԼ

ՍԵՂՐԱԿ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆԸ ԵՎ ՎԻՃԱԴԱՔԱՐԵՐԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 1920–1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.

*Հիմնաքառեր՝ Սեղրակ Բարխուդարյան, վաղ հնագիտության խնդիրներ,
հնագիտական հուշարձանների հետազոտություն, վիշապաքարեր,
հայ հնագիտությունը 1920–1930-ական թթ.:*

Սեղրակ Բարխուդարյանը հայտնի է որպես միջնադարի խոշոր հետազոտող, սակայն նա իր գիտական ուղին սկսել է հնագույն Հայաստանի ուսումնասիրությունից¹: Նրա գիտական գործունեությունը² կարելի է բաժանել երկու հիմնական փուլերի՝ 1928–1937թթ., երբ զբաղվել է վաղ հնագիտության ու հուշարձանների պահպանության խնդիրներով (1928–1930 թթ.՝ Նոր Բայազետի մանկավարժական տեխնիկումում ուսուցիչ և 1932–1937թթ. Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում ու Հնությունների պահպանության կոմիտեում գիտաշխատող լինելու ընթացքում), և 1950-ական թթ. երկրորդ կես – 1970թ., երբ կենտրոնացել է միջնադարի (վիմագրության) խնդիրների վրա (ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կազմում):

Հետաքրքրությունը վաղ շրջանի հնությունների նկատմամբ սկսվել է դեռևս երեւանի պետական համալսարանի պատմագրական ֆակուլտետում ուսումնառության տարիներին (1924–1928թթ.), ինչի ձևավորման գործում մեծ նպաստ պիտի ունենային ուսուցիչները և հատկապես՝ Ա. Քալանթարը, որի հետ ուսանող Ս. Բարխուդարյանը մասնակցում էր տարբեր դաշտային աշխատանքների:

**Հնագիտության զարգացման միտումները Հայաստանում
1920-30-ական թթ.**

Մշակույթի և մասնավորապես հնագիտության զարգացումը 1920–1930-ական թթ. խորհրդային Հայաստանում ուղղակիորեն կապված է քաղաքական

1 Օգտվելով առիթից խորին շնորհակալություն եմ հայտնում Սեղրակ Բարխուդարյանի տիկնոջը՝ Կարա Ասատրյանին, վիշապաքարերի մեր հետազոտության ընթացքում տրված խորհուրդների և համապատասխան նյութերի տրամադրման համար:

2 Ս. Բարխուդարյանի կենսագրության և գործի մասին տե՛ս **Ս. Ավագյան**, Սեղրակ Բարխուդարյան, ԼՀԳ, Հ^ա 5, 1970, էջ 113–114: **Հ. Թումյան**, Վաստակավոր հնագետ-պատմաբանը (Ս. Գ. Բարխուդարյանի ծննդյան 75-ամյակի առթիվ), ՊԲՀ, Հ^ա 4, 1973, էջ 74–80: **Պ. Մուրադյան**, Հայրուրամյակների միջով, հայրուրամյակների հետ [Սեղրակ Բարխուդարյանի վաստակը], Սովետական Հայաստան, 16 սեպտեմբերի, 1976, էջ 4: **Գր. Մ. Գրիգորյան**, Ականավոր վիմագրագետը, ԼՀԳ, Հ^ա 3, 2005, էջ 188–193: **Գ. Սարգսյան**, Սեղրակ Բարխուդարյան (Ծննդյան 110-ամյակի առթիվ), ՊԲՀ, Հ^ա 2, 2008, էջ 287–289:

պատմություն³: Համապատասխանաբար այն կառաջարկեինք բաժանել երկու հիմնական փուլերի. 1. Նոր տնտեսական քաղաքականության (ՆՏՔ/ՀՅՈ) ազատականացման շրջան (1921–1928թթ.), 2. Պլանային տնտեսության տոտալիտար շրջան (1928–1937թթ.):

ՆՏՔ-ի ընթացքում հնազիտությունը Հայաստանում ծաղկում է, որը պայմանավորված է Հնությունների պահպանության կոմիտեի և այլ կազմակերպությունների ակտիվ գործունեությամբ: Շարունակելով Հայաստանի առաջին հանրապետությունում սկսված գործընթացները՝ Խորհրդային Հայաստանի մարմինները հիմնադրեցին գիտակրթական հիմնարկներ, թանգարաններ, գիտական ինստիտուտներ, հուշարձանների պահպանության մարմիններ, արտերկրից Հայաստան տեղափոխեցին հայկական մշակութային բազմաթիվ արժեքներ, ստեղծեցին համապատասխան օրենսդրական դաշտ: Այս գործերով զբաղվում էին հայ ժողովրդի մեծ նվիրյալները, որոնց թվում էին Մ. Սարյանը, Ա. Թամանյանը, Թ. Թորամանյանը, Ա. Քալանթարը, Գ. Հովսեփյանը, Ե. Լալայանը, Ե. Շահազիզը և այլք, որոնք պայքարելով ազգային արժեքների պահպանման համար, փորձում էին համագործակցել միջազգային կազմակերպությունների հետ և աշխատել գիտական բարձր մակարդակով:

Այս շրջանի հայ հնագետների միջավայրում նկատվում է երկու ուղղություն. Ա. Քալանթարը, ղեկավար դիրք զբաղելով Երևանի համալսարանում և Հնությունների կոմիտեում, ներկայացնում էր պետերբուրգյան դպրոցը, որը հնագիտությունը առավելապես դիտարկում էր պատմական զարգացումների համատեքստում (= մեկնողական): Մինչդեռ Ե. Բայբուրդյանը, որը ներկայացնում էր մոսկովյան դպրոցը, հնագիտությունը դիտում էր զուտ որպես այդպիսին՝ առանց այն խառնելու պատմական խնդիրների հետ, զբաղվելով կոնկրետ մասնագիտական հարցերով (= նկարագրական)⁴: ՆՏՔ-ի շրջանում Ս. Բարխուդարյանը համալսարանի ուսանող էր և աշակերտում էր Ա. Քալանթարին, ուստի նրա հետագա գործունեության ընթացքում էապես զգացվում է պատմական հնագիտության ազդեցությունը, ինչպես նաև թեմատիկայի այն ոլորտը, որը բնորոշ է եղել Ա. Քալանթարի դպրոցին (այդ թվում՝ ջրաբաշխական համակարգ, վիշապաքարեր, վիճակագրություն):

3 Հմմտ. С. Г. Гарибджанян, Из истории научных связей Советской Армении (1920-ые годы), Вестник архивов Армении 3, 1982, с. 54–61. С. Гарибджанян, Научная интеллигенция Армении (1920 – середина 1930-х гг.), Ереван, 2013. Հնագիտության համար տե՛ս Գ. Ե. Արեյան, Հնագիտության զարգացումը Սովետական Հայաստանում, ԲԵՀ, ՀԺ 3, 1987, էջ 108–120: Գ. Սարգսյան, Պատմամշակութային հուշարձանների պահպանության հիմունքներ, Երևան, 2005 (համապատասխան գրականությամբ):

4 Այս հնագետների մասին հմմտ. Ա. Քալանթար, Հայաստան. քարե դարից միջնադար, Ա. Քալանթարյան (խմբ.), Երևան 2007: Е. А. Байбуртян, Последовательность развития древнейших культур Армении на основе археологического материала, Р. Бадалян (ред.), Ереван, 2011: Բ. Պիոտրովսկին իր հիշողություններում նշում է, որ Ե. Բայբուրդյանն առանձնապես չի հետաքրքրվել միջնադարյան հուշարձաններով (Б. Б. Пиотровский, Материалы к биографии, Санкт-Петербург, 2008, с. 324, 326), իսկ չի կարելի ասել Ա. Քալանթարի մասին, որը հավասարապես ոգևորված էր ինչպես վաղ, այնպես էլ միջնադարյան հնագիտության խնդիրներով:

1928թ. հետո թեև շարունակվում են հնագիտական աշխատանքները⁵, սակայն հատկապես 1930-ական թթ. երկրորդ կեսից հնագետների նկատմամբ սկսած բռնությունները էապես դանդաղեցնում են հայ հնագիտության զարգացման տեմպերը: Դադարում են ակտիվ գիտամշակութային ու հետազոտական աշխատանքները, և նույն նվիրյալները, որոնք ակտիվորեն փաստագրում էին հուշարձանները, ստեղծված իրավիճակում սկսեցին պայքարել դրանց ոչնչացման դեմ: Հայ հնագիտության ձևավորման այս նախնական փուլն ավարտվում է Ա. Քալանթարի, Ե. Բայբուրյանի, ինչպես նաև Ս. Բարխուդարյանի ձեռքակալությամբ: Տարիներ անց, աքսորից վերադառնալուց հետո, Ս. Բարխուդարյանը գլխավորապես զբաղվում է միջնադարի հնագիտության խնդիրներով:

Վիշապաքարերի ուսումնասիրությունն ակտիվանում է 1920-ական թթ. ոռոգման խնդիրների կարևորմանն ու հետազոտմանը զուգընթաց, ինչն ուներ նաև հստակ գաղափարական հենք: Ելնելով Վ. Լենինի՝ Կովկասի կոմունիստներին ուղղված նամակում արտահայտված այն մտքից, թե «Ոռոգումն ամենից կարևոր է, այն կվերաստեղծի, կվերածնի երկիրը, կամրապնդի անցումը դեպի սոցիալիզմ», հայ իրականության մեջ մեծ ուշադրություն էր դարձվում ոռոգման և նրա պատմության խնդիրներին⁶: Այս կապակցությամբ իրականացվում էին լայնածավալ ջրատնտեսական աշխատանքներ, ինչպես նաև գիտական հետազոտություններ, որոնք ուղղված էին հնագույն Հայաստանի ջրատնտեսության և ջրի պաշտամունքի (վիշապաքարերի) հետազոտությանը⁷: Հրատարակվում են համապատասխան աշխատանքներ, որոնց թվում, ըստ Ա. Գասպարյանի, հատկապես էական էր «Նորք» հանդեսում հրատարակված Ա. Քալանթարի «Քարե դարը Հայաստանում» կարևոր հոդվածը⁸: Ոռոգումը կարևորում էր ողջ հայ հասարակությունը, ինչը երևում է, օրինակ, 1925–1927թթ. Այդեր լճի ջրերը ոռոգման նպատակով կիրառելու աշխատանքների արձագանքներից⁹: Այս կապակցությամբ Աշ. Հովհաննիսյանն իր մի գրառման մեջ անդրադառնում է քարեդարյան և բրոնզեդարյան հուշարձաններին (կրոմեխներ, մեգալիթներ, դոլմեններ ևն), այդ թվում նաև՝ ոռոգման հնագույն հետքերին, որոնք խոսում են ջրաշինարարության հնագույն

5 1930-ական թթ. Ս. Բարխուդարյանը զբաղվել է հիմնականում հուշարձանապահպան գործունեությամբ, բայց մասնակցել է նաև հետախուզական աշխատանքների և պեղումների: Այսպես, հայտնի է, որ 1934թ. նա եղել է Գյումրիի մսի կոմբինատի պեղումների արշավախմբի կազմում՝ Ա. Քալանթարի և Ե. Բայբուրյանի հետ (Ե. Ա. Байбуртян, նշվ. աշխ., էջ 6, 19):

6 Դ. Ա. Агаханян, Развитие орошения в Советской Армении, Труды армянского научно-исследовательского института Гидротехники и мелорации 2, Ереван, 1957, с. 233: Գ. Վ. Շիրմազան, Ա. Ա. Դարբինյան, Ջրատնտեսական աշխատանքները Սովետական Հայաստանում (1920–1940թթ.), ԲՀԱ, Հփ 1, 1961, էջ 15–49: Ա. Գասպարյան, «Նորք» հանդեսը, ԲՀԱ, Հփ 1, 1968, էջ 190:

7 Գ. Շիրմազան, Ա. Դարբինյան, նշվ. աշխ., էջ 49:

8 Ա. Գասպարյան, նշվ. աշխ., էջ 90:

9 Գ. Շիրմազան, Այդր լճի ջրիան կայանի շինարարության այցելությունների մատյանը, ԲՀԱ, Հփ 1, 1961, էջ 143–155:

ակունքների մասին¹⁰: Ուշագրություն դարձնենք այն հանգամանքին, որ մեծ ջրաշինարարական ծրագրերի (Այդեր լիճ, Շիրակի և Սարգարապատի ջրանցքներ) ժամանակաշրջանը համընկնում է վիչապաքարերի հետազոտության ամենաակտիվ շրջանի հետ (1924–1927թթ.): Ուշագրավ է, որ ինչպես հնում, այնպես էլ այդ տարիներին Արարատյան դաշտը և նրա ոռոգման խնդիրները դառնում են հայկական պետականության կայացման առանցքային հարցը¹¹:

Ահա այս միջավայրում և նման հարցադրումների մեջ էր դաստիարակվում ուսանող, ապագա հնագետ-վիճակագրապետ Ս.Բարխուդարյանը, և բնական է, որ այդ նույն խնդիրները հետագայում պիտի արտացոլվեին նրա գիտական աշխատանքներում:

Վաղ հնագիտության խնդիրների հետազոտությունը

Համալսարանն ավարտելուց հետո Ս.Բարխուդարյանը ձեռնամուխ է լինում վաղ հնագիտության խնդիրների (հուշարձանների դասակարգում, ամրոցներ, դամբարանադաշտեր, ոռոգման համակարգեր, կոթողային հուշարձաններ ևն) հետազոտությանը՝ ցուցաբերելով ոչ միայն իր ժամանակի համար արդիական մոտեցումներ: Այդ և ավելի ուշ շրջանի հրատարակություններում¹² նա մասնավորապես քննում է Հայաստանի հնագույն հուշարձանների տիպաբանության խնդիրը, կարևորում է բնագիտական մեթոդների կիրառման անհրաժեշտությունը հնագիտության մեջ, խրախուսում ոչ թե դամբարանների, այլ բնակավայրերի պեղումները, հնագիտական տվյալները դիտարկում պատմական համատեքստում, քննադատում սիրողական մոտեցումներն ու առաջնային համարում հայկական հնագիտական դպրոց ձևավորելու գաղափարը: Նշենք, որ «Վելիքուխի երկիրը» կոթողային աշխատանքում, որն, ի դեպ, արժանանում է «Մելքոնյան» մրցանակի, արվում է ուրարտական և տեղական մշակույթների համադրման առաջին փորձերից մեկը (եթե ոչ առաջինը): Խորհրդային Հայաստանի հիմնական տարածքին համընկնող, ուրարտական աղբյուրներում հիշատակվող Վելիքուխի, էթիունի և Ուզուրի-էթիունի երկրներին նվիրված աշխատանքներում Ս.Բարխուդարյանն առաջին անգամ ուրարտական պետությունը փորձում է դիտարկել տեղական մշակույթների և այդ դարաշրջանի Հայաստանի մշակութային բազմազանության տեսանկյուն

10 Նույն տեղում, էջ 146:

11 Գ. Ա. Агаханян, укр. соч., с. 234.

12 Ս. Բարխուդարյան, Խորհրդային Հայաստանի նյութական կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան, 1935: Նույնի Վելիքուխի երկիրը, ՀՍԽՀ կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատություններ I, 1935, էջ 153–204: Նույնի Նյութեր հայ ժողովրդի էթնիկական կազմի մասին. ուղիների ծագումը (Ետիունի-Ուզուրիէտիունի-Ուտիք), Տեղեկագիր պատմության և գրականության ինստիտուտի II, 1937, էջ 195–221: Նույնի Ժողովրդի դերը մեր պատմական հուշարձանների կերտման գործում, ՏՀԳ, Հ^տ 8, 1958, էջ 43–53: Ս. Բարխուդարյան, Գ. Կարախանյան, Հայկական գերեզմանական հուշարձանները և նրանց քանդակները, ՊԲՀ, Հ^տ 4, 1959, էջ 195–210: Ս. Բարխուդարյան, Հայաստանի կոթողային հուշարձանները, ՏՀԳ, Հ^տ 7–8, 1960, էջ 53–80: Նույնի Դիտողություններ և նոր նյութեր հին Հայաստանի ոռոգման գործի վերաբերյալ, «Նյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսության և գյուղացիության պատմության», 1, Երևան, 1964, էջ 259–284:

նից, տարածաշրջանը բաժանում է մշակութային ու քաղաքական ենթամիավորներին, որոնք խմբվում էին առանձին հովիտների շուրջը¹³, մի մոտեցում, որ միայն վերջերս է արդիական դարձել միջազգային հնագիտական շրջանակներում:

Անդրադարձ վիշապաքարերին

Ս.Բարխուդարյանը հիշյալ աշխատանքներում անդրադառնում է նաև վիշապաքարերին առնչվող խնդիրներին: Փաստորեն, կոթողային արվեստի այս հնագույն նմուշների միջոցով նա կապ է ստեղծում հնագույն և միջնադարյան Հայաստանի միջև (կարելի է ասել՝ իր երիտասարդ և հասուն տարիքի հետաքրքրությունների միջև): Վիշապաքարերին Ս.Բարխուդարյանը կարող էր տեղում ծանոթանալ ինչպես Ա.Քալանթարի հետ գիտարշավների ընթացքում (Արագած, Արտանիշ), 1920-ական թթ. (տե՛ս ստորև), այնպես էլ հետազայում՝ 1930-ական թթ., երբ արդեն գիտաշխատող էր (Գեղամա լեռներ)¹⁴: Մասնավորապես նա բնութագրում է վիշապաքարերը և համարում ջրի աստվածության պատկերներ¹⁵: Դրանք քննում է որպես հնագույն ջրաբաշխական համակարգի կարևոր կետերում

13 Ուրարտագիտական խնդիրների վերաբերյալ Ս.Բարխուդարյանի հետաքրքրվածությունը կապված է ուսուցիչներ Ա.Քալանթարի (հնագիտական տեսանկյունից) և Գր.Ղափանցյանի (պատմական տեսանկյունից) հետ: Վերջինիս խորհրդով՝ նա ուրարտերեն է սովորել: 1930-ական թթ. առաջին կեսին Սևանի ավազանում և Սարդարապատում Ս.Բարխուդարյանը ուղեկցել է ուրարտագետներ Ի.Մեշյանինովին և Բ.Պիոտրովսկուն (Կ.Ասատուրյան, Դրվագներ Բորիս Պիոտրովսկու և Սեդրակ Բարխուդարյանի գիտագործական հարաբերություններից, Ա.Փիլիպոսյան (խմբ.), «Բ.Բ.Պիոտրովսկին և հնագիտությունը», Երևան, 2014, էջ 11–16: 1932 թ. Բ.Պիոտրովսկու՝ Նոր Բայազետի շրջան՝ Ծովինար և Աղամխան այցելության մասին տե՛ս **Б. Б. Пиотровский**, Материалы к биографии, с. 342):

Այս համատեքստում մի ուշագրավ տեղեկություն է պահպանվել Ա.Քալանթարի մոտ. Սևանա լճի ափերի 1926 թ. ուսումնասիրության ընթացքում արշավախմբի ամենաերիտասարդ անդամ, ուսանող-պրակտիկանտ Ս.Բարխուդարյանն արձանագրությունների էստամպաժներ էր պատրաստում, այդ թվում նաև՝ Օձաբերդի սեպագիր արձանագրության էստամպաժը, ժայռի գագաթից կախված (**Ա.Քալանթար**, Երկու սեպագիր Ռուսա Ա-ի Սարդուրի որդու, «Օրագիր Հնությունների պահպանության կոմիտեի», 3, 1927, էջ 43–44, նկ. 7):

14 1932 թ. թվագրվող Վրաստան և Հայաստան կատարած իր ձեռագիր հաշվետվության մեջ Բ.Պիոտրովսկին գրում է, որ այցելել է Նոր Բայազետի շրջան (որտեղ, ինչպես արդեն նշեցինք, հանդիպել է Ս.Բարխուդարյանին), ապա ավելացնում է. «Երանոս գյուղից մենք իրականացրեցինք լեռնանցում Ագ-դաղի գագաթի մոտով՝ այդ անցումը ուսումնասիրելու և վիշապների գոտում հայտնվելու համար: Լեռներում մեզ ուղեկցում էր Երանոս գյուղի բնակիչ Ա.Սիմոնյանը, որն իր հետ բերել էր նաև բեռնափոխադրող ավանակ: Բաշ Գառնիից անցնել վիշապների մոտ չկարողացանք, քանի որ տեղացի բնակիչները մերժեցին մեզ տանել Իմիրգեկ և վիշապների գտնվելու այլ վայրեր: Հայաստանի պետական թանգարանի արշավախումբը, որ դուրս էր եկել մեզնից հետո, վիշապները հետազոտելու հատուկ նպատակով, նույնպես չկարողացավ ներթափանցել նրանց մոտ» (**Б. Б. Пиотровский**, Материалы к биографии, с. 344–345): Հայաստանի պետական թանգարանի արշավախմբի կազմում պետք է լիներ նաև նրա աշխատակից Ս.Բարխուդարյանը:

15 Ս.Բարխուդարյան, Խորհրդային Հայաստանի նյութական կուլտուրայի հուշարձանները, էջ 41–42: Նույնի Հայաստանի կոթողային հուշարձանները, էջ 53–54: Նույնի Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 122:

գտնվող հուշարձաններ¹⁶: Քանդակագարդ վիշապաքարերը մենհիրներից տարբերելով՝ նա նշում է վերջիններին «առանց որևէ զարդի» լինելը¹⁷: Նա մենհիրները թվագրում է նեոլիթյան ժամանակաշրջանով, իսկ վիշապաքարերի թվագրումը համարում է ոչ հստակ (բերում է այլ կարծիքներ. Ք.ա. I հազ.՝ Բ. Պիոտրովսկի, մեր թվարկության առաջին դարեր՝ Մ.Աբեդյան)¹⁸: Էվոլյուցիոն կապ է տեսնում կոթողային արվեստի նմուշների (մենհիր-վիշապաքար-արամեական արձանագրություն-վաղ միջնադարյան կոթող-խաչքար) զարգացման մեջ, սակայն նշում է, որ մենհիրներն ու վիշապաքարերը «հետագա խաչքարերի համար միայն գաղափարատիրպերի արժեք կարող են ունենալ»¹⁹: Հատուկ ուշադրություն է դարձնում վիշապաքարերի գործառույթային կողմին և շեշտում, որ դրանք մեմորիալ հուշարձաններ են. նա կարծում է, որ «վիշապների տարբեր կերպարանք ու նշաններ ունենալը հավանաբար տարբեր տոհմերի տոտեմական կենդանու արտահայտությունն է՝ ջուրը պատկերող ընդհանուր կենդանու՝ ձկան վրա»²⁰:

Մենհիրների համար Ս.Բարխուդարյանը նշում է, որ դրանք կարող էին կանգնեցված լինել նշանավոր մարդկանց տոհմերի առաջնորդների գերեզմանների վրա²¹, շուրջանակի մանր քարերով և հողով ամրացված²²:

Նա վիշապաքարը դիտարկում է քարի պաշտամունքի (որպես կայծակի և ամպրոպային աստծո խորհրդանիշ)²³, ինչպես նաև վիշապամարտություն²⁴ համատեքստում:

Գլխավերևում անցք ունեցող մենաքարերի համար նա գրում է, որ դրանց մեջ ժամանակին ազդեցված են եղել թևավոր խաչեր, որոնք վաղուց ընկել են²⁵: Իսկ մենաքարերի կողային անցքերի վերաբերյալ ենթադրում է, որ դրանք ծառայել են ծանր քար քարշ տալու համար²⁶: Կարևորում է մի շարք այլ հարցեր, որոնք հետազոտում է ակնհայտ է, որ դրանք վիշապաքարերի հետազոտության գործում²⁷:

16 Նույնի Դիտողություններ և նոր նյութեր հին Հայաստանի ոռոգման գործի վերաբերյալ, էջ 260–261:

17 Նույնի Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, էջ 122:

18 Նույնի Հայաստանի կոթողային հուշարձանները, էջ 54:

19 Նույնի Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, էջ 122:

20 Նույնի Խորհրդային Հայաստանի նյութական կուլտուրայի հուշարձանները, էջ 41:

21 Նույնի Հայաստանի կոթողային հուշարձանները, էջ 53:

22 Նույնի Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, էջ 122:

23 Նույնի Հայաստանի կոթողային հուշարձանները, էջ 69:

24 Ս.Բարխուդարյան, Գ. Կարախանյան, Հայկական գերեզմանական հուշարձանները և նրանց քանդակները, էջ 286–287:

25 Ս.Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, էջ 128:

26 ԴՀՎ, պրակ III, Վայոց ձոր. Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ, կազմեց՝ Ս.Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 81:

27 Հմմտ., օրինակ, «Գեղարքունի-գել» կապի ստեղծումը «Վելիքովսի երկիրը» աշխատության մեջ, որ հետազայում դառնում է վիշապաքարերի և դրանց անվան մեկնության կարևոր փշոց (А.Е.Петросян, Отражение индоевропейского корня *wel- в армянской мифологии, Вестник общественных наук 1, 1987, с.56–70):

Ս.Բարխուդարյանի և վիշապաքարերի/մենաքարերի համատեքստում հատկապես կարելի է քննարկել հետևյալ տվյալները²⁸:

1. Ս.Բարխուդարյանի անձնական արխիվում պահպանվում է մի լուսանկար, որը մեզ տրամադրել է նրա տիկինը՝ Կ.Ասատուրյանը (նկ.1): Վիշապաքարերից մեկի մոտ Անբերդի արչավախմբի չորս անդամներն են, ըստ Կ.Ասատուրյանի՝ Հ.Հաջյանը, Տ.Իզմայլովան (Հաջյանի կինը), Կ.Ղաֆաղարյանը և անհայտ մեկը:

Նկարից պարզվում է, որ խոսքը Պրոսպեկտ 1 վիշապաքարի մասին է (Արագածի հարավային փեշեր, Քարակապ կոչված վայր, Ջհանգիր աղայի յայլա, այժմ կոչվում է Պրոսպեկտ²⁹): Այս նույն տարածքում գտնվող երեք վիշապաքարերի մասին Բ.Պիոտրովսկին գրում է. «Այդ վիշապները հետազոտվել են ԽՍՀՄ ԳԱ Հայկական ֆիլիալի և Պետական էրմիտաժի արչավախմբի կողմից, որ 1936թ. աշխատում էր Անբերդի ամրոցում»³⁰: Հաջորդ վկայությունը պատկանում է Ն.Տոկարսկուն, որն Անբերդում իրականացված հնագիտական աշխատանքների մասին խոսելիս ավելացնում է. «Ժամանակ հատկացվեց Արագածի վիշապների մոտ էքսկուրսիա կատարելու համար»³¹: Արչավախմբի աշխատանքներին (1936թ.) մասնակցում էին Հ.Օրբելին, Հ.Հաջյանը, Ա.Բորիսովը, Տ.Իզմայլովան, Բ.Պիոտրովսկին, Կ.Տրեվերը, Ն.Տոկարսկին, Ա.Յակոբսոնը, Դիմիտրովսկին (Լենինգրադ), Ս.Բարխուդարյանը, Ե.Բայբուրդյանը, Կ.Ղաֆաղարյանը, Ս.Երեմյանը, Խ.Գյուլամիրյանը (Երևան): Նկարիչն էր Ա.Վրուլը, տնտեսվարը՝ Պ.Բոյախանյանը: Արչավախմբի հյուրն էր Լ.Քալանթարը, այցելուներն էին Ս.Տեր-Ավետիսյանը, Լ. Գյուլգալյանը, Ե.Ռախմանինան³²: Այս անունների մեջ պետք է փնտրել նկարում առկա անձանց:

2. «Խորհրդային Հայաստան» թերթի 1926թ. սեպտեմբերի 26-ի համարում Ա.Քալանթարի հրատարակած հոդվածում նշվում է, որ Հնուլթյունների պահպանության կոմիտեն Արտանիշում վիշապաքարեր է փաստադրել Սևանի ավազանի և չրջակայքի գիտարչավի ընթացքում՝ 1926թ. օգոստոսի 17-ից սեպտեմբերի 20-ն ընկած ժամանակահատվածում: Հոդվածում մասնավորապես ասվում է. «Ջրի կուլտի գոյության և ջրաբաշխական սիստեմի կատարելության ամենացայտուն

28 Այդ կոթողներին առնչվող մանրամասները կարելի է գտնել հետևյալ աշխատանքում՝ Ա.Բորիսյան, Ա.Ջիլիբերտ, Պ.Հնիպ, Վիշապաքարերի հնագիտություն, Ա.Պետրոսյան, Ա.Բորիսյան (խմբ.), «Վիշապ քարակոթողները», Երևան, 2015, էջ 269–396:

29 Այժմ գտնվում է Ալիխանյան եղբայրներ 2 հասցեում, «Կենտրոն» հեռուստաընկերության, նախկին ֆիզիկայի ինստիտուտի կոլտուրայի տան դիմաց:

30 Б. Б. Пиотровский, Вишавы: каменные статуи в горах Армении, Ленинград, 1939, с.13. հմմտ. նաև Б. Б. Пиотровский, Страницы моей жизни, Москва, 2009, с.138: Բ.Պիոտրովսկին Անբերդում աշխատել է 1934 և 1936 թթ. (Б. Б. Пиотровский, Материалы к биографии, с.304–305; Б. Б. Пиотровский, Страницы моей жизни, с.291):

31 Н. М. Токарский, По страницам истории армянской архитектуры, Ереван, 1973, с.24.

32 Н. М. Токарский, там же, с.24. Հմմտ. Կ.Ասատուրյան, Դրվագներ Բորիս Պիոտրովսկու և Սեդրակ Բարխուդարյանի գիտագործնական հարաբերություններից, էջ 12: Անբերդի 1936 թ. արչավախմբի մասին տե՛ս նաև Ս.Բարխուդարյան, Ահազանգը, ՊԲՀ, Հփ 2, 2008, էջ 292–298:

ապացույցներն այստեղ ևս հայտնվեցին. լճի արևելյան հրվանդանի շրջանում գտնված են 5 հատ վիշապ, այն քարե հսկաներից ձկնի ձևով, որոնց առաջին անգամ հայտնագործեց Մաուր Գեղամա լեռներում, ապա Կոմիտեի հնագիտական էքսպեդիցիան Արագածի վրա»։ Հոգվածից պարզ է դառնում նաև, որ արչավախմբի աշխատանքներին մասնակցել են հնագետներ Ա. Քալանթարը (ղեկավարը) ու Ե. Բայբուրթյանը, ճարտարապետ Գ. Սիրանյանը, լուսանկարիչ Ա. Վրույրը և ուսանող Ս. Բարխուդարյանը։ Հոգվածում նշվում է նաև, որ նյութերը չափազրվել և լուսանկարվել են³³։

Ուշագրավ է, որ արչավախմբին մասնակցած Ս. Բարխուդարյանը «Սևանա լճի ափին» հիշատակում է ոչ թե հինգ, այլ մեկ վիշապաքար³⁴։ Մեկ այլ տեղ Ս. Բարխուդարյանը վիշապաքարերի կապակցությամբ չեչտում է «Սևանա լճի հյուսիսային ափերը»³⁵, ապա մասնավորեցնում՝ նշելով Արտանիշ անունը։ Այսպես, խոսելով ջրի պաշտամունքի մասին, նա գրում է. «Դրա համար ապացույց է նաև լճի հյուսիսարևելյան ափերին, Արտանիշի մոտ Հն. Պահպանության կոմ. էքսպեդիցիայի հայտնաբերած «վիշապը»... Լճի կողքին լինելը, բայց և լեռնային մասերում սաստիկ ջրի պահանջ ունենալը, լեռնային երկրին ու բնությանը հատուկ ամպրոպներն ու կայծակը ստեղծել են օձի, վիշապի-ջրի պաշտամունքը»³⁶։ Այլ կապակցությամբ Ս. Բարխուդարյանը գրում է. «Հայաստանում հայտնաբերված բոլոր «վիշապներն» ընկած վիճակում են»³⁷, ինչից կարելի է ենթադրել, թե Արտանիշում իր տեսած վիշապաքարերը ևս ընկած են եղել։ Այն, որ իր բոլոր անդրադարձներում հեղինակն օգտագործում է մենհիրի (Շամիրամ) և վիշապաքարի (Իմիրգեկ ²⁸) նույն նկարները³⁹, առաջին հայացքից վկայում է այն մասին, որ նա իր ձեռքի տակ այլ նկարներ, այդ թվում Արտանիշինը, չի ունեցել։ Խնդիրն այն է,

33 Ա. Քալանթար, Սևանա լճի ափերի հնագիտական ուսումնասիրությունը, «Խորհրդային Հայաստան», 26 սեպտեմբերի, 1926, էջ 4 (հոդվածն անանուն է, ստորագրված է՝ «Մ.»). պատկանելությունը Ա. Քալանթարին ճշտվում է հեղինակի կազմած աշխատանքների ցանկից, որ տպվել է հետևյալ գրքում՝ Ա. Քալանթար, Հայաստան. քարե դարից միջնադար, էջ 10, Հ^տ 26)։

34 Ս. Բարխուդարյան, Խորհրդային Հայաստանի նյութական կուլտուրայի հուշարձանները, էջ 41։ Արտանիշում մեկ վիշապաքար է հիշում նաև Հ. Թումյանը, որը բերում է նաև դրա լուսանկարը (Հ. Թումյան, Խորհրդային Հայաստանի պատմական հուշարձանները I. Դիլիջանի շրջան, Երևան, 1937, էջ 19, նկ. 29) (նկ. 2)։ Արտանիշի վիշապաքարերին վերաբերող այլ լուսանկարներ հայտնաբերել ենք մենք, հուշարձանագետ Կ. Բայրամյանի հետ, Ն. Մատի պետերբուրգյան լուսանկարչական արխիվում (նյութական մշակույթի պատմության ինստիտուտ), 2015թ.։ Ինչպես ցույց են տալիս մեր դաշտային հետազոտությունները, այդ վիշապաքարերը ներկայումս իրենց տեղում չեն։

35 Ս. Բարխուդարյան, Հայաստանի կոթողային հուշարձանները, էջ 53։

36 Նույնի Վելիքովսի երկիրը, էջ 183, 187։

37 Նույնի Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, էջ 122։

38 Վերցված է հետևյալ գրքից՝ Н. Я. Марр, Я. И. Смирнов, Вишапы, Ленинград, 1931, таб. 19.

39 Ս. Բարխուդարյան, Խորհրդային Հայաստանի նյութական կուլտուրայի հուշարձանները, նկ. 14։ Նույնի Հայաստանի կոթողային հուշարձանները, նկ. 1, 2։ Նույնի Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, նկ. 44, 45։

որ ձերբակալությունից հետո՝ 1937թ., Ս. Բարխուդարյանի արխիվը ոչնչացվել է⁴⁰, իսկ մինչ օրս պահպանված նյութերում, որոնք գտնվում էին նրա կնոջ՝ Կ. Ասատուրյանի պահպանության տակ, վիչապաքարերի մասին տեղեկություններ կամ լուսանկարներ չկան (բացառությամբ Պրոսպեկտ 1-ի վերոհիշյալ լուսանկարի)⁴¹:

3. Սյունիքում վիմագրերի փաստագրման ընթացքում Ս. Բարխուդարյանը հիշատակում է մի շարք արձանագիր խաչքարեր, որոնք նախկին վիչապաքարեր են: Դրանց թվում են Աղավնաձորի (Ներքին Ուլգյուր) երկու ցլակերպ վիչապաքարերը, որոնք վերածվել են արձանագիր խաչքարերի (նկ. 3): Ըստ առաջինի արձանագրության՝ 1009թ. պատվիրատու Սարգիս երեցի կողմից քարը վերածվել է խաչքարի Ս. Աստվածածին անվամբ: Երկրորդում (1199թ.) ասվում է, որ քարը ներկայիս տեղն է բերվել Որկոր վայրից և խաչքարի վերածվել վարպետ Մարգարի կողմից իր հոր՝ իշխան Սմբատի և մոր՝ Սեթիի հիշատակին: Ս. Բարխուդարյանը նկատում է այս քարերի «հին կոթողի տեսք» ունենալը⁴²: Նույն համատեքստում Ս. Բարխուդարյանը հիշում է նաև Վերին Ուլգյուրի գյուղատեղիի (Ռինդ գյուղի վարչական տարածք) ժամի դուզ վայրը՝ 10–14-րդ դդ. գերեզմանոցով և 13–14-րդ ու 17-րդ դդ. խաչքարերով⁴³, որոնց թվում կան երկու վիչապանման քարեր:

Հեղինակը քննարկում է Կարմրաչենի 990թ. խաչքարը, որի արձանագրությունն ասում է, թե ինչպես ոմն Գրիգորիկ այդ արձանը գտնում և դժվարությամբ տեղափոխում է եկեղեցու դուռը⁴⁴: Այս խաչքարը ևս նախկին ցլակերպ վիչապաքար է (նկ. 4):

Անգեղակոթի հյուսիսային եզրին գտնվող միջնադարյան և ժամանակակից գերեզմանոցի վաղ միջնադարյան կոթողը, որ ավելի ուշ դարձել է խաչքար⁴⁵, ևս եղել է ցլակերպ վիչապաքար:

Ս. Բարխուդարյանը հիշատակում է նաև Հարժիսի ու Նախիջևանյան Բիչանակի քարավանատների մոտ գտնվող ցից քարերը, որոնք եղել են ճանապարհից ուցիղներ՝ հատկապես ձմռանը⁴⁶: Այդ քարերը նախկին մենհիրներ կամ վիչապաքարեր են⁴⁷:

4. Մենհիր/վիչապաքարերի համատեքստում Ս. Բարխուդարյանը քննում է նաև օրինակներ հայկական մատենագրությունից: Այսպես, Թովմա Արծրունին

40 Ս. Բարխուդարյան, Ահազանգը, էջ 310–311:

41 Կ. Ասատուրյան, անձնական հաղորդում, 07.10.2014թ., Երևան:

42 ԴՀՎ, պրակ III, էջ 34–35, նկ. 21: Հմմտ. Ա. Շահինյան, Վայոց ձորի վիչապ-կոթողները, ՊԲՀ, Հփ 1, 1976, էջ 286–289 և Ս. М. Мурадян, Обращенные в хачкары вишапы-стелы из Елегнадзора, В. Г. Луконин (ред.), Художественные памятники и проблемы культуры Востока, Ленинград, 1985, с. 20–26.

43 ԴՀՎ, պրակ III, էջ 34:

44 Նույն տեղում, էջ 41–42, նկ. 29, 29ա:

45 ԴՀՎ, պրակ II, Սիսիանի, Գորիսի և Ղափանի շրջաններ, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1960, էջ 120, արձ. 359:

46 ԴՀՎ, պրակ III, էջ 81:

47 Բիչանակի կամ Բջնակի համար տե՛ս Ա. Այվազյան, Նախնադարյան կայան Նախիջևանի ԻՍՍՀ հյուսիսում, ԲԵՀ, Հփ 3, 1974, էջ 240–241:

նկարագրում է մի «գողավոր տեղ» Լեզք գյուղից վեր, «ուր հույժ գեղեցիկ առասպելաբանում են Շամիրամի սպանած գեղեցիկ զորականների վերքերի սպիանալու մասին»⁴⁸: Ս.Բարխուդարյանը գրում է, թե այստեղ Արծրունին խոսում է ուրարտական չրջանից մնացած, մենհիրանման քարերի մասին, որոնք կանգնեցված են եղել Շամիրամի սպանված զինվորների վրա⁴⁹:

Այսպիսով, Ս.Բարխուդարյանի տվյալները և մեկնությունները որոշակի ճշտումներ են մտցնում վիշապադիտական խնդիրներում: Դրանք հատկապես կարևոր են այդ կոթողների ուսումնասիրության պատմության, խաչքարացման⁵⁰, միջնադարյան ընկալման, ինչպես նաև գործառույթի հետազոտման տեսանկյունից:

Վերջաբան

Մեծանուն հայագետ Ս.Բարխուդարյանը էական նպաստ ունի ոչ միայն միջնադարյան, այլև հնագույն Հայաստանի ուսումնասիրության գործում: Մասնավորապես, արդեն Երևանի պետական համալսարանում ուսանելու տարիներին (1924–1928թթ.), նա մասնակցել է վաղ հնագիտական հուշարձաններ ուսումնասիրող արշավախմբերի աշխատանքներին, իսկ համալսարանն ավարտելուց հետո, գիտական գործունեության առաջին փուլում (1928–1937թթ.), հիմնականում զբաղվել է հնագույն հասարակությունների նյութական մշակույթի խնդիրներով: Այս հոգվածում մենք փորձեցինք ցույց տալ Ս.Բարխուդարյանի ավանդը հնագույն Հայաստանի կոթողային արվեստի կարևոր հուշարձան վիշապաքարի հետազոտման գործում: Զարգացնելով իր ուսուցիչ Ա. Քալանթարի տեսությունները վիշապաքարերի և ջրաբաշխական համակարգերի մասին, Ս.Բարխուդարյանը քննել է վիշապաքարերի սահմանմանը, զարգացմանը, գործառույթին, հնագիտական համատեքստին ու պաշտամունքին վերաբերող հարցեր: Վիշապաքարերի հետազոտության՝ Ս.Բարխուդարյանի տեսությունները ներկայումս նույնպես չեն կորցրել իրենց արդիականությունը:

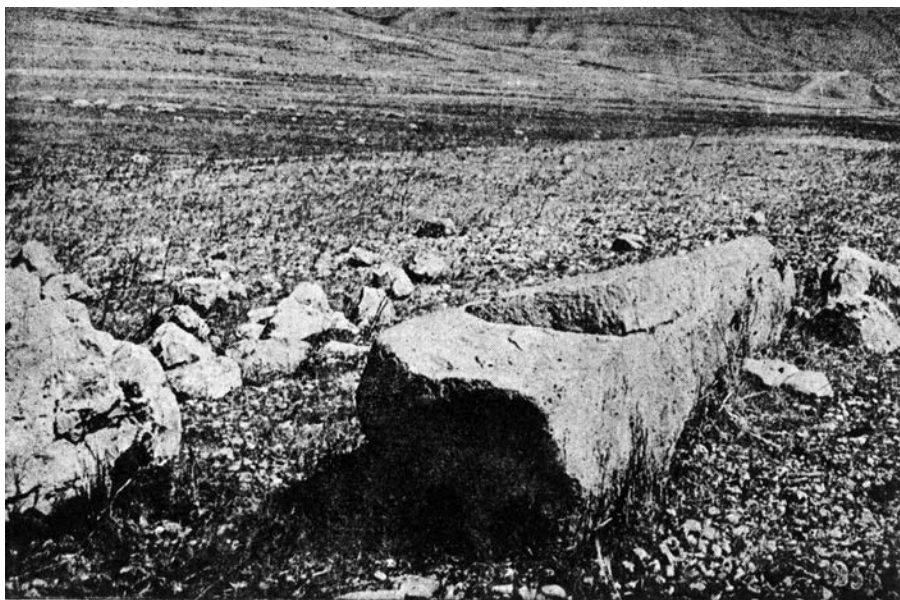
48 Թովմա Արծրունի և Անանուն, աշխատասիրությամբ Մ. Վարդանյանի, Երևան, 1985, III. ԺԸ, էջ 335:

49 ԴՀՎ, պրակ II, էջ 70:

50 Վիշապաքարերի խաչքարացման և վիշապաքար-խաչքար կապի մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Շահինյան, Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները, Երևան, 1984: Հ. Լ. Պետրոսյան, Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, 2008: Հ. Պետրոսյան, Մի քանի դիտողություն վիշապ կոթողների վերաբերյալ, Ա. Պետրոսյան, Ա. Բորոյան (խմբ.), «Վիշապ քարակոթողները», Երևան, 2015, էջ 81–98:

Նկ. 1 Արագածյան Քարակապի վիշապաքարը
(Ս. Բարխուդարյանի անձնական արխիվ, 1936 թ.)

Նկ. 2 Արարանիշի վիշապաքարերից մեկը (Հ. Թումյան, Խորհրդային Հայաստանի
պարունական հուշարձանները I. Դիլիջանի շրջան, Երևան, 1937, նկ. 29)

Նկ. 3 Աղավաճաճորի խաչքարացված վիշապաքարերը
(Ա. Բորոխյան, 2013թ.)

Նկ. 4 Կարմրաշենի խաչքարացված վիշապաքարը
(Ա. Բորոխյան, 2013թ.)

АРСЕН БОБОХЯН

СЕДРАК БАРХУДАРЯН И ИССЛЕДОВАНИЕ КАМЕННЫХ ВИШАПОВ
В 1920–1930-Х ГГ.

Ключевые слова: *Седрак Бархударян, проблемы ранней археологии, изучение археологических памятников, вишапы, армянская археология в 1920–1930-х гг.*

Седрак Бархударян известен как специалист по средневековью, однако он начал свою научную карьеру исследованием проблем ранней археологии. Уже в студенческие годы он принимал участие в различных полевых работах, направленных на изучение культуры древней Армении. Он занимался проблемами ранней археологии особенно на первом этапе своей научной деятельности, в 1928–1937 гг. В некоторых публикациях (“Страна Великухи” – 1935 г., “Памятники материальной культуры Советской Армении” – 1935 г., “Стелы древней Армении” – 1960 г., и др.) С. Бархударян обращался к проблемам ранней археологии, опираясь на идеи, опережающие своё время. В частности он подчеркивал необходимость применения научных методов в археологии, поощрял раскопки особенно поселений, рассматривал археологические данные в историко-теоретическом контексте, критиковал любительские подходы своего времени и считал очень важным вопрос создания армянской археологической школы. Предлагаемая статья посвящена проблеме изучения вишапов С. Бархударяном. На основе опубликованных и архивных данных делается попытка представить вклад автора в изучение этих уникальных монументальных стел древней Армении.

ARSEN BOBOKHYAN

SEDRAK BARKHUDARYAN AND INVESTIGATION
OF THE DRAGON-STONES DURING 1920–1930'S

Keywords: *Sedrak Barkhudaryan, problems of early archaeology, investigation of archaeological sites, dragon-stones, Armenian archaeology in 1920–1930's.*

Although Sedrak Barkhudaryan is well known as a specialist of the Middle Ages, he began his scientific career with investigation of the problems of early archaeology. During his studentship he took part in various archaeological projects aimed at exploring the culture of ancient Armenia. He worked on issues related to the problems of the early archaeology especially during the first stage of his scientific activities, in 1928–1937. In his several publications (“The Velikukhi Country” – 1935, “The Monuments of Material Culture of the Soviet Armenia” – 1935, “Stelae of the Ancient Armenia” – 1960, etc.) S. Barkhudaryan addressed the problems of early archaeology, drawing on the ideas that were way ahead of his time. In particular, he underlined the necessity of using of scientific methods in archaeology, encouraged the excavations especially of settlements, considered the archaeological data in historical and theoretical context, criticized the amateur approaches of his time and attached great importance to the issue of creation of an Armenian archaeological school. The present report is dedicated to the problems of investigation of dragon-stones by S. Barkhudaryan. On the basis of published and archival data an attempt is made to introduce the author's contribution to the research of those unique monumental stelae of the ancient Armenia.

ՏՈՐՔ ԴԱԼԱԼՅԱՆ

ՇԻՐՎԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԻ ՀԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ՍԵՂՐԱԿ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆԻ ԱԾԽԱՏԱՆՔՆԵՐՈՒՄ

Հիմնադրատեր՝ Շիրվան, Սեղրակ Բարխուդարյան, Կապան(ք)ի թագավորություն,
Դարբանդ, Սյունյաց թագավորություն, Խաչմաս, վիմագիր:

Վիմագրագիտության ոլորտում նիկողայոս Մառի և Հովսեփ Օրբելու արժանավոր հետնորդ Սեղրակ Բարխուդարյանի աշխատությունների շարքում՝ թերևս ո՛չ ծավալով, բայց նշանակությամբ կարևոր տեղ են գրավում Հայոց Արևելից կողմանց մասին պատմագիտական գործերը: Այդ ուսումնասիրությունները, բնականաբար, հաճախ որպես սկզբնաղբյուրային ելակետ ընդունում են վիմագրական տեղեկությունները, սակայն մեծապես հիմնված են նաև պատմական-աղբյուրագիտական տվյալների վրա: Ինչպես նշում է Գագիկ Սարգսյանը, Սեղրակ Բարխուդարյանի պատմագիտական հոգվածների մի մասը վերաբերում է Արցախի և անդրկուրյան հայաբնակ տարածքների կնճռոտ հարցերի լուսաբանմանը¹: Այս խնդրի վերաբերյալ Ս. Բարխուդարյանն ունի նաև ուսերեն մեկ անտիպ մենագրություն, որը լույս տեսավ նրա մահվանից 31 տարի անց՝ իր տիկնոջ և պատմաբան-աղբյուրագետ Ալեքսան Հակոբյանի խմբագրությամբ²:

Ս. Բարխուդարյանն օգտագործել է իր բազմակողմանի գիտելիքները՝ ընդհանրական ակնարկների, իսկ այնուհետև՝ մենագրության վերածելով վերոնշյալ հոգվածները: Առատորեն օգտագործելով պատմագիտական, աղբյուրագիտական, ժողովրդագրական տվյալները՝ նա կարողացել է գիտական խորաթափանցությամբ համադրել դրանք: Ընդ որում, Ս. Բարխուդարյանն անդրադարձել է այնպիսի թեմաների, որոնք մինչ այդ շատ քիչ են արծարծվել, կամ բոլորովին այլ դիտանկյուններից են քննվել հայագիտության մեջ:

Այս առումով հատկապես հիշարժան է Ս. Բարխուդարյանի ծավալուն մի հոգվածը, որն առնչվում է պատմական Շիրվանի հյուսիսային հատվածում հայկական գահատոհմի գոյության խնդրին³: Այստեղ խոսքը 12-րդ դ. պատմագիր Մատթեոս Ուռայեցու ուղագրավ վկայությունների մասին է, որոնցում հեղինակը տեղե-

- 1 Գ. Գ. Սարգսյան, Սեղրակ Բարխուդարյան (ծննդյան 110-ամյակի առթիվ), ՊԲՀ, 2008, Հիմ 2, էջ 288: Տե՛ս օրինակ՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Արցախի, Շաքիի և Փառխուսի իշխանությունները IX–X դարերում, ՊԲՀ, 1971, Հիմ 1, էջ 52–76:
- 2 Ս. Գ. Բարխուդարյան, Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений (науч. ред. Алексан Акопян, Клара Асатурян), Ереван, 2011.
- 3 Տե՛ս Ս. Գ. Բարխուդարյան, Դերբենդի հայ-աղվանական թագավորությունը, ՊԲՀ, 1969, Հիմ 3, էջ 125–148: Այս հոգվածի ռուսերեն տարբերակը, որպես 8-րդ գլուխ, ընդգրկվել է արդեն հիշատակված հետևյալ աշխատության մեջ՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, 2011, с. 97–137.

կուլթյուններ է հաղորդում ժամանակակից Դադստանի հարավում՝ Դերբենտի շրջակայքում գոյություն ունեցած հայկական թագավորության վերաբերյալ: Նշված տեղեկությունները, նախքան Ս.Բարխուդարյանը, պատշաճ ուշադրության և ուսումնասիրության չեն ենթարկվել հետազոտողների կողմից: Պատճառը եղել է այն, որ դրանք արժանահավատ չեն համարվել, և կամայական մեկնությունների արդյունքում դրանց այլ տեղորոշում ու նույնականություն է վերագրվել:

Առկա տեղեկությո՜ւններ

10-րդ դ. սկսած՝ նախկին Մագքթագ երկրի տարածքում հիշատակվում է հայկական մի թագավորություն, որի մայրաքաղաքը Դերբենտն էր, այն ժամանակվա հնչողությամբ՝ Դարբանդ: Այս քաղաքի անունը, որը պարսկերեն նշանակում է «դռնակապ», հաղորդվում է նաև հայկական տարբերակով՝ Կապանք: 10-րդ դ. երկու պատմական անցքերի հետ կապված (961թ. և 972թ.) նշվում է այս թագավորությունը՝ տարբեր անուններով: Այնուհետև Դարբանդի հայոց թագավորությունը հիշատակվում է 11-րդ դ. իրադարձությունների առնչությամբ՝ նույնպես երկու անգամ (1040թ. և 1085թ.): Բոլոր այս տեղեկություններն էլ պատկանում են 12-րդ դ. պատմագիր Մատթեոս Ուռհայեցուն, ով, փաստորեն, ժամանակով շատ մոտ է եղել իր նկարագրած իրադարձություններին, ուստի նրա այդ հաղորդումները միանգամայն արժանահավատ կարող են համարվել⁴:

Հաշվի առնելով Մագքթագ երկրի Կապանքի և Սյունիքի Կապան քաղաքի անունների նույնությունը, ինչպես նաև այլ անվանաբանական փաստեր (որոնց մասին կխոսենք ստորև), նախկինում Ուռհայեցու այս տեղեկությունները վերագրվում էին Սյունիքին և Սյունյաց թագավորներին: Նման մոտեցում էր որդեգրել Միքայել Չամչյանը⁵, որին հետևել են այլ պատմաբաններ⁶: Ս.Բարխուդարյանը, սակայն, համադրելով վիճաբանական և մատենագիտական տվյալները, հիմնավորապես ցույց տվեց, որ խոսքն իրականում Կովկասյան լեռների հարավարևելյան ստորոտում ընկած երկրամասի մասին է: Այստեղ հարկ է հաշվի առնել, որ գրաբարում Կապանք տեղանվան մեջ կապան բառը պարզապես նշանակում էր «նեղ լեռնանցք, կիրճ» և «կապարան անցից լեռանց», «կապած ճամբայ՝ դռնե-

4 Վերջերս հրատարակված մի հոդվածում Ալեքսան Հակոբյանը փորձում է վիճարկել Ուռհայեցու տեղեկությունները [Ա.Յակոբյան, Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությունը 961 թուականին Անին մայրաքաղաք հռչակելու մասին (տոր աղբիւրագիտական քննութիւն), «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և Ժողովուրդներ», հ. 29 (խմբ. Սաֆրաստյան Ռ., Չոբանյան Պ. և ուրիշներ), Երևան, 2011, էջ 309–331]:

5 Մ. Չամչյանց, Պատմություն, հ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 1004: Չամչյանցի այս մոտեցման պատճառն այն էր, որ նրա օրոք տակավին չկային ո՛չ պատմատեղագրական ուսումնասիրություններ, որոնցում նկարագրվեին առկա արձանագրությունները, ո՛չ էլ հայտնի էին Ուռհայեցու երկի շատ ձեռագրեր (տե՛ս Ս. Գ. Բաթխուդարյան, 1969, էջ 126):

6 Տե՛ս Թ. Խ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը. պատմա-աշխարհագրական ակնարկ, Երևան, 1966, էջ 59, 124 (որտեղ հեղինակն անհասկանալիորեն հղելով Մատթեոս Ուռհայեցուն՝ «Դարբանդ-Կապանի» թագավորությունը նույնացնում է Սյունյաց թագավորությանը), ինչպես նաև՝ Տ. Մ. Սահակյան, Սյունյաց թագավորության հիմնումը և նրա քաղաքական դերը XI դարում, ՊԲՀ, 1966, Հ^տ 3, էջ 226:

րով»⁷, որպիսին էր Դերբենտի պարսպապատ անցումը: Ի դեպ, Կապան(ք) տեղանունը հանդիպում է Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից շրջանների տարբեր վայրերում⁸: Ս.Բարխուդարյանից հետո Կապան(ք)ի թագավորություն = Դարբանդ նույնությունն տեսակետն ընդունում է նաև Հրաչ Բարթիկյանը⁹:

Ուշագրավ է, որ Ուռհայեցին հստակ նշում է նաև Կապան(ք)ի թագավորության սահմանները՝ Աղուանից և Օսաց երկրները: Առաջինի դեպքում խոսքը Բուն Աղվանքի մասին է, որը գտնվել է Կուր գետի ձախափնյա ավազանում՝ Շիրվանից արևմուտք, և չի հասել մինչև Կասպից ծով, իսկ երկրորդի պարագային՝ պետք է, ըստ երևույթին, հասկանալ Հյուսիսային Կովկասի ընդհանրական անվանումը, քանի որ Դաղստանի տարածքը էջր կարող սահմանակից լինել օսերի երկրին: Այս նույն սկզբունքով՝ արխազները նույնպես ամբողջ Հյուսիսային Կովկասը կոչում էին օսերի անունով՝ Աս (Аś)¹⁰: Ուրեմն ստացվում է, որ Դարբանդի կամ Կապան(ք)ի թագավորությունը գտնվում էր Աղվանքի, Հյուսիսային Կովկասի և Կասպից ծովի միջև¹¹: Ըստ էության, Ուռհայեցին նշում է Դարբանդի թագավորության երկու սահմանակից երկրամասերը, որոնք առավել մոտ էին Մեծ Հայքի տարածքներին, մինչդեռ ոչինչ չի հայտնում այդ թագավորության Հյուսիսային և հարավային հարևանների մասին:

Ուռհայեցու չորս վկայությո՜ւնները

Առաջին անգամ՝ 10-րդ դ. իրադարձությունների նկարագրության մեջ, Մատթեոս Ուռհայեցին Կապան(ք)ի թագավորությունը կոչում է Աղուանից՝ նշելով, որ Աղվանից Փիլիպպոս թագավորը մասնակցել է Անին մայրաքաղաք հռչակելու հանդիսություններին: Ըստ Ուռհայեցու՝ «Հարկաւորեալ կոչեցին զամենագովելին զՏէր Յովհաննէս կաթողիկոսն Աղուանից աշխարհին, և քառասուն եպիսկոպոսունք ընդ նմա. եւ մեծաշուք իշխանութեամբ կոչեցին զՓիլիպպոս զթագաւորն Աղուանից՝ զայր աստուածային և զսուրբ, զորդին Գողազգակայ որդւոյ Վաչագա-

7 Գ. Աւետիքեան, Խ. Սիրմէլեան, Մ. Ազերեան, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ.1, Վենետիկ, 1836, էջ 1053, Մ. Ազերեան, Գ. Ճէլալեան, Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1865, էջ 422, Ռ. Ս. Ղազարյան, Գրաբարի բառարան, հ.1, Երևան, 2000, էջ 631:

8 Տե՛ս Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ.2, Երևան, 1988, էջ 946–949:

9 Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, աշխատասիրությամբ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1973, էջ 332, ծանոթ. 132ա:

10 Л. Г. Лопатинский, Заметка о народе адыге вообще и кабардинцах в частности, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 12, Тифлис, 1891, с. 4, ком. 1, В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, т.1, Москва-Ленинград, 1958, с. 79–80.

11 Ա. Հակոբյանի Ուռհայեցու *Աղուանից (երկիր)* բնորոշումը սրբագրում է *Ալանից (երկիր)* [Ա. Յակոբեան, 2011, էջ 309, Ս. Գ. Բարխուդարյան, 2011, с. 98, ком. 209], սակայն այս դեպքում, նախ, պետք է լիներ *Ալանաց*, այնուհետև պարզ չէ այս սրբագրման տեքստաբանական և աղբյուրագիտական հիմնավորումը: Ա. Հակոբյանի սրբագրության համաձայն ստացվում է, որ ունենք միևնույն երկրի (ալաններ = օսեր) հիշատակությունը, այնինչ ակնհայտ է, որ Ուռհայեցին նշում է Դարբանդի թագավորության երկու հարևան երկրամասերը:

նայ, որք էին թագաւորը Աղուանից աշխարհաց»¹²: Սա տեղի է ունեցել «Յամի [եւ ՚ի] թուականութեանս Հայոց ի Նժ»¹³: Այսպիսով, 961թ. (Հայոց 410թ.) «Աղուանից» Փիլիպպոս թագաւորը ներկա է գտնվել Աշոտ-Գագիկ (Աշոտ Գ) Ողորմած Բագրատունի թագաւորի (953–977) կողմից Անին Մեծ Հայքի մայրաքաղաք հռչակելու արարողութեանը¹⁴:

Այդ միջոցառումից հետո Փիլիպպոս արքային և Հովհաննէս կաթողիկոսին հարգանքով և պատվով ճանապարհեցին դեպի իրենց՝ Աղվանից աշխարհը. «Եւ յայնժամ զթագաւորն Աղուանից զՓիլիպպէ եւ զկաթողիկոսն զՏէր Յովհաննէսն, զեպիսկոպոսունսն եւ զգօրսն, որ եկին զհետ թագաւորին եւ հայրապետին, եւ յուղարկեցին մեծամեծ տրօք եւ սիրով յաշխարհն Աղուանից...»¹⁵: Իրար մոտ գտնվող այս երկու հիշատակություններից պարզորոշ երևում է, որ սկզբում Փիլիպպոս, իսկ այնուհետև Փիլիպպէ կոչվող արքան նույն անձնավորութեանն է, որը երկու դեպքում էլ հանդես է գալիս որպէս «Աղուանից թագաւոր»:

Կարելի էր կարծել, թե նշված հատվածներում խոսքը հենց Աղվանքի մասին է՝ Պարտավ մայրաքաղաքով: Սակայն խնդիրն այն է, որ այդ ժամանակաշրջանում Պարտավում իշխում էին իսլամադավան ամիրաներ, ուստի հայ թագաւորի մասին խոսք լինել չէր կարող: Ամենայն հավանականութեամբ, Դարբանդ-Կապան(ք)ի հայ արքան, պարզապէս ընդունելով «Աղուանից թագաւոր» տիտղոսը, դրանով արտահայտում էր իր հավակնութեանները: Հնարավոր է նաև, որ Աշոտ Բագրատունին ինքն էր այդ տիտղոսը շնորհել Դարբանդի թագաւորին: Ուռհայեցու մյուս տեղեկութեաններից ևս ակներև է դառնում, որ հիշյալ Փիլիպպոս/Փիլիպպէ արքայի բուն երկիրը տարբեր էր Աղվանքից:

Հաջորդ վկայութեան մեջ, որը վերաբերում է նախորդից մոտ 10 տարի անց տեղի ունեցած իրադարձութեաններին, Ուռհայեցին նույն թագաւորութեանը կոչում է Կապանի և հիշատակում է նույն՝ Փիլիպպէ արքային: Այսպէս, Բյուզանդիայի Չմշկիկ կայսեր արշավանքի առնչութեամբ Ուռհայեցին պատմում է, թե ինչպէս է Աշոտ Ողորմած թագաւորը (953–977) հավաքում իր դաշնակիցների զորքերը Հարբում. «Յայնժամ ամենայն թագաւորազունքն Հայոց՝ ազատքն եւ իշխանքն եւ ամենայն մեծամեծքն աշխարհաց տանն արեւելից ժողով արարին առ թագաւորն Հայոց Աշոտ Բագրատունի. թագաւորն Կապանին Փիլիպպէ եւ թագաւորն

12 Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցոյ, Երուսաղէմ, 1869, § Զ. էջ 3–4, նոյնի Ժամանակագրութիւն (Բ տպագրութիւն), Վաղարշապատ, 1898, էջ 3–4, նոյնի 1973, էջ 2–3:

13 Նոյնի 1869, § Դ. էջ 3, նոյնի 1898, էջ 3:

14 Բագրատունի այս թագաւորը որոշ գրչագրերում կոչվում է Աշոտ, որոշներում՝ Գագիկ, մի քանիսում էլ՝ այդ երկու անունները միաժամանակ են հանդէս գալիս – հմմտ. Մատթէոս Ուռհայեցի, 1973, էջ 3, 297, ծանոթ. 16: Հ. Բարթիկյանի այս մեկնաբանումն ընդունում է Կարեն Սաթեկոյանը [Կ. Մաթեկոյան, Անի-Շիրակի պատմութեան էջեր, հոգվածների ժողովածու, Երևան, 2010, էջ 10, ծանոթ. 4, 5], մինչդէռ Ա. Հակոբյանը Աշոտ-Գագիկ թագաւորին նոյնացնում է Աշոտի որդի Գագիկ Ա-ի (989–1017) հետ [Ա. Յակոբեան, 2011, էջ 310, 311, ծանոթ. 4, հմմտ. նաև Շ. Գ. Бархударян, 2011, с. 103]:

15 Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցոյ, 1869, § Զ. էջ 5, նոյնի 1898, էջ 4, նոյնի 1973, էջ 3:

Աղուանից Գուրգէն...»¹⁶: Աշոտ Բագրատունին իրեն դաշնակից արքաների ու իշխանների այս զորահավաքը կատարել է 972թ. (Հայոց 421թ.)¹⁷:

Ուշագրավ է, որ կողք-կողքի հիշատակվում են Կապան(ք)ի, այսինքն՝ Դարբանդի թագավոր Փիլիպպեն և Աղվանքի թագավոր Գուրգենը: Ընդ որում, հիմա էլ վերջինս էր լուր անվանապես կոչվում «Թագաւոր Աղուանից», քանզի նստում էր Լոռե բերդաքաղաքում, պատկանում էր Կյուրիկյան զահատոհմին և պարզապես իշխում էր Աղվանքի որոշ արեւմտյան գավառներին¹⁸:

Ուռհայեցու «Ժամանակագրության» մեջ երրորդ անգամ մեր խնդրո առարկա երկիրը կոչվում է կրկին Կապանի թագավորութիւն. այստեղ պատմվում է Կյուրիկյան Դավիթ Անհողին արքայի ու Դվինի իսլամադավան ամիրայի միջև ծավալված պատերազմի և այն մասին, թե ինչպես են Դավիթ Անհողինին ռազմական օգնութիւն ուղարկում Անիի, Կապան(ք)ի և Աբխազաց արքաները¹⁹: Նշված պատերազմը տեղի է ունենում 1040թ. (Հայոց 489թ.). «Դարձեալ ի թուականութեանս Հայոց ի յամի ՆՁԹ... զօրաժողով արար մեծ ամիրայն Պարսից Ապուսուար իբրեւ հարիւր յիսուն հազար՝ զազգսն անօրինաց, եւ մեծաւ սրտմտութեամբ յարձակեալ զայր ի վերայ քրիստոնէից եւ դառնաշունչ բարկութեամբ մտաւ յաշխարհն Աղուանից ի գաւառն Դաւթի Անհողին...»:

Կյուրիկյան Դավիթը, որը կրում էր «Աղվանից թագավոր» տիտղոսը, որոշ ժամանակ խուսափում է ճակատամարտից, մինչև որ ստանում է իր դաշնակիցների օժանդակութիւնը: «Եւ լուեալ զայս Յովհաննէս, [որ նստէր յԱնի] յուղարկէր Դաւթի արս չորս հազար. նոյնպէս եւ յուղարկեալ ի Կապանին թագաւորն. եւ նա տայր նմա արս երկու հազար: Եւ այսպիսի օրինակաւ սպառնացեալ Ափխազաց թագաւորին, եւ նա յուղարկէր յօգնութիւն Դաւթի արս չորս հազար: ... Իսկ Դաւիթ քսան հազարաւ հասանէր ի վերայ այլազգեացն արանց քաջաց...»: Այդպիսով, իր զորքերի թիվը հասցնելով 20 հազարի, Դավիթ Անհողինը պարտության է մատնում թշնամական բանակին: Ս. Բարխուդարյանի ենթադրութեամբ՝ նշված հատվածում հիշատակված Կապան(ք)ի թագավորը, որի անունն Ուռհայեցին չի նշում, պետք է որ լիներ Փիլիպպեի որդի Սևադան²⁰:

Ուռհայեցու «Ժամանակագրության» մեջ չորրորդ անգամ մեր խնդրո առարկա երկիրը կոչվում է Դարբանդ աշխարհի Հայոց թագավորութիւն, «որ ասի Կապանք»: Նկարագրելով Հայոց եկեղեցու ներքին տարածայնութիւնները՝ Ուռհայեցին գրում է. «Եւ եղեւ ի զօրանալն Պարսից փոխեցաւ աթոռ հայրապետութեանն ի Գանձակ. որ հանդիպեցան յայսմ մատենագրութեանս մերում՝ կաթողիկոսք Աղուանից՝ Տէր Յովհաննէս եւ Տէր Գէորգն, Տէր Յովսէփն, Տէր Մարկոսն եւ Տէր Ստեփաննոսն. եւ թագաւորք Աղուանից՝ Գազիկ եւ Դաւիթ եւ Կիւրիկէ, որք նստէին յայժմուս ի Լօռէ քաղաքն Հայոց»: Այսպես, Աղվանից կաթողիկոսներն իրենց աթո-

16 Նույնի 1869, § ԺԴ. էջ 20, նույնի 1898, էջ 17, նույնի 1973, էջ 11:

17 Նույնի 1869, § ԺԳ. էջ 17, նույնի 1898, էջ 14, նույնի 1973, էջ 9:

18 Մակար եպս. Բարխուդարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա, Թիֆլիս, 1900, էջ 171:

19 Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցոյ, 1869, § ԾԱ-ԾԴ, էջ 90-96, նույնի 1898, էջ 78-82:

20 Ս. Գ. Բարխուդարյան, 1969, էջ 130, С. Г. Бархударян, 2011, с. 106-107.

ռանխտը տեղափոխել էին Գանձակ, իսկ թագավորները նստում էին Լոռե բերդաքաղաքում: Միևնույն ժամանակ, «էին եւ այլ թագաւորք Հայոց ի Դարբանդ աշխարհին, որ ասի Կապանք, սահմանակից Աւզաց եւ Աղուանից, որք էին թագաւորք անարատք եւ սրբակրօնք, որք յիշատակին ի սուրբ պատարագն ընդ այլ աստուածասէր սուրբ թագաւորքն, որք էին անուանք այսոքիկ...»²¹: Ինչպես տեսնում ենք, Ուռհայեցին դարձյալ կողք-կողքի հիշատակում է «Աղվանից» Կյուրիկյան թագավորութիւնը և Դարբանդի (Կապանքի) թագավորութիւնը:

Մեջբերված պարբերութիւնը Ուռհայեցին առնչում է 1085թ. (Հայոց 534թ.)²²: Որ դրա մեջ Դարբանդ աշխարհի կամ Կապան(ք)ի թագավորներ ասելով՝ Ուռհայեցին նկատի ունի առաջին երկու վկայութիւններից Հայտնի Փիլիպպոս/Փիլիպպէի գահատոհմը՝ միանգամից երևում է նշյալ պարբերութիւն շարունակութիւն մեջ, ուր «որք էին անուանք այսոքիք» գրելով՝ պատմագիրն անմիջապես թվարկում է Փիլիպպէի պապին, հորը և երեք հաջորդներին, որոնցից վերջինը՝ Գրիգորը, ողջ էր դեռևս Մատթեոս Ուռհայեցու օրոք, այսինքն՝ մինչև պատմագրի աշխատութիւն ավարտը՝ 1136թ.: Ըստ Ուռհայեցու՝ այս թագավորներից յուրաքանչյուրը նախորդի որդին էր:

Դարբանդի հայ արքաները

Ի՞նչ գիտենք Դարբանդի թագավորութիւն գահատոհմի մասին: Նախ, ունենք թագավորների հաջորդական 6 սերունդների արքայացանկը, որը հաղորդում է Ուռհայեցին իր պատմութիւն՝ վերոնշյալ վերջին հիշատակութիւն մեջ. Վաչագան/Վաչական, Գոշազդակ (տարբերակներ՝ Գոդազդակ, Գոշակտակ²³), Փիլիպպէ, Սևադա, Սենեքարիմ, Գրիգոր: Ս.Բարխուդարյանն այս անվանացանկի վերջում ավելացնում է Յովհաննէս անունը, որը Հայտնի էր միայն մեկ տապանաքարի արձանագրութիւնից՝ նշանավոր խաչմաս գյուղում²⁴: Արձանագրութիւնը հետևյալն էր՝ «Յովհաննէս կրէյսար»: Ի դեպ, նույն խաչմաս գյուղում Հայտնի էր նաև նախորդ թագավորի՝ Գրիգորի տապանաքարը, նույն կարճ արձանագրութիւնմը՝ «Գրիգոր կրէյսար»²⁵: Ս.Բարխուդարյանը, փորձելով բացատրել կրէյսար բառերը, գրում է՝ «արդեօ՞ք կեսար»²⁶:

Այսպիսով, ամբողջացնելով Դարբանդի թագավորների՝ 7 սերունդներից բաղկացած ցանկը, Ս.Բարխուդարյանն այն զուգադրում է նույն ժամանակաշրջանի

21 Պատմութիւն Մաթթեոսի Ուռհայեցու, 1869, § ՃԻԶ, էջ 278–279, նույնի 1898, էջ 231, նույնի 1973, էջ 151–152:

22 Նույնի 1869, § ՃԻԴ, էջ 272, նույնի 1898, էջ 226, նույնի 1973, էջ 148:

23 Հր. Աճառյանը որպէս գլխաքառ դնում է Գոդազդակ տարբերակը, սակայն նշելով մյուս երկու տարբերակներն էլ՝ գրում է, որ «հարազատ ձևը անստույգ է» [Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Խ.Ա. Երևան, 1942, էջ 486]:

24 Մակար եպս. Բարխուդարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, Խ.Բ. Թիֆլիս, 1907, էջ 15:

25 Նույն տեղում:

26 Սեդրակ Բարխուդարյանը, թերևս տեխնիկական վրիպակի պատճառով, Մակար Բարխուդարյանցի հղումը, «էջ 15»-ի փոխարեն, տալիս է «էջ 195»: Հետագա որոշ հետազոտողներ թյուրիմացաբար նույնությամբ ընդօրինակում են այս վրիպակը:

Սյունյաց արքաների ցանկին՝ դարձյալ 7 սերունդ²⁷ (ստորև ներկայացվող աղյուսակում Սյունյաց արքաների գահակալման թվականներն ավելացրել ենք ըստ վերջին պատմագիտական ուսումնասիրությունների):

Սյունյաց (Բաղքի) թագավորներ	Դարբանդի (Կապանքի) թագավորներ
Սմբատ Ա (970/987 – 998)	Վաչագան/Վաչական
Վասակ Ա (998 – 1040)	Գոշակտակ/Գոշագզակ
Սմբատ Բ (1040 – 1051)	Փիլիպպե/Փիլիպպոս
Գրիգոր Ա (1051 – 1072)	Սևադա
Սենեքերիմ (1072 – 1092/1096)	Սենեքարիմ
Գրիգոր Բ (1092/1096 – 1166)	Գրիգոր
Հասան (1166 – 1170)	Յովհաննէս

Երկու արքայացանկերի մեջ կրկնվում են միայն երկու իրարահաջորդ անուններ՝ Սենեքերիմ/Սենեքարիմ և Գրիգոր, երկու դեպքում էլ՝ 5-րդ և 6-րդ սերունդներում: Այնուհետև Ս.Բարխուդարյանը հերթով ներկայացնում է Դարբանդի հայկական թագավորության յոթ արքաներին՝ ըստ նրանց մասին մեր ունեցած սուղ տեղեկությունների²⁸:

Առաջին երկուսի՝ Վաչագանի և Գոշակտակի մասին, փաստորեն, միայն գիտենք, որ նրանք եղել են Փիլիպպե/Փիլիպպոս թագավորի համապատասխանաբար պապն ու հայրը: Փիլիպպեի մասին, ինչպես արդեն նշեցինք, կան երկու պատմական վկայություններ: Փիլիպպեի որդի Սևադայի գործունեություն մասին, ինչպես վերը տեսանք, առանց նրա անունը տալու, խոսում է Ուռհայեցին՝ ըստ Ս.Բարխուդարյանի ենթադրություն: Բացի այդ, այս Սևադայի վերաբերյալ ունենք 13-րդ դարի պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանի խիստ ուշագրավ տեղեկությունները: Մասնավորապես, դրանցից իմանում ենք, որ Սևադան ուներ երկու դուստր՝ Շահանդուխտ և Կատա, և մեկ որդի՝ Սենեքերիմ (ըստ Ուռհայեցու՝ Սենեքարիմ): Հայտնի է նաև Սևադայի կնոջ անունը՝ Սոփի(ա):

Դեռևս Փիլիպպեի գահակալման օրոք, այսինքն՝ նախքան Դարբանդում Սևադայի գահ բարձրանալը, վերջինիս դուստր Շահանդուխտն ամուսնանում է Սյունյաց Գրիգոր թագավորի հետ, և քանի որ նրանք զավակներ չեն ունենում, Գրիգորի մահից հետո Սյունյաց թագավոր է դառնում Շահանդուխտի եղբայր Սենեքերիմը, որը փաստորեն նաև Դարբանդի կամ Կապանքի հայոց արքան էր (տե՛ս աղյուսակ 1): Այս մասին Ստեփանոս Օրբելյանը գրում է. «Իսկ Գրիգոր առեալ էր իւր կին զամենօրհնեալ և մեծահաւատ բարեպաշտուհին Շահանդուխտ ի տանէն Աղվանից՝ դուստր նոցին թագաւորազինն մեծին Սեւադայի. և էին անզաւակ. եւ կամէր մնալ թագաւորութիւն նոցա անժառանգ. ապա խորհեալ ի միասին ընդ իշխանսն՝ ածեն յԱղվանից զՍենեքերիմ՝ եղբայր նորին Շահանդուխտոյ թագաւո-

27 Ս. Գ. Բարխուդարյան, 1969 էջ 127, С. Г. Бархударян, 2011 с. 102.

28 Ս. Գ. Բարխուդարյան, 1969 էջ 128–132, С. Г. Бархударян, 2011 с. 102–110.

րազն մանուկ, յոյժ գեղեցիկ տեսեամբ եւ առոյգ հասակաւ՝ հանճարեղ եւ իմաստուն, նաեւ երկիւղած յԱստուծոյ: Եւ ստանալ զսա ժառանգ իւրեանց թագաւորութեանն ամս ինչ. եւ վախճանի եւ սա»²⁹:

Սեւադայի կրտսեր դուստրը՝ Կատան, ևս բնակվում էր Սյունիքում, իր ավագ քրոջ՝ Թագուհի Շահանդուխտի մոտ: Նրանք երկուսով եռանդուն շինարարական գործունեություն էին ծավալել Սյունիքում³⁰, իսկ ամենահայտնի իրենց գործը Վահանավանքում կրկնահարկ Ս. Աստվածածին եկեղեցու կառուցումն էր, որի առթիվ թողնված արձանագրությունը ցայսօր կանգուն է: Այս վիճաբերից իմանում ենք, որ «Ի ՇԼԵ. [535=1086] թվականիս, ես՝ Շահանդուխտ դուստր Սեւադ/աի Աղվանից թագաւորի եւ ամուսին Գրիգոր թագաւ/որի, որդո Աշոտկա, վասն ոչ գալո մեր ի միասին ժառա/նգ [ը]ստ մարմնո, ես եւ քոյրս իմ Կատայս շինեցաք զՍբ./ Աստուածածինս փոխարեն գթոց նորա: Որչափ կենդանի եմ/ նմա կատարեն զՍբ. խորհուրդն եւ յետ այնորիկ զմեզ/ կՏցորդ արասցեն անմահ զենմանն Ք[րիստոս]ի»³¹:

Ուշագրավ է, որ Շահանդուխտի մայր Սոփի(ա)ն նույնպես, ըստ երևույթին, դստեր հետ միասին Դարբանդից տեղափոխվել էր Սյունիք (գուցե իր ամուսնու՝ Սեւադայի մահից հետո³²), քանի որ 1976թ. Վահանավանքում գտնվել է Սոփիի տապանաքարը՝ հետևյալ արձանագրությամբ. «Սոփի Աղվանից թագուհի զոքանչ Գրիգոր/թագաւորի որդո Ա/շոտկա մայր Շա/հանդխտո: Թվ./ՇԼ. (530=1081)³²»:

Ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի՝ Սյունյաց թագավոր դարձած Սենեքերիմն ուներ երեք որդի՝ Գրիգոր, Սմբատ, Սեւադ, և մեկ դուստր՝ Կատա: Սակայն Վահանավանքի պեղումների ժամանակ Գ. Գրիգորյանի հայտնաբերած մի տապանաքարի 7 տողանոց արձանագրության մեջ հիշատակվում է Սենեքերիմի ևս մեկ որդին՝ Կիրիկէ անունով. «ԶԿիրիկէ որդի Սենիքարեմ թ/ագաւորի կիսաւր/է հանգուցեալ/ յաղաւթս/: Յիշեցէք:/ Թ: ՇԽԸ [=1099թ.]»³³: Իսկ Հովհաննավանքի վիճաբերից մեկում էլ հիշատակվում է Բաղաց Գրիգոր թագավորի մեկ այլ դուստր՝ Շուշիկ անունով, որն անհայտ հանգամանքներում հալածվելով հեռացել էր Սյունիքից³⁴: Հնարավոր է, որ հենց դրա համար է, որ նրան չի հիշում Ստեփանոս Օրբելյանը: Ինչ վերաբերում է վերոնշյալ Կյուրիկեին, ապա ենթադրվում է, որ նրան Օրբելյան-

29 Պատմություննահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սինեաց, Թիֆլիս, 1910, ԾԹ. էջ 318–319, Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, աշխատախրությամբ Ա. Արքահայանի, Երևան, 1986, ԾԹ. էջ 268–269:

30 Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, 1986, ԽԵ, էջ 218, ԾԹ. էջ 270:

31 ԴՀՎ, պրակ II. Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, կազմեց Ս. Գ. Բաղյանդարյան, Երևան, 1960, էջ 138: Շահանդուխտ թագուհու և նրա Կատա քրոջ մեկ այլ համատեղ վիճաբիր էլ՝ բավական ընդարձակ տեքստով, գտնվել է ավելի ուշ (տե՛ս Գր. Մ. Գրիգորյան, Վիճաբություններ Վահանավանքի 1970–1978թթ. պեղումներից, ՊԲՀ, 1980, ՀՊ 2, էջ 156):

32 Գր. Մ. Գրիգորյան, 1980, էջ 162–163:

33 Գր. Մ. Գրիգորյան, Վահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքները, ԼՀԳ, 1970, ՀՊ 10, էջ 88–89:

34 Կ. Գ. Ղաֆադարյան, Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1948, էջ 77, արձ. 4:

նը չի հիշատակում այն պատճառով, որ նա վաղամեռիկ էր («կիսաւրէ հանգուցեալ»)³⁵:

Երկու°, թե° մեկ Սենեքերիմ

Ս.Բարխուդարյանը Սյունյաց (Բաղքի) թագավոր հիշատակված Սենեքերիմին և Դարբանդի (Կապանքի) թագավոր հիշատակված Սենեքարիմին համարում է նույն հոր երկու նույնանուն զավակներ: Իրականում, սակայն, նման պատմական վկայություն չունենք. պարզապես Ստեփանոս Օրբելյանը Սենեքերիմին համարում է Սյունյաց արքա և Աղվանից արքայազն, իսկ Մատթեոս Ուռհայեցին՝ Դարբանդի արքա (և բնականաբար, մինչ այդ, Դարբանդի արքայազն): Ուստի կարելի էր ենթադրել, որ երկու պատմագիրների երկերում հիշատակված Սենեքերիմ(ներ)ը նույն անձնավորությունն է, մանավանդ որ նրանց գործունեության ժամանակաշրջանն էլ նույնն է:

Որտեղի°ց է, ուրեմն, գալիս Ս.Բարխուդարյանի ենթադրությունը: Խնդիրն այն է, որ դավադրաբար սպանվելուց հետո Սենեքերիմը թաղվում է Սյունիքի Վահանավանքում («Ձոր եւ եկեալ մեծամեծացն եւ որդեացն իւր՝ կոծ մեծ արարին ի վերայ եւ բարձեալ տարան ի սուրբ ուխտն Վահանու. եւ անդ եղին ի շիրմի ընդ այլ թագաւորսն»³⁶): Մատենադարանն այս վկայությունը, սակայն, մինչ օրս չի հաստատվել հնագիտական կամ վիմագրական տվյալներով: Սենեքերիմի տապանաքարը Վահանավանքում չի հայտնաբերվել³⁷:

Միևնույն ժամանակ Սենեքերիմի անունով մի տապանաքար 19-րդ դ. կեսերին հայտնի էր Դերբենտ քաղաքից հարավ՝ Խաչմաս գյուղի գերեզմանատանը: Ս.Բարխուդարյանը ենթադրում է, որ հենց Խաչմասում է գտնվել Դարբանդի հայ արքաների տոհմական գերեզմանատունը³⁸: Տեղում եղած նշանավոր եպիսկոպոս Ս.Ջալալյանցը 1858թ. գրում է. «Գերեզմանատունը այս գեղջ, զարդարեալ կան գեղեցիկ մահարձանօք, բայց այժմ գլխովին մացառուու»: Ըստ Ջալալյանցի՝ գերեզմանների մեջ առկա էր մի տապանաքար, որի վրա գրված էր՝ «Այս է տապան Սենեքերիմ արքայի»³⁹:

35 Ստորև բերվող աղյուսակ 1-ում չենք նշել Կյուրիկեին և Շուշիկին:

36 Ստեփանոս Օրբելյան, ԾԹ. էջ 320, Ստեփանոս Օրբելյան, 1986, ԾԹ. էջ 270:

37 Մեծ տաճարի պոնտապահի արևելյան հատվածում կատարված պեղումների արդյունքում գտնվել են Սենեքերիմի երկու նախորդների՝ Սմբատ Բ և Գրիգոր Ա թագավորների, Սենեքերիմի մայր Սոփիայի և այլոց տապանաքարերը [Գր.Մ. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (XIII–XV դարեր), Երևան, 1981, էջ 35, ծանոթ. 3]:

38 Ս.Գ. Բարխուդարյան, 1969, էջ 125, 132, Շ.Գ. Бархударян, 2011, с. 98, 109. Ա. Հակոբյանը, սակայն, կարծում է, թե Խաչմասի տապանաքարերին առկա Սենեքերիմ, Գրիգոր, Յովհաննես արքայանունների հայտնվելու հիմքը զուտ գրական է [Ա. Յակոբեան, էջ 316, ծանոթ. 16]:

39 Սարգիս վրդ. Ջալալեանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տիփսիս, 1858, էջ 420: Մի քանի տասնամյակ անց այս տապանաքարի մասին գրում է Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը, սակայն նա, ըստ երևույթին, անձամբ չի տեսել այն, այլ նկարագրում է Սարգիս Ջալալյանցի տեղեկության վրա հիմնվելով (տես Մեսրոպ արք. Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի և փոս վանօրեից և քաղաքացն և զիտօրեից՝ որք ի Շամախույ թեմի, Տիփսիս, 1896, էջ 544):

Դժբախտաբար, մի քանի տասնամյակ անց ինչպիսիք Մակար վարդապետ Բարխուտարյանցն այլևս չի կարողանում գտնել այս տապանաքարը: Ըստ նրա՝ ամեն տարի, Մեռելոցի օրերին, ամբողջ գյուղի բնակչությունը գալիս էր Սենեքերիմ թագավորի գերեզմանին, եղերերգ հնչեցնում, ապա փռում սփռոցները և թագավորի անունը ոգեկոչելով՝ ողորմաթափ խմում նրա հիշատակին: Բարխուտարյանցի խոսքով՝ «Երեք օր ամեն ճիգ թափեցինք և ամեն ջանք ի գործ դրինք գտնել Սենեքերիմ թագավորի տապանաքարը..., բայց անհնարին եղաւ գտնել»⁴⁰: Այնուհետև գյուղի տարեց կանայք Բարխուտարյանցին պատմում են, որ «ղաչաղների» (= ավազակների) երկյուղից իրենք արգեն մի քանի տարի չեն կարողանում գալ Սենեքերիմի մահարձանի մոտ, և «երևում է, որ տարել են թագաւորի քարը...»: Մակար Բարխուտարյանցն ավելացնում է, որ իսկապես «տեղ տեղ երևում է մեծ և փոքր հանգստարաններում, որ գողացած և տարած են տաշած քարերից, որոց տեղերն մնացած են փոսեր միայն»⁴¹: Ընդհանրապես, այս գերեզմանոցը գտնվում էր բավական անմատչելի տեղում՝ խիտ անտառի մեջ, «ծածկուած մեծ մասամբ մացառներով, բայց յայտնի է Ղուբայեցւոց եւ Դարբանդեցւոց՝ տեղը մանաւանդ ինչպիսիք»⁴²:

Եթե ինչպիսիք հայտնի Սենեքերիմն, իրոք, Դարբանդի հայ թագավորն է, և եթե ստույգ է Ստեփանոս Օրբելյանի տեղեկությունը՝ վահանավանքում Սյունյաց Սենեքերիմի թաղված լինելու վերաբերյալ, ապա այս պարագային կարելի է առաջադրել հետևյալ վարկածը: Հնարավոր է, որ երկու Սենեքերիմների դեպքում պարզապես գործ ունենք միևնույն պատմական անձնավորության կրկնակի թաղման հետ, որպիսին կարելի է հանդիպել միջնադարում, տարբեր տեղերում: Որպես կանոն, նման դեպքերում հանգուցյալի մարմնի մեկ հատված (օրինակ՝ ձեռքը կամ մատը) թաղում էին այլ վայրում: Քանի որ նշանավոր քաղաքական ու հոգևոր գործիչների գերեզմանները համարվում էին սրբազան և ուխտատեղի էին դառնում իրենց հետևորդների համար, ուստի կրկնակի թաղման երևույթը կարող էր միտված լինել հնարավորինս շատ հավատացյալ երկրպագուների կրոնական պահանջը բավարարելուն:

Տվյալ դեպքում, հայտնի է, որ Սյունյաց Սենեքերիմ թագավորը սպանվեց Պարտավի, Գանձակի և [Ա]ռանի մուսուլման ամիրայի⁴³ դեմ մղած պայքարի արդյունքում. ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի՝ հարևան իսլամական իշխանությունները նախանձով էին լցված Սյունյաց թագավորության հանդեպ և այն իբրև խոչընդոտ էին տեսնում իրենց ճանապարհին. «Սակս որոյ խանդացեալ անիծեալ Իսմայէլականացն ընդ գեղեցիկ եւ ամուր թագաւորութիւնս Բաղաց զոր խոչ մեծ համարէին ինքեանց. եւ ելեալ ամիրայն Պարտաւայ եւ Ռանայ եւ Գանձակայ բազում զօրօք գայ

40 Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր և դրացիք (Միջին-Դաղստան), Թիֆլիս, 1893, էջ 134:

41 Նույն տեղում, էջ 135:

42 Մեսրոպ արք. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 544:

43 Ս.Բարխուտարյանը սխալմամբ նշում է հոգնակի թվով՝ «Պարտավի, Գանձակի և այլ շրջակա ամիրաներ» [Ս.Գ. Բարխուտարյան, 1969, էջ 131], հետագայում նրա ռուսերեն մեկնադրության մեջ այս վրիպումը սրբագրվել է [տես Կ.Մ. Бархударян, 2011, с. 107]:

ի պատերազմ ընդ Սենեքերիմայ...»⁴⁴։ Այստեղից հետևում է, որ դավադրաբար սպանվելով՝ Սենեքերիմ արքան միանգամայն կարող էր ստանալ հավատի համար նահատակված մարտիրոսի սրբապսակ։ Բացի այդ, Սենեքերիմը միաժամանակ Դարբանդի ու Սյունյաց թագավորն էր, և նրա մահից հետո երկու երկրամասերում էլ բնականաբար ցանկություն կառաջանար ունենալու իրենց թագավորի գերեզմանը։

Ս.Բարխուդարյանը, սակայն, այլ լուծում է առաջարկում խնդրին. նրա խոսքով՝ «Դերբենդի թագավոր Սևադայի երկու որդիները՝ երկուսն էլ Սենեքերիմ անունով, թագավորել են՝ մեկը Դերբենդում, մյուսը՝ Սյունիքում։ Հայոց մեջ սովորական չէ երկու որդիներին նույն անունը տալ, բայց դրա դիմաց հայտնի են երկանուն անձինք, թեկուզ Բագրատունի թագավորներից՝ Հովհաննես-Սմբատ։ Ինչպես և Աղվանքի թագավորությունը վերականգնող Համամը, որը կոչվել է նաև Հովհաննես, նույն և Սենեքերիմ-Հովհաննես թագավոր Փառխոսի, մեռած 1003թ.։ Ներկա դեպքում, իհարկե ենթադրաբար, կարելի է կարծել, որ Սևադայի որդիներից մեկը՝ Սենեքերիմը, որն, ըստ երևույթին, ավագն էր, տարվել է Սյունիք, և երկրորդին Դերբենդի թագավոր օծելիս ի պատիվ առաջինի, որը միջնադարյան օրենքով՝ օրինական ժառանգն էր թագավորության, վերանվանել են նույնպես Սենեքերիմ, թեև երկրորդ անունը ջնջելով»⁴⁵։

Այնուհետև, Սենեքերիմի կամ Սենեքերիմների հաջորդ Սյունյաց Գրիգոր և Դարբանդի Գրիգոր արքաներին Ս.Բարխուդարյանը համարում է տարբեր անձեր՝ տարբեր մահվան թվականներով։ Սակայն, հաշվի առնելով վերոնշյալ մեր դատողությունները, հնարավոր է նույնպես ենթադրել, որ եղել է միայն մեկ Գրիգոր, որը միաժամանակ թագավորել է Սյունիքում և Դարբանդում։

Ինչպես արդեն նշեցինք, խաչմասում գտնվել է Գրիգոր թագավորի տապանաքարը։ Միևնույն ժամանակ, բոլորովին վերջերս, վիմագրագետ Արսեն Հարությունյանը խիստ հետաքրքրական տեսակետ է հայտնել՝ ենթադրելով, որ Սիսիանի պատմության թանգարանի բացօդյա քարադարանում ցուցադրվող բազալտե սարկոֆագը պատկանում է Սյունյաց Գրիգոր Բ արքային։ Այս սարկոֆագը պատահականորեն գտնվել է Շաքի գյուղում՝ 1985թ. շինարարական աշխատանքների ժամանակ։ Սարկոֆագի վրա ընթերցվում է հետևյալ եռատող տապանագիրը. «Ձտառապ/եալ Գրիգո/րի յարքա»⁴⁶։ Եթե ընդունենք, որ Սյունիքում և Դարբանդում այդ ժամանակաշրջանում գահակալել է միայն մեկ Գրիգոր թագավոր, ապա նրա՝ երկու տեղ թաղված լինելու հանգամանքը կարելի է բացատրել միևնույն պատճառով, ինչ նրա հայր Սենեքերիմի դեպքում։

Գրիգոր թագավորի մահից հետո, ըստ էության, Սյունյաց և Դարբանդի թագավորությունները նորից առանձնացել են. Սյունիքում իշխել է Հասանը, իսկ Դարբանդում՝ Հովհաննեսը։

44 Ստեփանոս Օրբելեան, 1910, ԾԹ. էջ 319–320։

45 Ս. Գ. Բարխուդարյան, 1969 էջ 131, Ս. Գ. Бархударян, 2011, с. 109։

46 Ա. Հարությունյան, Սյունյաց Գրիգոր Բ արքայի անվանակիր սարկոֆագը, «Բանքեր հայագիտության», 2018, Հիմ 1 (16), էջ 138, 141, 145–148։

Սյունյաց և Դարբանդի թագավորությունների անկումը

Սյունյաց Հասանը Ներքին Խաչենի իշխանական տոհմից էր՝ իշխան Վախտանգի որդին և Սակուի թուրը։ Որպես «արքա Հասան» նա հիշատակվում է Արցախում գտնված մի արձանագրության մեջ՝ «Խենչալ խաչ» կոչվող խաչքարին⁴⁷։ Քանի որ Սյունյաց Գրիգոր թագավորը արու գավակ չունեի, նա իր դուստր Կատային ամուսնացրեց այս Հասանի հետ և կարգեց իրեն հաջորդ⁴⁸։ Այս մասին Ստեփանոս Օրբելյանը գրում է. «Բայց Գրիգորն որ իշխէր Բաղաց, ետ ամել ի Խաչենոյ իշխանացն մանուկ մի Հասան անուն ի Գեռաքարեցեացն. եւ ետ զդուստր իւր Կատայն նմա ի կնութիւն. եւ կացոյց ժառանգ թագաւորութեան իւրոյ...»⁴⁹։ Երբ սելջուկ-թուրքերը 1170թ. պաշարեցին Բաղաբերդը, Հասանը իր ընտանիքը տարհանեց և վերադարձավ իր ծննդավայրը. «Մինչ զբերդն կամէին առնուկ՝ Հասան կացոյց բերդապահս, եւ ինքն առեալ զկին իւր եւ զընտանիս՝ ի գիշերի ել ի բերդէն եւ անց, գնաց ի գաւառ իւր եւ ի տուն ի Խաչէն»⁵⁰։ Այսպիսով, Սյունյաց թագավորությունը վերջ գտավ՝ մոտ 200-ամյա գոյությունից հետո։

Ըստ երևույթին, մոտավորապես նույնքան է գոյատևել նաև Դարբանդի Հայոց թագավորությունը։ Հատկանշական է, որ Սյունյաց և Դարբանդի տիրակալներն միջև խնամիական կապերի մասին տեղեկություն կա դեռևս Սյունիքի առաջին արքա Սմբատի օրոք, որն ամուսնացած էր Դարբանդի իշխանի դստեր հետ (տե՛ս աղյուսակ 1)։ Ս. Օրբելյանը հաղորդում է այս Սմբատի Ա-ի կնոջ անունը՝ Ծահանդուխտ, որի հորը՝ Սևաղային, կոչում է «Աղվանից իշխան»⁵¹։ Հաջորդ նման դեպքը, ինչպես տեսանք, տեղի էր ունեցել Սյունյաց Գրիգոր Ա-ի օրոք, որն ամուսնացել էր, դարձյալ Ծահանդուխտ անունով, Դարբանդի («Աղվանից») արքայադստեր հետ, որի հոր անունն էլ Սևաղա էր։

Փաստորեն, չնայած ընդհանուր սահմանի բացակայությանը, Սյունյաց և Դարբանդի թագավորություններն իրենց գոյության ողջ շրջանում սերտորեն համագործակցել են։ Ակնհայտ է, որ այդ գործակցության հիմնական նպատակը Աղվանից Հայ թագավորության վերականգնումն էր և Գանձակի, Պարտավի ու Առանի տարածքում ստեղծված օտար ամիրայության կազմաքանդումը։ Սակայն ի վերջո այս ռազմաքաղաքական պայքարն ավարտվում է ամիրայության հաղթանակով և սելջուկ-թուրքերի նվաճողական հորդանների առաջխաղացմամբ։

47 ԴՀՎ, պրակ V, Արցախ, կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 83–84, արձ. 253։

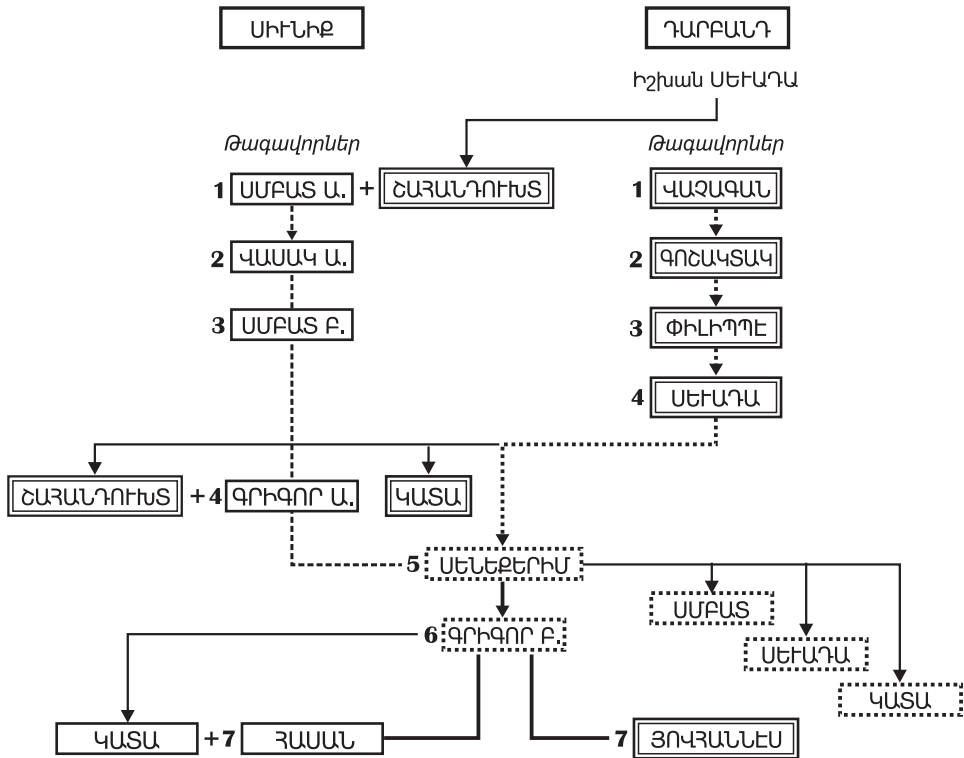
48 Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, էջ 139։

49 Ստեփանոս Օրբելեան, 1910, ԿԱ, էջ 337, Ստեփանոս Օրբելյան, 1986, ԿԱ, էջ 280։

50 Նույն տեղում, էջ 337, նույն տեղում, էջ 280։ Այս «Գեռաքարեցի» Հասանի և Ներքին Խաչենի գահերեց իշխան Հասան Ա-ի (1150–1181) հետ նրա ունեցած առնչության մասին տե՛ս Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X–XVI դարերում, Երևան, 1975, էջ 137։

51 Ստեփանոս Օրբելեան, 1910, ԾԵ. էջ 299–300, Ստեփանոս Օրբելյան, 1986, ԾԵ. էջ 256–257։

Աղյուսակ 1.

ТОРК ДАЛАЛЯН

ОСВЕЩЕНИЕ ИСТОРИИ АРМЯНСКОГО ЦАРСТВА НА ТЕРРИТОРИИ ШИРВАНА В ТРУДАХ СЕДРАКА БАРХУДАРЯНА

Ключевые слова: *Ширван, Седрак Бархударян, Царство Капан(к)а, Дарбанд, Сюнийское царство, Маттеос Урхайеци, Степанос Орбелян, Хачмас, лапидарная надпись.*

В статье рассматриваются сведения исторических, топографических и эпиграфических источников, касающихся одного армянского царства Средневековья (X–XII вв.), о котором пишет Седрак Бархударян в одной из своих обширных статей. Это царство, находившееся в северной части исторической области Ширван, на территории «Маскутской страны», он называет «Армяно-албанским царством Дербента». В исторических источниках данное королевство чаще называлось Капан(к)ским царством, поскольку армянское наименование города Дербент было Капан(к). Принимая во внимание тождество этого топонима с названием города Капан в Сюнийском царстве, а также хронологическое совпадение и схожести в именах царей, многие историки армянское царство Дарбанда отождествляли с Сюнийским царством. Таким образом, сведения историков Маттеоса Урхайеци (XII в.) и Степаноса Орбеляна (XIII в.) оказались неточными и неверными. Однако, при сравнении списков царей Сюника и Дарбанда, С. Бархударян подтвердил, что данные указанных авторов совершенно достоверны. В нашей статье предложены некоторые корректировки в интерпретации параллельных списков царей с учетом точки зрения С. Бархударяна.

TORK DALALYAN

PROBLEMS OF THE HISTORY OF ARMENIAN KINGDOM IN SHIRVAN REGION
IN THE WRITINGS OF SEDRAK BARKHUDARYAN

Keywords: *Shirvan, Sedrak Barkhudaryan, Kingdom of Kapan(k), Darband, Syunik Kingdom, Matheos Urhayetsi, Stepanos Orbelyan, Khachmas, inscription.*

This article discusses the data of historical, topographic, and epigraphic sources concerning a medieval Armenian kingdom (X–XII cc.), which has been broached in one of the extensive articles by Sedrak Barkhudaryan. This kingdom, located in the northern part of historical Shirvan within the territory of «Mazkout Land», is called by Barkhudaryan the “Armenian-Albanian Kingdom of Derbent”. In historical sources, this state formation was often referred to as the Kingdom of Kapan(k), since the Armenian name of Darband (Derbent) was Kapan at that time. Taking into consideration the equivalence between this toponym and the name of Kapan town in Syunik Kingdom, as well as the chronological overlap and similarities in the names of the kings, many historians identified the Darband Armenian kingdom with the Syunik Kingdom. In this case, it turned out that the information

ԱԼԵՔՍԱՆ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

ԿՈՁԵՌՆ-ԿՈՆԴԻ 591 Թ. ԵՆԹԱԴՐԵԱԼ ԲԵՐԴԻ ՅԵՏՔԵՐՈՎ

Հիմնաբառեր՝ Էրեբունի-Երևան, Կուրայք գաւառ, Ոսրան Հայոց գաւառ, Երևանի բերդ, Կոնդի բիզանդական ամրոց, Կոզեռն, Հայաստանի երկրորդ բաժանում, Մեդրակ Բարխուդարեան, Ժան Շարդէն, Սասանեաններ:

Ի դարի մեծագոյն հայագէտներից մէկի՝ Սեդրակ Բարխուդարեանի գիտական հետաքրքրութիւնների շրջանակը յիշաւի սահմաններ չունէր: 1947թ. ԳԱ «Տեղեկագրում» նա հրապարակեց կարեւոր յօդուած՝ «Մի քանի դիտողութիւններ Երեւանի Կաթողիկէ եկեղեցու արձանագրութիւնների վերաբերեալ» վերնագրով¹, որի հիմնական խնդիրը սոցիալ-տնտեսական պատմութեան ոլորտն էր: Սակայն լայնախոհ հեղինակը նաեւ մանրամասն աղբիւրագիտական ակնարկ տուեց Երեւան քաղաքի պատմութեան մասին՝ նախորդ կարծիքների որոշակի ճշգրտումներով, եւ դա հետագայում օգտագործեցին ու յղեցին մեր մայրաքաղաքի պատմութեան յաջորդ մեծ գիտակաները՝ Կարօ Ղաֆաղարեանը եւ Թադեւոս Յակոբեանը²: Կ'ուզէի յուսալ, որ իմ այս հետազոտութիւնը կարող է արժանի տուրք համարուել այդ մեծ հայագէտների յիշատակին:

Այս հետազոտութեամբ ես փորձում եմ պատասխան տալ այն գլխաւոր հարցին, թէ ե՞րբ եւ ինչն՞ով, այսինքն՝ ո՞ր կոնկրետ պատմական փոփոխութիւնների արդիւնքում պիտի Երեւան քաղաքի կենտրոնը տեղափոխուէր Էրեբունի-Արին-բերդից դէպի ներկայ կենտրոն: Դրա պատասխանն անպայման պիտի գտնել՝ առնուազն փարատելու համար հիմնականում աղբրեջանցի եւ թուրք պատմաբանների այն կասկածը, թէ Էրեբունին ու հետագայ Երեւանը (Երեւանի բերդի շուրջը) նոյն քաղաքները չեն: Միանգամից նշեմ, որ ըստ ներկայումս յայտնի ողջ աղբիւրագիտական նիւթի մեր քննութեան՝ բաւականին իւրօրինակ Երեւանի բերդը (Ք.ա. 782թ. Բիաինելէի հզօր Արգիշթէ Ա արքայի հրամանով ամայի վայրում հիմնադրուած Արին-բերդ-Էրեբունիէից³ 4կմ հեռու), որի տեղը Հրազդանի ձորալանջին բնականից պաշտպանուած է միայն մէկ՝ արեւմուտքի կողմից, կարող էր

1 ՏՀԳ, 1947, ՀՊ 5, էջ 69–78:

2 Կ. Ղաֆաղարյան, Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1975, Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (հնագոյն ժամանակներից մինչև 1500 թ.), Երևան, 1969:

3 Էրեբունի-Երեբուն-Երևան անուան գիտական ստուգաբանությունը (=«Երջանիկ քաղաք»՝ հին յոյների Դելփեան Ապոլոնի տաճարի գուշակի հաւանութեամբ հիմնադրուած քաղաքների անունների գուգահեռով՝ «Օլիա-պոլիս») տես Յ. Կարազեօղեան, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբիւրներում. Մեպագիր տեղանուններ (Այրարատում և յարակից նահանգներում), Երևան, 1998, էջ 79–82:

կառուցուած լինել *Ջդ. վերջին, Սասանեան Իրանի եւ Բիւզանդիայի միջեւ Հայաստանի երկրորդ բաժանման արդիւնքում*⁴:

Իր երկը 3 փուլով՝ 643, 650 եւ 659թթ. գրած⁵ Սեբեոս պատմիչը դրանցից առաջինում նկարագրել է Մեն ձայքի երկրորդ՝ 591թ. բաժանման տուեալ սահմանագիծը եւ նշել Հրազդան գետը, ապա Կոտայք գաւառը (բիւզանդական մասում)՝ մինչեւ Գառնի գիւղաքաղաք⁶ (աշխարհացոյցեան Մազազ գաւառում), որը բոլորի համոզմամբ՝ պարսից մասում էր: Սրան աւելանում է յունարէնով պահպանուած՝ այսպէս կոչուած «Նառացիո»-ի ու նրան յանգող վրացական մի աղբիւրի (Արսէն Սափարեւու) տեղեկութիւնը, ըստ որի՝ *Ջդ. վերջերին Հայոց Մովսէս Եղիվարդեցի կաթողիկոսը (574–604թթ.) ասում էր, թէ չի անցնի Ազատ գետը ու չի գնա խոնարհուելու հռոմէներին*⁷: Նման վկայութիւն ունի նաեւ Յովհաննէս Դրասխանակերտցին. «Յետ այսորիկ, ըստ հրամանի կայսերն Մաւրկայ, զՅոհան ոմն ի գաւառէ Կոգայ, ի Բագարան գեղջէ, կացուցանեն կաթողիկոս յունական կողմանն՝ բնակեցուցանելով գնա ի քաղաքագիւղն Աւան, ուր եւ չինեացն իսկ ինքնին Յոհան զպայծառակերտ քաւարանն սուրբ եւ շուրջանակի նորայ արդարեաց կալուածս կայանի իւրոյ: Իսկ մեն ձայրապետն Աբրահամ, ըստ նախասաց բանին, ի Դուին քաղաքի բնակէր ի Պարսից բաժնի անդ, վասնզի գետն Ազատ զսահման բաժնիցն երկոցունց ընդ մէջ հատանէր»⁸: Նախորդ հետազոտողներից ակադ. Սուրէն Երեմեանը եւ Բաբէկէն Յարութիւնեանն իրենց բոլոր քարտէզներում, ցաւօք, անտեսել են Սեբեոսի վկայութիւնը եւ Կոտայքի (ուր Աւան գիւղն էր՝ բիւզանդամէտ Հայ քրիստոնեաների հիմնած հակաթոռ կաթողիկոսարանով) ու Ոստան

4 Հմմտ. Ա. Յակոբեան, Ոստան Հայոց գաւառի հիւսիս-արեւմտեան սահմանը և Երևանի բերդի կառուցման ժամանակի խնդիրը, «Հայաստանը և արևելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը», միջազգային Բ գիտաժողով՝ նվիրված հայագետ-բյուզանդագետ Կարեն Յուզբաշյանի (1927–2009) ծննդյան 90-ամյակին, Նյույորքի ժողովածո, Երևան, 2017, էջ 197–206:

5 Մանրամասն տե՛ս Ա. Յակոբեան, Սեբիոսի Պատմութեան հատուածաբաժանման խնդիրը և Ջուարթնոցի տաճարի կառուցման մասին գլուխը, Հանդէս ամսօրեայ», ՃԺԹ տարի, Վիեննա-Երևան, 2005, սն. 213–270:

6 Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Չորրորդ տպագրութիւն, բաղդատութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջաբանի և ծանօթագրութեամբք ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, Երևան, 1939, գլ.Ժ, էջ 47, Պատմութիւն Սեբեոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, գլ.ԺԲ, էջ 84 («...մինչև ցգետն Հուրագդան, և զգաւառն Կոտէից մինչև ցաւանն Գառնի...»):

7 «Մովսէս կաթողիկոսը ուշադրություն չդարձրեց [կայսեր] հրամանին՝ ասելով. «Ես չեմ անցնի Ազատ գետը, չեմ ուղի փոան հացը և չեմ խմի ջրախառն տաք զինի»» (La Narratio de rebus Armeniae, Edition critique et commentaire par G. Garitte, Louvain, 1952, p. 42, § 115, Հր. Բարթիկեան, «Narratio de rebus Armeniae» յունարէն թարգմանութեամբ մեզ հասած մի հայ քաղկեդոնական սկզբնաղբիւր, «Բանբեր Մատենադարանի», հ.6, Երևան, 1962, էջ 467):

8 Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 73, Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանանի, ՄՀ, հտ.ԺԱ., Ժ.դար, Անթիլիաս, 2010, էջ 401, Yovhannēs Draxanakerci, Histoire d'Arménie, Introduction, traduction et notes par P. Boisson-Chenorhokian, Lovanii, 2004, p.94.

Հայոց գաւառի միջեւ (կոչուած նաեւ՝ Ոստան Դենայ՝ Դուին եւ Արտաշատ մայրաքաղաքներով) սահմանը Արաքսից բարձրացրել դէպի Գառնի լուկ Ազատ գետով: Այնինչ պարզ է, որ աղբիւրագէտը պարտաւոր է սահմանը գծել ե՛ւ Հրազդանով (նրա ստորին հոսանքով), ե՛ւ Ազատի գետագծի ինչ-որ կտորով⁹, յետոյ էլ հասցնելով Գեղամայ լեռնաշղթային (որով անցնում էր Այրարատ նահանգի սահմանը Սիւնիքի հետ):

Սակայն Հրազդանի ստորին հոսանքի ավազծի ո՞ր կէտից պիտի Ոստան Հայոցի սահմանը թեքուէր արեւելք ու գնար դէպի Ազատի գետահովիտ: Ահա այստեղ առաջ է գալիս Երեւանի բերդի խնդիրը, որը գտնւում է Նոյնանուն Հրեբունէ-Երեւանից շուրջ 4 կմ հիւսիս-արեւմուտք: Ըստ էութեան՝ ակնյայտ է, որ այդ բերդը ինչ-որ մի պահի կառուցուել է Հրեբունէ-Երեւան բնակավայրի համայնքային հողատարածքի մի անկիւնում (վերջինս գտնէ բիւրնական եւ անտիկ շրջանում խոշոր քաղաք էր, որը Ք. յ. Բդ. Տերվան *Τερουα* < **Τερουα*[v] > ձեւով, թերեւս, յայտնի էր նաեւ Կլաւդիոս Պտղոմէոսին¹⁰, իսկ Եդ. վերջում՝ «Հնոց եւ նորոց պատմութիւն Դաւթի եւ Մովսէսի Խորենացւոյ» վերնագրով վարքագրական մի փոքր երկի անանուն հեղինակին¹¹), ինչի պատճառով էլ ահա ստացել է նոյն անունը. այլ ոչ թէ՛ քաղաքի բնակչութիւնը կամաց-կամաց է տեղափոխուել Հրեբունէ – Արին-բերդից դէպի ներկայիս կենտրոն («մի կողմի վրայ տարածուելու հետեւանքով»)՝¹²: Ըստ այսմ՝ շրջակայ երկու գաւառներին՝ Կոտայքի եւ Ոստան Հայոցի միջեւ սահմանը չէր կարող անցնել Հրեբունէի ու նոր բերդի արանքով, եւ բնակավայրի ողջ հողատարածքը պիտի լինէր զրանցից կա՛մ մէկում, կա՛մ միւսում:

Պարզ է, որ վերոնշեալ գիտնականները հետեւել են ԺԳ դ. մատենագիր Վարդան Արեւելցուն, որն իր «Աշխարհացոյց»-ում Կոտայք գաւառի մասին գրում էր,

9 Ըստ Էդ. Դանիելեանի և այլոց մի շտապողական մօտեցման՝ սահմանն իբրև թէ անցել էր Հրազդանի վերին հոսանքով, որից յետոյ իջել էր Գեղամայ լեռների լանջերով ու Ազատ գետով (տես Է. Դանիելյան, Արևելյան Հայաստանի վարչատարածքային բաժանումը (591–629), ԼՀԳ, 1986, Հաճ 8, էջ 56):

10 **Claudii Ptolemaei** Geographia, Ed. **C. Müller**, Vol. I, Pars I, Parisiis, 1901, V, 12, 7, p. 944, **Ptolemaios Klaudios**, Handbuch der Geographie, Griechisch – Deutsch, Herausgegeben von **A. Stückelberger** und **G. Grasshoff**, Basel, 2006, V, 13, 16, p. 553. Ի դէպ, Պտղոմէոսի միւս հատումում յիշուած է **Կոզալա** (Κοζάλα) բնակավայրը, որը, գուցէ, կարելի է համադրել մեզ հետաքրքրող թաղամասի **Կոզեն** անուն հետ (**Claudii Ptolemaei** Geographia, V, 12, 5, p. 939; **Ptolemaios Klaudios**, Handbuch der Geographie, V, 13, 11, p. 551).

11 Հնոց և նորոց պատմութիւն վասն Դաւթի և Մովսէսի Խորենացւոյ, Թուղթ Դիոնէսիոսի, Կոստանդնուպոլիս, 1874, էջ 80–81 («և Մովսէս ծածկէր զինքն կարկատուն զգետով և գծում կերպարանաւք գնացեալ ի գե[լ]ի մի ի Քաղաքադաշտին և կացեալ անդ որպէս մուրացիկ, և ոչ ոք էր, որ ճանաչէր զնա. իսկ Դաւիթ և Մամբրէ և Պաղոս և Աբրահամ՝ ընկերք Մովսէսին, կացին **Երևանի**»: Եւ էր ի ժամանակին յայնմիկ կաթողիկոս Հայոց Տէր Գիւտ՝ աշակերտակից Մովսէսի». այստեղ և յետայսու բնագրերում ընդգծումներն իմն են – Ա.Յ.): Հմմտ. **Ա. Տերյան**, Երևան անվան ծագման շուրջ, – «Երևան». Գիտական հոդվածների ժողովածոյ, Հաճ 2, Երևան, 2009, էջ 130–138:

12 Այդպիսի շտապողական պնդում տես օր.՝ **Կ. Ղաֆաղարյան**, Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, էջ 16բ:

թէ այնտեղ էին Ձագավանքն ու Երեւանը¹³: Սակայն մենք ունենք նաեւ աւելի հաւաստի մի աղբիւր յաջորդ ԺԴդ. սկզբից՝ Տիրացու ժամանակագրի վկայութիւնը, որտեղ նա իր ընդօրինակած (1336թ., Սուրխաթում) Վարդան Այգեկցու ժողովածոյի վերջում թողած Յիշատակարանում գրում է. «Ես՝ Տիրացու ողորմելի ծոյլ քահանայ մեղօք ի լի, ի գաւառէն Արշատի, ի քաղաքէն Երեւանի, որդի Սարգիս քահանայի, որ է եւ էր ի խեղճ հալի, յօտար աշխարհս այս եկի, ի Ղրիմ քաղաքս Ազգայէկղանի, յեկեղեցիս պարոն Շահնշահի. զգիրքս գրեցի զՎարդանի...»¹⁴: Ահա այս Արշատ գաւառանունը՝ գրուած պատուոյ նշանի տակ, այլ բան չի նշանակում, քան Ար[տա]շատ, եւ այլ բանի չի վերաբերում, քան աշխարհացոյցեան Ոստան Հայոց գաւառին (լաւ յայտնի է նաեւ, որ Վարդան Արեւելցին յաճախ ելնում է իր ժամանակի փոփոխուած իրողութիւններից եւ մասնաւորապէս՝ գաւառները ներկայացնում շատ աւելի մեծ ընդգրկումով, քան էդ. անանուն հեղինակի «Աշխարհացոյց»-ում էր¹⁵): Արդ, եթէ պատկերացնենք Երեւանն իր նշուած հողատարածքներով Ոստան Հայոց գաւառում (աւելի կոնկրետ՝ նրա հիւսիս-արեւմտեան անկիւնում), այդ դէպքում մենք հասնում ենք Հրազդանի ձախ մեծ վտակ Գետառի հին հունի խնդրին:

Բանն այն է, որ, ինչպէս ականյայտ ցոյց է տալիս աշխարհագրական հորիզոնականների դիտարկումը, սկսած Աբովեանի պուրակին արեւելքից յարող հատուածից Գետառի ներկայ հունը լոկ ջրանցք է, որը տարել են Նորք-Մարաշի ու Այգեստանի լանջերի փեշերով՝ խնդիր ունենալով ոռոգել իր այգիներով յայտնի Երեւանի կենտրոնն ու հարաւը մինչեւ Զրվէժ վտակին հասնելը («Հայրենիք» կինոթատրոնի դիմաց): Ըստ այդ նիշերի՝ հին Գետառը հոսել է Աբովեանի պուրակով մինչեւ «Պոլիտեխնիկ», թեքուել դէպի Ֆրանսիայի հրապարակ, ապա Մաշտոցի պողոտայի ու Կողբացու փողոցի արանքով հասել քաղաքապետարանի հրապարակ, որտեղից էլ գինու գործարանի առջեւով Հրազդանին է միացել՝ ուշ միջնադարում կառուցուած (կամ վերակառուցուած) Կարմիր կամուրջ իջնող մի ձորակով¹⁶. այն լաւ երեւում է Երեւանի՝ Վ. Նազարեւի 1858թ., Ա. Ստոյկու 1865թ., Ղ. Ալիշանի 1880թ. եւ ուրիշների յատակագծերում («պլաններում»)¹⁷: Դրանցում լաւ երեւում

13 Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, Քննական հրատարակութիւն Հ. Պերպերեանի, համեմատութեամբ 24 ձեռագրի և տպագրի, Բարիզ, 1960, էջ 14, 31 («Կոտայք Երևան քաղաքն է իւր վիճակովն, և Ձագավանքն անդ է»):

14 ՄՄ, Մեսրոպ Մագիստրոսի արխիւ, թղթ. 28, էջ 335՝ ըստ Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (հնագոյն ժամանակներից մինչև 1500թ.), էջ 293; ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, Ե. Շահազիզ, Հին Երևանը, Երևան, 1931, էջ 72, Ն. Ակիսեան, Հին Երևանը, «Հանդէս ամսօրեայ», 1934, Հ^փ 5-7, էջ 328:

15 Անանուն Է դարի, Աշխարհացոյց, Գիտա-քննական բնագիր Ա. Յակոբեանի, «Հանդէս ամսօրեայ», ՃԻԷ տարի, Վիեննա-Երևան, 2013, սն. 35-194:

16 Երախտապարտ եմ շատ երկրաբանների ու ճարտարապետների, ովքեր ինձ հետ մանրակրկիտ քննարկել են այս հարցը, և յատկապէս՝ Հայկ Մելիք-Ադամեանին ու Երևանի երախտաշատ գլխաւոր ճարտարապետ Գուրգէն Մուշեղեանին:

17 Հմմտ. մեր յատկում-նկարներում (Հ^փ 2): Վերը նշում և ուրիշ շատ յատակագիծ-«պլաններ» տես օր.՝ հետևեալ ժողովածոյում. Երևանը քարտեզներում և հատակագիծերում, Մաս I, Երևան, 2008, էջ 27-44:

են քաղաքի կենտրոնի հիւսիս-արեւելք – հարաւ-արեւմուտք առանցքով անցած Գետառի պատմական հոլների գիծը մատնանշող՝ ԺԹԴ. հորիզոնականները, ինչպէս նաեւ Կոզեռն-Կոնդի բլրի հարաւային, ըստ ամենայնի՝ բերդակիր բարձունքը (տե՛ս Երեւանի նոր գլխաւոր յատակագծում, նկ.1): Այդպէս է նաեւ Երեւանի գլխաւոր յատակագծի «Աբովեանի պուրակ» պլանշետի հատուածում (տե՛ս նկ.2), ուր պարզ երեւում է Հերացի փողոցի բարձր հորիզոնականները կտրող-անցնող Գետառի նոր հոլներ: Այդպէս է եւ 1930թ. ստեղծուած Աբովեանի շրջանի՝ ՀՍՀ Ա հատորում զետեղուած քարտէզում (տե՛ս նկ.3), ուր Գետառը հասցուած է Հրազդանին հէնց Երեւանի կենտրոնում՝ դրանով համապատասխանելով ցարական 5-վերստանոց ռազմական քարտէզների աւանդոյթին:

Այս ամենից բացի՝ լաւ յայտնի է, որ դարաւոր ախոյեաններ Սասանեան Իրանն ու Բիւզանդական կայսրութիւնը Հայաստանի եւ Միջագետքի թէ՛ առաջին, թէ՛ երկրորդ բաժանման ժամանակ իրար դէմ անվերջ սահմանաբերդեր էին կառուցում, որոնք դիմացինն անխնայ քանդում էր իր յաջողութեան դէպքում (օրինակներ՝ Դարա-Մծբին, Կիթառիճ-Ափում, Քղիմար-Նփրկերտ, 591թ. աղստեւեան սահմանագծում՝ Կայծոռ-Կայեան, թերեւս՝ Հաղարծին-«Աշոտ Երկաթի» բերդ եւն¹⁸): Եւ ահա՝ թւում է, որ Երեւանի բերդն էլ կառուցուել է Հրազդանով ու Գետառով անցնող սահմանագծի վրայ Սասանեանների կողմում (անշուշտ, արքայից արքայ Խոսրով Ապրուէզի հրամանով, բայց, ինչպէս ընդունուած էր՝ լաւագոյն հայ վարպետների ձեռքով): Ընդ որում, դիմացն էլ՝ Կոզեռնի կամ Կոնդի կոչուող բլրի հարաւային ծայրի ուռուցիկ գագաթին (պաշտպանական տեսանկիւնից՝ յարմար), բիւզանդական Մաւրիկիոս կայսրն է իր բերդը կառուցել (կամ միգուցէ՝ լոկ ամրացրել)¹⁹: Ահա այս դէպքում է պարզ դառնում, թէ ո՛ր պատմական պահին է արդիական դարձել Ս.Սարգսից դէպի հարաւ, ըստ էութեան՝ բաց դաշտում (լոկ արեւմուտքից եւ մի փոքր էլ հիւսիսից բնական պաշտպանուած) եւ այն էլ՝ բաւականին մեծ չափերի ամրոցի կառուցումը: Այդ բերդն, իհարկէ, դեռ բազմիցս ամրացուել է հետագայ դարերում, նաեւ՝ ԺԶ–ԺԸ դդ. մահմեդական խաների ու փաշաների կողմից, բայց՝ ոչ աւելին (աղբիւրներում եւ գրականութեան մէջ առաւել յայտնի է 1583թ. օսմանեան զօրավար Ֆարհադ փաշայի կատարած աշխատանքը²⁰, որն ամրացրեց կամ միգուցէ՝ անգամ զուգահեռ գծով հիմքից կառուցեց դէպի Իրանի կենտրոն ուղղուած հարաւային պարիսպները, որ մինչ այդ, բնականաբար, ամենալթոյն էին): Իսկ նոր բերդի կառուցումն էլ հէնց շատ հասկանալի պատճառ է դարձել, որպէսզի Էրեբունիէ-Երեւանի բնակչութիւնը կազմակերպուած

18 Հմմտ. նաև «Աշխարհացոյց»-ում (սն.155, նախ.211). «ամենայն քան ի լերանց հայոց ի Դիկոթ իջանէ, նախ՝ Քաղիթթ, որ բոլսէ ի լերանց Սալսայ և Սանասոյ, և իջեալ կտրէ յիրեթաց զՆփրկեր[տ] և զՔղիմար, որով բաժանեցան Հոռոմք և Պարսիկք»:

19 Իբրև վարկած՝ այդ բերդը, գուցէ, կրել է մի յունահունչ անուն՝ *Կոծեռն-Կոզեռնի նման, որը յետոյ ժողովուրդը ստուգաբանել է բաւականին անմիտ «Կոզեռն»՝ «ուլտի ձագ» իմաստով: Համառոտ նշեմ, որ, իմ կարծիքով, շատ ատլի մեծ է հաւանականութիւնը, որ Յովհաննէս Տարսնեցի Կոզեռն վարդապետի մականունն է ԺԱ դարում առաջացել տուեալ թաղամասի անունից (որի եկեղեցում նա ծառայում էր), այլ ոչ թէ՛ հակառակը:

20 Մանրամասն տես օր.՝ Թ.Խ.Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1500–1800 թթ.), Երևան, 1971, էջ 21–23:

եղանակով տեղափոխուի յարակից տարածք, մասնաւորապէս՝ հին Գետառի ափը, արդի քաղաքի կենտրոնը, որը նախկինում լոկ այգեստան-հողակտոր էր: Ի դէպ, ամբողջի հիւսիս-արեւմտեան անկիւնում 3–4 յարկի խորութեամբ պահպանուած կազեմատները պատերը մեզ վրայ աւելի շատ վաղ միջնադարի պաշտպանական ճարտարապետութեան տպաւորութիւն են թողնում (այդ կազեմատներից դէպի հիւսիս-արեւելք եւ դէպի հարաւ մի քանի կիլոմետրանոց զաղտնուղիներ են գնում²¹, որ ամենից շատ են գրաւում զբօսաշրջիկներին):

607թ. Հայոց Աբրահամ Աղբաթանեցի կաթողիկոսի պահանջած յայտնի «Ձեռնարկ»-նամակում (պահպանուած՝ «Գիրք թղթոց»-ում) յիշատակուող Երեւանը («Դաւիթ, Երեւանայ [երէց]») ²², անկասկած, արդէն այս նորապատկեր բնակավայրն էր: Հարկ է նշել, որ Երեւանի բերդ է յիշուած նաեւ Սեբիոսի երկի որոշ ուշ ձեռագրերում (աւելի վաղ երկու գրչագրերի ընթերցումը «Հէրեւան» է). Որդսպուի եւ Արծափի բերդերից առաջ այն անյաջող շրջապատել էր արաբական զօրաբանակներից մէկը 647 կամ 648թ. արշաւանքի ժամանակ («Եւ եկին ժողովեցան ի Հէրեւան, եւ մարտեան ընդ բերդին եւ ոչ կարացին առնուլ») ²³: Սակայն, քանի որ այդ արշաւանքի երթուղին դեռ չէր հասել Այրարատին, ուսումնասիրողները հակուած են Երեւանի փոխարէն վերականգնել այլ հաւանական տեղանուններ՝ Կոգովիտից հարաւ, օր.՝ Թադ. Ավդալբէգեանը՝ Առեստաւանը Բերկրիի մօտ (ենթադրելով նախնական «*Երաստաւան» տարբերակ) ²⁴, Գեւորգ Աբգարեանը՝ Հէրը (բնագիրը վերականգնելով «*Հէր եւ անդ...») ²⁵, էդ. Դանիէլեանը՝ Հերեան գիւղը Հարք գաւառում (Դաւիթ Անյաղթի ծննդավայրը) ²⁶:

Յիշենք նաեւ, որ Ժ. Զովհաննէս Դրասխանակերտցին է մի ուշագրաւ վկայութիւն պահպանել է–Ը դդ. Երեւան քաղաքագիւղի մասին, ընդ որում՝ յդելով իր նախորդ պատմագիրներին (ըստ ամենայնի՝ Շապուհ Բագրատունուն):

21 Ես հաւանական եմ համարում, որ այդ գաղտնուղիներից առաջինի ելքը հետագայում վերածուել է ԺԴ դարով թուագրուող՝ այսպէս կոչուած մոնղոլական գետնափոր դամբարանի (9 մ խորութեամբ), որը վերջին տասնամեակներում յայտնաբերուեց Ստանիսլաւսկոյ անուան թատրոնից քիչ ներքեւ. այդ դամբարանի մասին տե՛ս Ա. Քալանթարյան, Հ. Մելքոնյան, Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանում 1990–2003 թթ. (հիմնական արդյունքները), Երևան, 2005, էջ 121–122: Իսկ երկրորդ գետնուղու ելքը, կարծես թէ, նշմարում է Երևանեան լճի ձախափնեայ ձորալանջին, Կողբ թաղամասում (ԴՕՍԱՖ-ի ստակակայանի դիմաց):

22 Գիրք թղթոց, Մատենագրութիւն նախնեաց, Թիֆլիս, 1901, էջ 200: Հմմտ. Թ. Ավդալբեգյան, Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969, էջ 147, ծանոթ. 41: Վերջինում իրաւացիօրէն տե՛ս նաև. «...նոյն էջի կարծեցեալ երկրորդ յիշատակութիւնը – «Ձոջիկ Երևանից», ինչպէս պարզել է Ստ. Կանայեանցն Ուխտանէսի վրայ հիմնուելով, սխալագրութիւն է. պետք է լինի «Ձոջիկ Արամունից»: Հմմտ. Ստեփան Կանայեանց, Անյայտ գաւառներ հին Հայաստանի, Վաղարշապատ, 1914, էջ 66, ծանոթ. 4»:

23 Սեբէոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, գլ. ԽԴ, էջ 118, Պատմութիւն Սեբէոսի, գլ. ԽԲ, էջ 145:

24 Թ. Ավդալբեգյան, Հայագիտական հետազոտություններ, էջ 145–147:

25 Պատմութիւն Սեբէոսի, էջ 145, տողատակ 11, էջ 314, ծանոթ. 512:

26 Է. Լ. Դանիէլյան, 647 թվականի արաբական արշավանքը Հայաստան, ՊԲՀ, 1982, Հ^ր 2, էջ 114, նոյնի՝ Հայաստանի քաղաքական պատմությունը և Հայ Առաքելական եկեղեցին (VI–VII դարեր), Երևան, 2000, էջ 175–176:

«Դաւիթ, որ էր ի պարսիկ տոհմէ յազգէ թագաւորաց՝ աստանաւր եկեալ առ իշխանն մեծ Գրիգոր՝ խնդրէ առ ի նմանէ տալ իւր զքրիստոսական դրոշմն, զոր եւ խնդութեամբ իսկ զնա ընկալալ՝ հրամայէ կաթողիկոսին Անաստասայ տալ նմա զկնիք մկրտութեանն սրբոյ: Եւ վասն զի յառաջագոյն Սուրհան անուանիւր, ապա իշխանն մեծ ընկալեալ զնա ի ջրոյ սուրբ աւագանին՝ Դաւիթ զնա յորջորջէ յանուն հաւր իւրոյ. եւ տայ բնակութիւն նմա զգիւղն Ջագ ի նահանգին Կոտայից, որ զկնի ամաց իսկ ի Դուին քաղաքի ընկալաւ զմարտիրոսական պսակն: Յայնմ ժամանակի ասեն լինել զկուրն, որ ի քաղաքագիւղն Երեւանի, զոր եւ բաւական քեզ ուսուցանեն զայնր պատերազմի զհանգամանս, որ նախքան զմեզ զնա պատմագրեցին»²⁷: ԺԲԳ. Ժամանակագիր Սամուէլ Անեցիին, անշուշտ, նոյն ճակատամարտի մասին յիշատակում է այսպէս. «ՈՎ. [=660թ.] Երեւանու կուրն, յորում զգիւղին գտցես առ պատմագրութիւնս, առաջնոցն՝ Շապուհ եւ Ասողիկ յիշեն»²⁸: Անեցու այս պնդումը չփոթութեան վրայ հիմնուած սխալ է համարել կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունու «Պատմութեան» հրատարակիչ Մեսրոպ եպս. Տէր-Մովսիսեանը²⁹, սակայն Մարգարիտ Դարբինեան-Մէլիքեանը տուեալ ճակատամարտի ժամանակը, որ պիտի կապուի Դաւիթ Դնեցու նահատակութեան տարուայ հետ (693 կամ 701թ.), արդէն իրատեսաբար վերագրել է 700–704թթ. արաբական արշաւանքի շրջանին (այդպիսով՝ իրաւացիօրէն մերժելով նաեւ արաբների 647/648թ. արշաւանքի հետ կապելու՝ ցայսօր էլ չտապողաբար շրջանառուող տեսակէտը)³⁰: Ի դէպ, Յովհաննէս Դրասխանակերտցու տուեալ վկայութեան առիթով կարելի է նշել, որ ըստ դիտարկումների՝ մեր մատենագիրները «քաղաքագիւղ», «գիւղաքաղաք» կամ «աւան» եզրոյթները կիրառում էին, որպէս կանոն, ամրոցներ ունեցող բնակավայրերի համար՝ յատուկ տարբերելով դրանք «գիւղերից»:

Կարեւոր է արձանագրել նաեւ հնագիտական նիւթի մատուցած ուշադրաւ պատկերը: Ինչպէս լաւ երեւում է 1969թ. Ստ. Եսայեանի հրատարակած ամփոփիչ մենագրութիւնից եւ հետագայ աւելի համառօտ անդրադարձերից (Հայկ Յակոբեան, Ֆրինա Բաբայեան, Աղաւնի Ժամկոչեան), Երեւանի կենտրոնի հատուածում անտիկ եւ վաղ միջնադարի հատուկեցող նիւթեր յայտնաբերուել են միմիայն Գետաւի՝ մեր վերահանած վաղնջական հունի արեւմտեան ափերին՝ Կոզեռն-Կոնդի բլրի փեշերին (Օպերայի շէնքի տակ եւ Յովհ. Թումանեանի տուն-թանգարանի շրջակայքում)³¹: Եւ

27 Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց, էջ 92, Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանանի, էջ 414, Yovhannes Drasxanakertc'i, Histoire d'Arménie, p. 117.

28 Սամուէլի քահանայի Անեցոյ Հաւաքումը ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, Յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յատկութեամբ ու ծանօթութիւններով Ա. Տէր-Միքելեանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 79:

29 Տե՛ս Պատմութիւն Շապիոյ Բագրատունոյ, Ի լոյս ածին Գ. Տէր-Մկրտչեան և Մեսրոպ եպիսկոպոս, Էջմիածին, 1921, էջ V–VI:

30 Մ. Դարբինյան-Մելիքյան, Դիտողություններ Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Պատմութեան» վերաբերյալ, ՊԲՀ, 1981, Հ^տ 3, էջ 154–164:

31 С. А. Есаян, Ереван (археологический очерк), Ереван, 1969, с. 41, Հ. Պ. Հակոբյան, Ծիծեռնակաբերդի 1998, 2007 թթ. հնագիտական ուսումնասիրությունների նախնական ար-

դա բնական է, քանի որ, ինչպես նշեցի, մինչև Զդ. վերջերը Գետառի պատմական հունի արեւելեան ափերին (ներկայիս կենտրոնում) լոկ հարեւան գաւառի սահմանակից բնակավայր Արին-բերդ-էրեբունէի այգեստան-հողակտորներն էին:

Բնական է, որ Կոզեռն-Կոնդի ամրոցը ցայսօր հնագիտորէն փաստագրուած չէ: Բայց Կոնդի բլրի՝ ամենայն հաւանականութեամբ բերդակիր լինելու վարկածի առումով չափազանց ուշադրաւ են Կարօ Ղաֆաղարեանի կռահումները (իհարկէ՝ նաեւ որոշ հնացած պնդումներով): Տե՛ս օր.՝ «Երեւան քաղաքը մօտ 6–7 հարիւր տարիների ընթացքում, մի կողմի վրայ տարածուելու հետեւանքով, եկել-հասել էր Կոնդի սահմաններին, իսկ աւելի ուշ, մեր թուականութեան IV–V դարերում, քաղաքի կենտրոն էին դարձել Կոնդն իբրեւ Միջնաբերդ, Հին Երեւան (Շահար) կոչուող թաղը...»³²: Աւելի ստորեւ. «Կարելի է ենթադրել, որ Կոնդի հին եկեղեցին [Ս.Յովհաննէսի տեղում, մինչև 1679թ. երկրաշարժը – Ա.Յ.] հայոց բերդի եկեղեցին է եղել վաղ միջնաբերդում»³³: Մի փոքր յետոյ՝ արդէն մանրամասն. «Տարբեր ժամանակներում Երեւանն ունեցել է տարբեր բերդեր: ...Հնագոյնը՝ Էրեբունի ուրարտական ամրոցն է եղել... Երկրորդը Երեւանի վաղ միջնադարեան անառիկ ամրոցն է, որի տեղն այժմ անյայտ է, բայց յիշատակուել է պատմագիրների երկերում»³⁴: ...Եթէ նկատի ունենանք հին Երեւանի թաղերը (եւ յատկապէս Շահարը), կարծում ենք, որ քաղաքի բերդը կառուցուած պէտք է լինէր Կոնդի բլուրի վրայ, այսինքն՝ այն ժամանակուայ քաղաքի միակ յարմար տեղում, որն իշխում էր չրջապատի վրայ, գտնուում էր քաղաքի գլխին եւ մօտիկ էր Հրազդան գետին: / Յրանսիացի ճանապարհորդ Ժան Շարդէնը Երեւանում է եղել մեծ երկրաշարժից մի քանի տարի առաջ, 1673թ.: Նրա նկարագրութեան մէջ, ինչպէս եւ Երեւանի գծանկար համայնապատկերի վրայ, բացի Սարգարի բերդից, կայ նաեւ մի ուրիշ բերդ, որ Այծաբերդ անունն է կրում (Կետչի կալա): Այդ բերդի մասին Շարդէնը

ոյունքները, «Հուշարձան». տարեգիրք Զ, Երևան, 2010, էջ 21–34, **Ֆ. Բաբայան, Ա. Ժամկոյան**, Ուրվագծեր հին Երևանի պատմության և հնագիտության, Երևան, 2015 (հայերէն, ռուսերէն և անգլերէն): Հմմտ. նաև Կատալոգ Երևան քաղաքի պատմության թանգարանի հնագիտական իրերի, կազմեց **Ս. Ա. Տսայան**, հ. I, Եր., 1964, հ. II, Երևան, 1967 (հայերէն և ռուսերէն):

- 32 **Կ. Ղաֆաղարյան**, Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, էջ 16բ (այստեղ ընդգծումը հեղինակինն է):
- 33 Նոյն տեղում, էջ 46ա, ծանոթ. 1: Որպէս պատահական վրիպում սրբագրելի է թուում՝ «...վաղ միջնադարում»:
- 34 Յաջորդ ամրոցի մասին հեղինակը բաւականին սխալաշատ գրում է մի քանի էջ յետոյ. «**Երրորդը** Սարգարի բերդն է, որի մնացորդները կային Հրազդանի գլխին դեռևս ներկայ դարի 20-ական թթ.: Բերդը կառուցել է 1583թ. թուրք Ֆահրադ փաշան, քաղաքից դուրս, բոլորովին նոր տեղում, որտեղ նախապէս ոչինչ կառուցուած չի եղել: (Առաքել Դարիժեցին գրում է, որ «թուին ՌԼԲ (=1583) Երևան բերդ շինեցաւ» [էջ 488]: Երուանդ Շահագիզն իր գրքի մէջ մի քաղուածք է բերել Նորքում 1587թ. գրուած ձեռագրի յիշատակարանից, որի մէջ այդ բերդը կոչուած է **նորահիմն** [էջ 178]: Այդ տեղեկութիւնը ժամանակակցի մի վկայութիւն է այն մասին, որ Ֆահրադ փաշայի կառուցած բերդը հին հայկական բերդի հետ առնչութիւն չունի:) Մի փաստ էլ այն է, որ մենք երեսնական թուականների սկզբից ի վեր, պաշտօնի բերմամբ հետևել ենք Սարգարի բերդի բռնած տարածութեան վրայ կատարուած բոլոր տեսակի հողային աշխատանքներին, երբեմն էլ ստուգողական պեղումներ ենք կատարել այնտեղ, բայց հին բերդի և ընդհանրապէս հին մշակոյթի մնացորդներ չենք գտել» (այն տեղում, էջ 96բ–97ա):

գրում է. «Բերդին մօտիկ (խօսքը Սարգարի բերդի մասին է – Կ. Ղ.) ընդամենը մի հազար քայլ հեռու, գտնվում է նրա վրայ իշխող մի բլուր, ամրացված երկշար պատերով եւ լաւ հրակնատներով, այդ ոչ մեծ ամրոցիկի մէջ, որ կոչւում է Կետչի Կալա (Այծաբերդ), կարող են տեղաւորուել երկու հարիւր մարդ»։ / Այս փոքրիկ ամրոցը հնի մնացորդն է եւ ոչ թէ նրա ամբողջութիւնը, որ բացի բլուրից, որտեղ միջնաբերդն է եղել, նա տարածուած է եղել նաեւ շահաստանի վրայ, ընդգրկել նրա հիմնական մասը։ Այստեղ է եղել հայ միջնադարեան անառիկ ամրոցը։ Շարդէնի ժամանակ Երեւանի այդ բերդը կորցրած է եղել իր իմաստը եւ վերածուած բնակելի թաղի, որտեղ հայերի կողքին ապրել են նաեւ հայ բոշաներ, որոնք եկել են Երեւան Արեւմտեան Հայաստանից»³⁵։

Այս ամենից բացի մենք գիտենք նաեւ, որ 610թ. սկսած բիւզանդացիները ջախջախուեցին եւ մինչեւ իրենց Կոստանդնուպոլիս մայրաքաղաքի մատուցներն ու Եգիպտոս հալածուեցին Սասանեան արքայ Խոսրով Ապրուէզի յաղթական բանակների կողմից, որոնց շարքում նաեւ հայկական զօրաջոկատներ կային՝ ամենայն հաւանականութեամբ, նախկինում Վրկան Նահանգի նշանաւոր մարզպան Սմբատ Բագրատունու հրամանատարութեամբ (նա հետագայում՝ 616/618թ. Տիգրանում կայացած «Պարսից» ժողովից յետոյ դարձաւ առաջին «իշխան Հայոց»-ը³⁶)։ Աշխարհաքաղաքական այդ մեծ շրջադարձի արդիւնքում հայ ժողովուրդն ստացաւ հետեւեալ նոր եւ խիստ կարեւոր ու բարեբախտ պատմական իրողութիւնները. ա) վերացաւ Մեծ Հայքի երկդարեայ բաժանումը (385/387 թուականից ի վեր), բ) ստեղծուեց Հայոց ինքնավարութեան լրջագոյն՝ «իշխան Հայոց»-ի հաստատութիւնը (որը հետագայում պահեցին ե՛ւ կայսրերը, ե՛ւ խալիփաները, եւ որը Թ. դ. վերջին վերածեց Բագրատունեաց թագաւորական իշխանութեան)³⁷, գ) Հայոց եկեղեցին Տիգրանում 616/618թ. գումարուած «Պարսից» ժողովի վճռով արժանացաւ Սասանեան տէրութեան մէջ ամենաբարձր կարգավիճակի (այդ ժողովի առիթով էլ շարադրուել էր «Աշխարհացոյց»-ը՝ մի ծրագրային տեղեկատու փաստաթուղթ հայկական պատուիրակութեան համար, որը նշում էր միաւորուած Հայաստանի տեղը եւ սահմանները՝ ողջ օյկումենէի համատեքստում)։ Եւ այդ ժամանակ է, թերեւս, որ Գետառի հին հունը կորցրեց իբրեւ սահմանաբաժանի՝ իր արդիականութիւնը (այդպէս եւ, հաւանաբար, էապէս աւերուած Կոզեռն-Կոնդի բերդը)։ Ջրի մեծ մասը դէպի Ջրվէժ (իւ Ողջաբերդի ջուր-վտակով) տանելուց յետոյ այդ հունը վերածուեց սոսկ կենտրոնի այգիներն ու բերդի խանդակը ջրով մատակարարող ջրանցք-առուի։ Իսկ 1864թ. ցարական իշխանութեան որոշումով Երեւանի բերդը քանդելուց յետոյ³⁸ (1950-ական թթ. նրա հիւսիսային եւ յարակից ճորագինայ

35 Նոյն տեղում, էջ 93բ, 96ա-բ։

36 Մանրամասն տե՛ս Անանուն Է դարի, Աշխարհացոյց, Գիտա-քննական բնագիր Ա. Յակոբեանի, սն. 43։

37 Այդ ժամանակ Սասանեան նոյն արքայից արքայի հրամանով ստեղծուեցին նաև «իշխան Վրաց» և «իշխան Աղուանից» հաստատութիւնները։

38 «Երևանի բերդը իր գոյութիւնը պահպանում է մինչև 1864 թուականը։ Այդ թուի մարտի 12-ին պաշտօնապէս ենթարկում է լիկուիդացիայի [տրդարական յղում է՝ «Кавказский календарь на 1868 год», отд. II, с. 134, на 1874 год, отд. II, с. 1252 և այլուր – Ա. Յ.], որից յետոյ

պարիսպների հարթեցումն աւերակների վրայ Ռաֆ. Իսրայէլեանի հանճարեղ նախագծով կառուցուեց գինու գործարանի բերդանման շէնքը³⁹⁾, ինչպէս նաեւ Յաղթանակի կամրջի, Մաշտոցի պողոտայից դէպի այն տանող լայն փողոցի եւ Երեւանի Հէփ-ից սկսուող ու Ս. Սարգիս եկեղեցու եւ գինու գործարանի տակով անցնող Նորագաւթի զօրեղ ջրանցքի կառուցումով իր հետքերը վերջնականապէս կորցրեց նաեւ Գետառի՝ Հրազդանին միացնող ձորակը:

Վերջին ամիսներին Կոնդ. Թաղամասում 3 անգամ տեղի սիրալիր բնակիչների, ինչպէս նաեւ հնագէտներ Գագիկ Սարգսեանի եւ Յրինա Բաբայեանի հետ շրջելիս ինձ համար ամենից տպաւորիչը 1–1,5 յարկանի տներով յիշուի ամրոցաձեւ կառուցապատումն էր՝ ուղիղ բլրագագաթին աստղաձեւ փոքրիկ հրապարակով (տե՛ս նկ. 1): Իսկ կէս կմ երկարութեամբ մէկ շարքով, կիսաշրջանաձեւ, 12 մ լայնութեամբ եւ մինչեւ 1,5 մ հաստութեամբ պատերով մէլիքական, խանական, հիւրանոցային տները, բաղնիքը, որոնք ըստ ամենայնի ծառայել են քաղաքի մահմեդական ընտրախաւին ու մեր օրերում նկարագրուել ճարտարապետ Մարիետա Գասպարեանի ու «Պոլիտեխնիկի» մագիստրանտներ Սանահին Մանասեանի եւ Մերուժան Առաքելեանի կողմից⁴⁰⁾ (արժանանալով Ֆ. Բաբայեանի եւ Ա. Ժամկոչեանի դրուատանքին)⁴¹⁾, իմ ենթադրութեամբ՝ 1679թ. աւերիչ երկրաշարժից յետոյ Սեֆեան շահերի հրամանով Երեւանը վերականգնող խանական-կուսակալական վարչակազմը կառուցել է հին բնակարանական ամրոցից մնացած պարիսպների հիմքերի վրայ: Այդ շարքն աւարտուում է ամենահարաւում՝ Լէօ-Պարոնեան փողոցների հատման կէտի վերեւում յառնող թեք լանջին Հաջի Նովրուզ Ալիբէկի կառուցած պարսկական մզկիթի (1687թ. արաբերէն կարճ վիմագրով) պատերի ու սենեակների մնացորդներով (Երեւանի Յուշարձանների համահաւաքում Թաղամասի անունով կոչուում է Թափաբաշի մզկիթ⁴²⁾), որի մի շինութիւնը կանգնած է թուում Փրանսիացի ուղեգիր Ժան Շարլէնի 1672–1673թթ. նկարագրած՝ Երեւանի հին կամ վաղնջական կոչուած աշտարակի («Tour antique à Iriwan») հիմքերի վրայ (ճանապարհորդի ուղեկիցը երկու տարբերակով նկարել է դա մօտաւորապէս Այգեհտան-Սարի-Թաղի բարձունքից, որն, ի դէպ, նախորդ դարերում կոչուում էր Դաւայաթաղ Թաղա-

բնակիչները աստիճանաբար քանդում են նրա պաշտպանական կառուցուածքները՝ պարիսպները, աշտարակները և այլն: 1880-ական թթ. մէկը միւսի յետևից արդէն չքանում էին նախկին բերդի պաշտպանական կառուցուածքներից շատերը և սարդարի մոայլ տիրապետութիւնը յիշեցնող շատ շէնքեր: Բերդի գրաւած շրջանը աստիճանաբար ձուլւում է քաղաքի հետ...» (Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801–1879 թթ.), Երևան, 1959, էջ 584–585):

39) Յաղթելի է, որ Երևանի բերդի հիւսիսային կառուցումը պարսկապատի հարթեցման պատճառով արդի Արգիշթէի փողոցը բնահողի համեմատ բարձր է մօտ 1,5 մետրով:

40) Զերմ երախտագիտութիւնս եմ յայտնում նրանց՝ չիրատարակուած նիւթերն ինձ տրամադրելու և հանգամանալից խորհրդատուութեան համար:

41) М. Гаспарян, Архитектура Еревана XIX – начала XX века, Ереван, 2008, Ֆ. Բաբայան, Ա. Ժամկոչյան, Ուրվագծեր հին Երևանի պատմության և հնագիտության, Երևան, 2015:

42) Երախտագիտութիւնս եմ յայտնում Համահաւաքի մասնագէտ Յասմիկ Կարապետեանին՝ տարիներ շարունակ համակարգուած բազմաբովանդակ նիւթերն ինձ տրամադրելու և խորհրդատուութեան համար:

մաս՝ «Ուղտերի կացարան», եւ յայտնի էր քարաւանատէր առեւտրականներին հրապուրող իր մատչելի իջեւանատներով. տե՛ս նկ. 8)»⁴³: Արդեօ՞ք այդ աշտարակը հէնց Զդ. այն «բիւզանդական» բերդից էր պահպանուած⁴⁴:

Աշտարակը Շարդէնի բնագրում նկարագրուած է այսպէս. «Եպիսկոպոսարանի մօտ [ըստ համայնապատկեր-նկարի, որի դիտարկումը հարկ է կատարել չափազանց ուշադիր, սա՛ աւելի մեծ հաւանականութեամբ՝ հետագայի Ս. Զօրաւոր եկեղեցու տեղում մինչ մեծ երկրաշարժը եղած կառոյցն է – Ա. Յ.] գտնւում է մի հին աշտարակ՝ կառուցուած կոփածոյ քարից: Ես չկարողացայ իմանալ նրա շինութեան տարին եւ ո՞ւմ ձեռքով եւ ի՞նչ նպատակով շինուած լինելը: Արտաքուստ նրա վրայ երեւում են արձանագրութիւններ. տառերին նայելով՝ հայերէնի են նման, բայց հայերը չեն կարողանում կարդալ: Այդ աշտարակը հին է եւ ունի մի առանձին ճարտարապետական ոճ: Մէջը բոլորովին դատարկ է, իսկ չորս կողմը կան բազմաթիւ աւերակներ, որոնց դիրքին նայելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ այդտեղ շինուած է եղել մի վանք, իսկ աշտարակը եղել է նրա մէջ: Եպիսկոպոսարանի դէմ առ դէմ գտնւում է մի մեծ շուկայ...»⁴⁵: Նոյն բնագրի նոր թարգմանութիւնն է. «Քաղաքում կան բազմաթիւ եկեղեցիներ: Գլխաւորներն են՝ առաջնորդարանը, որը կոչւում է Իրկու-երես [Երկուերես]⁴⁶ եւ Կաթողիկէն: ...Եպիսկոպոսարանի մօտ կայ մի հին, սրբատաշ քարերով կառուցուած աշտարակ, որի նկարը տեղադրել եմ այստեղ: Ես չկարողացայ իմանալ նրա ո՛չ կառուցման ժամանակը, ո՛չ կառուցողին եւ ո՛չ էլ՝ թէ ինչ նպատակի է ծառայել: Դրսից կան արձանագրութիւններ, որոնք տեսքով նման են հայերէնին, բայց հայերը չեն կարողանում դրանք կարդալ: Այս աշտարակը հնամենի [բառացի՝ անտիկ – Ա. Յ.] աշխատանք է եւ եզակի է իր ճարտարապետութեամբ: Այն ունի արտաքին պատեր եւ ներքին տարածութիւն: / Դրսում եւ շրջակայքում կան բազմաթիւ աւերակներ, որոնց տեղադրութիւնից կարելի է ենթադրել, որ այնտեղ եղել է վանք եւ սրահ կենտրոնում այդ աշտարակն է վեր բարձրացել»⁴⁷:

43 Մանրամասն տե՛ս Կ. Ավետիսյան, Երևանի պատմությունը անունների մեջ, Երևան, 1969, էջ 19:

44 1679թ. մեծ երկրաշարժից աներում այդ ուշագրաւ շինութեան մասին հիմտ. նաև Հ. Ին-ճիճեան, Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի, մասն I, հ. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 254, Յովհ. եպս. Շահխաթունեանց Շահրիարեցի, Ստորագրություն Կաթողիկէ Էջմիածնի և ինչգ զաւտացն Արարատայ, հտ. Բ, Ս. Էջմիածին, 1842, էջ 148–149, Կ. Ղաֆաղարյան, Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, էջ 101; Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (հնագույն ժամանակներից մինչև 1500թ.), էջ 273–274, Ռ. Հարությունյան, Հին Երևանի ճարտարապետական առեղծվածների պարզաբանումը, Երևան, 2007, էջ 12–15, 42–44 (հիշտ է, վերջին երկուսը՝ ծայր աստիճան անյաշող):

45 Stén Voyages de Monsieur le chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux de l'Orient. Tome premier, Amsterdam, MDCCXI [1711] (առաջին հրատարակութիւնը՝ Londres, 1686), Путешествие Шардена по Закавказью в 1672–1673 гг., Пер. Е. В. Бахутовой и Д. П. Носовича, С пятью рисунками, Тифлис, 1902, с. 242–243 («Эривань в конце XVII в.» վերնագրով ներդիր եռաձալ նկարը՝ էջ 176–177-ի միջև), Ե. Շահագիզ, Հին Երևանը, էջ 119–120:

46 Ֆրանսերէն՝ «Ircou-yerize, c'est à dire deux visages».

47 Ժան Շարդեն, Ճանապարհորդություն դեպի Պարսկաստան և Արևելքի այլ երկրներ, Ֆրանսերենից թարգմ. Ս. Բոչոյանը, «Հուշարձան», տարեգիրք Գ, Երևան, 2005, էջ 209–210:

Ժ.Շարդէնի նկարագրած այս աշտարակի պատին հայերէն տառերով, բայց հայերի համար անհասկանալի վիմագրերի առիթով խիստ ուշագրաւ է Աւանի Ձդ. յովհաննազէն եկեղեցու արտաքուստ արեւելեան պատի վրայի երկլեզուեան արձանագրութեան զուգահեռը (փորագրուած վերծանողի վերջնական եզրայանգմամբ՝ 633թ.): Նրա բնագրում հինգ բառ հայերէն է (ընդ որում՝ երկուսը պատուոյ նշանի տակ համառօտուած), բայց միւս բառերից երկուսը հայերէն ծածկագիր են, իսկ երեքն էլ՝ յունարէն, այսինքն՝ սովորական հայ մարդու համար հասկանալի չեն: Ըստ Կ. Ղաֆաղարեանի՝ «Այդ արձանագրութիւնը փորագրուած է հնագոյն բոլորածեւ երկաթագիր գրով, որի մէջ, երկրորդ տողում, կան յունարէն գլխագիր բոլորածեւ գրով գրուած բառեր: Հայերէն գրերի մէջ էլ կան անհասկանալի բառեր արձանագրութեան առաջին տողում եւ վերջաւորութեան վրայ: Արձանագրութիւնն սկսւում է «Տէր Եզր...» եւ այնուհետեւ հինգ բաղաձայն գրերից հետո «Կաթողիկոս» բառով, ուստի եւ պատկանում է եօթերորդ դարի երեսնական թուականներին, որովհետեւ Եզրը կաթողիկոս է եղել 630-ից մինչեւ 641 թիւը»⁴⁸: Այս եռատող արձանագրութեան վերծանուած բնագիրն է. «ՏԵՐ ԵԶՐ ԶՈՒԿԶ [=ՀԱՅՈՑ] ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, ՃՇՄԱ/ՐԻՏ ΔΩΛΟΣ ΤΩ ΘΕΩ [=ԾԱՌԱՅ ԱՍՏՈՒԾՈՅ]: ՍԱՄԷՂ ՇՈՒԱ/ՈՒԼ [=ԾԱՌԱՅ] ԲՐԻՍՏՈՍ»⁴⁹:

Այս եզակի աշտարակը ցայսօր չի դարձել հայ արուեստի եւ ճարտարապետութեան պատմաբանների լրջագոյն քննութեան առարկայ, եւ ես ենթադրաբար բացատրում եմ դա նրանով, որ կառույցն առաջին հայեացքից մի փոքր նմանութիւն ունի մահմեդական աշտարակ-դամբարաններին (օր.՝ Նախիջեւանում՝ ԺԲդ. Մոմինէ խաթունինը կամ Արգաւանդ-Ջաֆարաբադում՝ 1413թ. Կարա-կոյունլու էմիր Փիր-Հոսէյնինը, տե՛ս նկ. 4–7)⁵⁰: Սակայն ուշագիր դիտարկման դէպքում ակնյայտ է դառնում, որ մահմեդական դամբարանի վրայ ոչ մի դէպքում չէր կարող լինել ոչ միայն հայերէն տառերով վիմական արձանագրութիւն (անկախ նրանից, որ Շարդէնի ծանօթ հայերը դա չէին վերծանում), այլեւ կենդանիների այնպիսի պատկերներ, որպիսիք յստակ երեւում են Փրանսիացի ճանապարհորդի նկարում (տե՛ս նկ. 9–10): Այնինչ, իմ կարծիքով, աշտարակն ամենից աւելի նման է, օր.՝ Աթենքում պահպանուած՝ այսպէս կոչուած «Քամիների աշտա-

48 Կ. Ղաֆաղարյան, Աւանի երկլեզվյան ծածկագիր արձանագրությունը, Երևան, 1945, էջ 5: Աշխատանքի վերջին ամփոփումների մէջ (էջ 26) տե՛ս նաև. «...արձանագրությունը կազմել են Աւանի տաճարի քաղկեդոնիկ միաբանները, առանց Եզրի անմիջական մասնակցութեան, նրա դաւանափոխութեան առթիւ... / ...հետևապէս և Աւանի արձանագրությունը փորագրուած պէտք է լինի 633 թուականին»:

49 Նոյն տեղում, էջ 7 և 10: Տե՛ս նաև Կ. Ղաֆաղարյան, Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, էջ 190–192:

50 Օր.՝ Վիկիպեդիայի «Мавзолеи туркменских эмиров» յոդուածի (<https://ru.wikipedia.org/wiki>) – «Мавзолей туркменских эмиров – туркменский мавзолей, воздвигнутый в 1413 году при правившем 1411 года Пир-Хусейне, сыне Эмира Саада из династии Кара-Коюнлу в Чухур-Саадском вилайете (по другим данным – при самом Эмир Сааде) в Восточной Армении. Расположен мавзолей в селе Аргаванд (бывший Джафарабад), в 8 км на запад от Еревана, по дороге, ведущей в Эджмиацин)». Տե՛ս նաև Ա. Քալանթարյան, Հ. Մելքոնյան, Հազարամյակյան աշխատանքները Հայաստանում 1990–2003 թթ., էջ 123

րակին», որը կանգնած է Հելլադայի մայրաքաղաքի Ակրոպոլիսի բլրի տակ եւ թուագրում է հռոմէական ժամանակաշրջանով՝ Ք.ա. Ա դ. կէսով (տե՛ս նկ. 11–12): Կարելի է լիովին ընդունելի համարել նաեւ Արմէն Միքայելեանի՝ բազմաթիւ զուգահեռներով եւ մանրամասն փաստարկուած տեսակէտն, ըստ որի՝ Շարդէնի նկարների աշտարակն, ամենայն հաւանականութեամբ, եղել է ջրի պահեստարան-աշտարակ (անգլերէն՝ water tower)⁵¹:

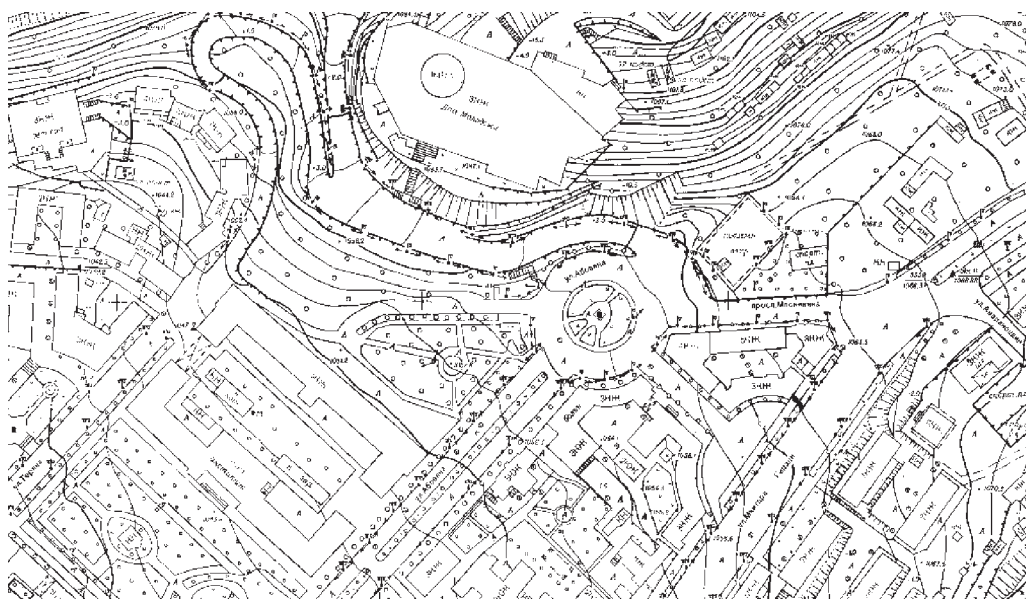
Վերջում լրացնեմ նաեւ, որ Գետառի հունի մի կէտից, թերեւս կենդանաբանական այգու ձորակով դէպի հարաւ-արեւելք, մինչեւ Ազատ գետ ձգուող՝ Աբովեանի եւ Արտաշատի շրջանների (կամ ներկայիս երկու մարզերի՝ Կոտայքի եւ Արարատի) սահմանագիծն, ըստ ամենայնի, համապատասխանում է Կոտայքի ու Ոստան Հայոցի հինաւուրց գաւառաբաժան գծին. այդ գծով բաժանուել են դէպի հիւսիս՝ Զրվէժ, Ողջաբերդ, Գեղադիր, Հացաւան գիւղերի, իսկ դէպի հարաւ՝ Շոռքուլաղ, Զրաչէն, Նուբարաչէն, Բարձրաչէն բնակավայրերի համայնքային հողատարածքները (դա ցոյց եմ տալիս իմ դեռեւս սեւագիր՝ «Աշխարհացոյցեան Հայաստանը» նոր քարտէզի մի հատուածում. տե՛ս նկ. 13):

Եւ ամփոփելով՝ թւում է, թէ իմ նկատած աղբիւրագիտական տուեալները եւ մնացեալ հանգամանքները բաւարար են պնդելու, որ Երեւանի բերդը Հրազդանի ձորալանջին, ամենայն հաւանականութեամբ, կառուցուել է 591թ., Հայաստանի երկրորդ բաժանման արդիւնքում՝ հիմք դառնալով էրեբունէ-Երեւան բնակավայրի նոր կենտրոնի ձեւաւորման համար: Իհարկէ, այս վարկածը վերջնական ու հիմնաւոր ապացուցելու նպատակադրումով խիստ օգտակար կը լինէին գոնէ ստուգողական պեղումները Երեւանի բերդի եւ Կոնդի բերդակիր բլրի խոր շերտերում:

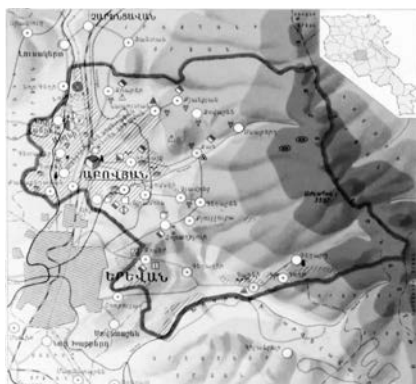
51 Ա. Միքայելեան, Երևանի առեղծուածային աշտարակի գաղտնիքը, «Երևան». գիտական հոգվածների ժողովածո, Հ^ա 4, Երևան, 2016, էջ 140–151:

Նկ.1

Նկ.2

Նկ. 3

Նկ. 4

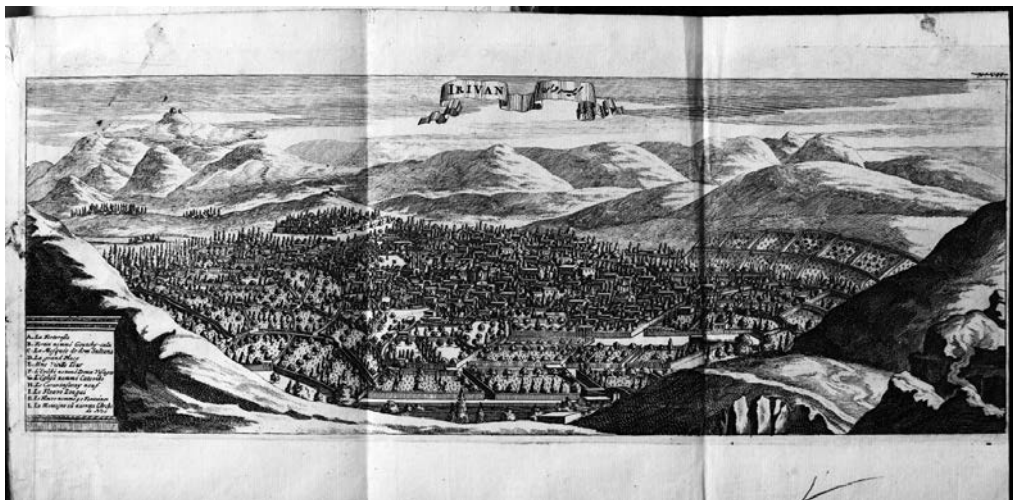
Նկ. 5

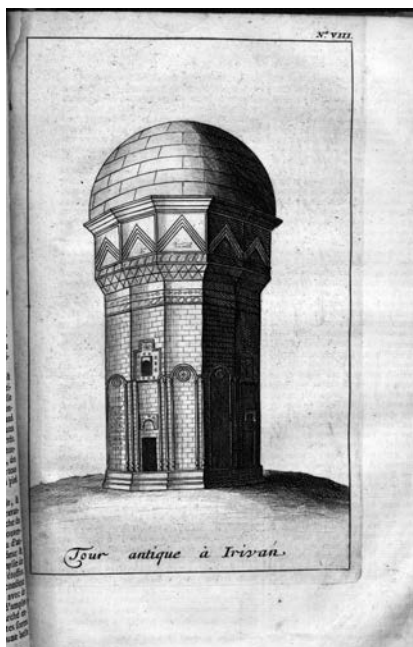
Նկ. 6

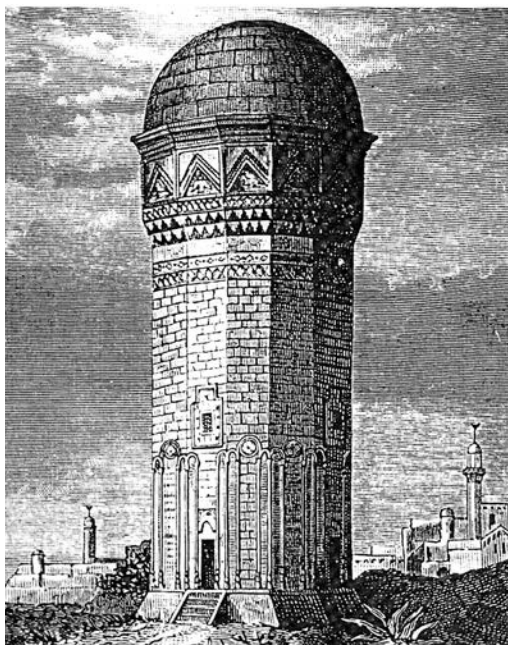
Նկ. 7

Նկ. 8

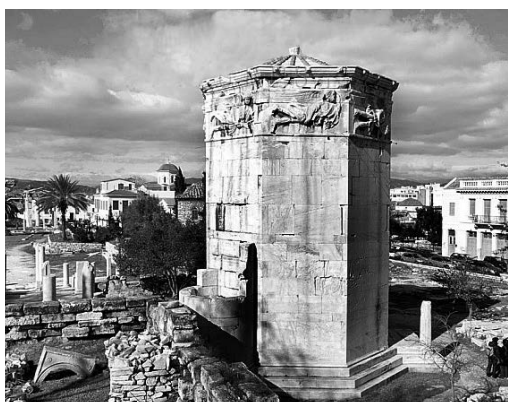
Նկ. 9

Նկ. 10

Նկ. 11

Նկ. 12

Նկ. 13

АЛЕКСАН АКОПЯН

ПО СЛЕДАМ ПРЕДПОЛАГАЕМОЙ КРЕПОСТИ КОЗЕРНА-КОНДА 591 ГОДА

Ключевые слова: *Эребуни-Ереван, кантон Котайк, кантон Остан ԿԱյօ, Ереванская крепость, византийская крепость Конда, Козерн, второй раздел Армении, Седрак Бархударян, Жан Шарден, Сасаниды.*

Выявленные благодаря новому исследованию источниковедческие основания и другие данные достаточны для утверждения, что Ереванская крепость на склоне ущелья реки ԿՀրազդան, вероятнее всего, была построена в 591 году, в результате второго раздела Армении между Византией и Сасанидским Ираном, став основой для формирования нового центра города Эребуни-Ереван. Для неопровержимого доказательства этой гипотезы, разумеется, возникает необходимость в археологическом исследовании Ереванской крепости и крепостного холма Козерна-Конда.

На территории Ереванской крепости, построенной по приказу Сасанидов, сохранился только каземат на глубине 3–4-х этажей, а от византийской крепости Конда сохранилась башня, которую в 1672 году описал французский путешественник Ж. Шарден. Именно между ними проходила граница кантонов (гаваров) Котайк и Остан ԿԱյօ (по древнему руслу реки Гетар).

ALEKSAN HAKOBYAN

IN THE WAKE OF THE ALLEGED KOZERN-KOND FORTRESS (591 AD)

Keywords: *Erebuni-Yerevan, Kotayk' canton, Ostan Hayoc' canton, Yerevan fortress, Byzantine fortress of Kond, Kozern, second division of Armenia, Sedrak Barkhudaryan, Jean Chardin, Sassanids.*

Source study arguments and other data revealed thanks to the newest research are sufficient to claim that the fortress of Yerevan located on the slopes of the Hrazdan river gorge was most probably built in 591 as a result of Armenia's second division between Byzantium and Sassanid Iran. The fortress became the core for the formation of a new Erebuni-Yerevan town center.

Therefore, it is necessary to conduct archaeological excavations at the Yerevan fortress and Kozern-Kond's fortified hill, in order to collect sufficient evidence to support this hypothesis.

Within the territory of Yerevan fortress, built by order of the Sassanids, the casemate is preserved at a depth of 3–4 floors. Only a tower described by the French traveler J. Chardin in 1672 is preserved on the territory of Byzantine fortress of Kond. The border of the cantons (gavars) Kotayk' and Ostan Hayoc' ran between them (along the buried channel of the Getar River).

ԱՃՈՏ ՄԱՆՈՒԶԱՐՅԱՆ

ԳԱՎԱՌԱՆՈՒ ՄԻՐԱՆՇԵՆՑ ՏԱՆՈՒՏԵՐԱԿԱՆ ՏՈՅՄԸ ՍԱՂՄՈՍԱՎԱՆՅԱՆ ՀԱՎԵԼՄԱՄԲ

Հիմնադրադիր՝ մարզ, կենտրոն, պարամական, քաղաքականական տոհմ,
մարտնադրական, վիմագրական, սկզբնաղբյուր, հավելում:

Գավառ կամ Գավառանի¹ գյուղաքաղաքի Միրանշենց տանուտերական տոհմը, ըստ մատենագիր ու վիմագիր սկզբնաղբյուրների, երևան է հանել Ս.Բարխուդարյանը Գեղարքունիքի մելիքներին ու տանուտերերին նվիրված իր հոգևածում²: Անխոնջ վիմագրագետի ուսումնասիրության համար որպես պատմագրական աղբյուր ծառայել է Գեղամա երկիրը Տաթևի վանքի իրավասությանը վերադարձնելու շուրջ Գեղարքունիքի մելիքների ու տանուտերերի 1513թ. կազմած փաստաթուղթը: Այդ վերադարձը, ըստ էության, եղել է երկրորդը: Առաջին անգամ Գեղարքունի գավառը Տաթևի վանքի ենթակայությանը վերստին բերվել է 1006թ.³ Սյունյաց մետրոպոլիտ Հովհաննես եպիսկոպոսի առաջնորդության օրոք (1006–1058), երբ, Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ, «Մաքենոցացիք զԳեղարքունի էին յափշտակեալ»³: Ենթադրելի է, որ հափշտակումը կատարվել է Հայոց թագավոր Գագիկ Ա Շահանշահի (990–1020)⁴ դեպի Սյունիք 990–992թթ. պատերազմից հետո, քանի որ Սյունյաց թագավորությանից Բագրատունիներին անցած տիրույթներից մի քանիսում, ըստ պատմիչի, ստեղծվում են ինքնահռչակ եպիսկոպոսական աթոռներ՝ Վայոց ձորի, Երնջակի, Գողթան⁴: Պառակտված վիճակը, բարեբախտաբար, կարճ է տևում. Սյունյաց Վասակ թագավորի (998–1040) դստեր՝ Հայոց Կատրանիդե թագուհու խնդրանքով Սարգիս Ա Սևանցի կաթողիկոսը (990–1019), ինչպես ասվեց վերը Գեղարքունիքի պարագայում, 1006թ. վերականգնում է Տաթևի հոգևոր միասնությունը՝ վերացնելով անջատված, ինքնատեղծ կառույցները:

1 Թ.Ավդալբեգյանի համոզմամբ. «Գավառ անունը ծագում է վոչ թե գավառ բառից, այլ Գավառնի-Գավառանի մինչ-հայկական տոհմանուն-տեղանունից» (Թ.Ավդալբեգյան, Նոր Բայազդի նորագյուտ սեպագիրն ու նրա հնագիտական միջավայրը, «Տեղեկագիր Հ.Խ.Ս.Հ. գիտության յեվ արվեստի», Յերեվան, 1927, էջ 204–219): Իր տեսակետը հիմնավորելու համար նա վկայակոչում է մատենագրական ու վիմագրական հիշատակություններ, որտեղ քնակավայրն անվանվում է՝ Գավառանի, Գավառան, Գավառնի (տե՛ս նույն տեղում, էջ 216–217):

2 Տե՛ս Ս.Բարխուդարյան, Գեղարքունիքի մելիքներն ու տանուտերերը ըստ Տաթևի վանքի մի փաստաթղթի, «Բանբեր Մատենադարանի», հ.8, Երևան, 1967, էջ 191–227:

3 Պատմություն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելյան արքեպիսկոպոսի Սինեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 304–305:

4 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 305:

Ինչ վերաբերում է Տաթև կենտրոնից Գեղարքունիքով հանդերձ Մաքենյաց վանքի երկրորդ անջատմանը, ապա կարծում ենք, որ այն տեղի է ունեցել XV դ. կեսից հետո՝ թատերաբեմից Օրբելյան իշխանական տան հեռացմամբ և շարունակվել ավելի քան կես դար՝ մինչև 1513թ.։ Տաթևի այդ թվի փաստաթուղթն ստորագրած Գեղամա տասն իշխանավորների շարքում Շահղուբաթը հինգերորդն է. «Ես՝ Շահղուբաթս Գալառնեցի, որդի Աստուածատրին՝ թոռն Միրանշին»⁵։

Այս անձանց հիշատակությունները Ս. Բարխուդարյանը գտել է ներկայիս Գավառ քաղաքի «Դարի գլուխ» կոչվող պատմական գերեզմանոցում, որի արևմտյան եզրին երկշարք ամփոփված են նրանց՝ Միրանշենց տոհմի ննջեցյալների աճյունները։ Դրանցից մեկի տապանաքարին երկու տողով արձանագրված է. «Այս է հանգիստ Աստուածատուր աղին, որդի Միրանշին, տանուտէր Գալառիս, յիշեցէք ի Քս, թվինյ :ՋՀԳ: (1524)»⁶։ Աստվածատուր աղայի կողքին հանգչում է կինը՝ Շահսուլթանը, վախճանված 1531թ.⁷։ Այդ տապանքարի մոտ միևնույն մեծ պատվանդանի վրա կանգնեցված է երկու գեղաքանդակ խաչքար՝ մեկը Շահսուլթանի, մյուսը՝ նրա որդի Շահղուբաթ աղայի համար⁸։ Վերջինս վախճանվել է 1534թ.⁹։

Ի մի բերելով վերոհիշյալ վկայությունները՝ կարող ենք եզրակացնել, որ Շահղուբաթ աղան արդեն 1513թ. հոր հետ ներգրավված է եղել Գավառ գյուղաքաղաքի կառավարման գործում, իսկ նրա մահից հետո շարունակել պաշտոնավարել որպես տանուտեր 1524–1534թթ.։

Աստվածատուրն ու Շահսուլթանն ունեցել են նաև երկրորդ որդի՝ Թումա(ն) անունով. գերեզմանոցի՝ Աստվածատուր աղայի հուշարձանի շարքում ժայռաբեկորե միևնույն պատվանդանին հառնող երկու մեծ ու գեղաքանդակ խաչքարերից հյուսիսայինը կանգնեցված է «ի փրկութեանս թումա աղին, որ է որդի Աստուածայտուր աղին»¹⁰։

Թումա աղայի խաչքարի առաջ նրա տապանքարն է, որի հարավային կողին սղոմներով գրված անունները (Հախնազարյ, Թումլայ, Կուլաղա–Ա. Մ.) «անշուշտ, Թումա աղայի զավակները կամ թոռներն են, որոնք կանգնեցրել են խաչքարերը»¹¹։ Թումա աղան ունեցել է ևս մի որդի, ինչը փաստվում է հետևյալ արձանագրությամբ. «Այս է հանգիստ Փիրի բէկին, որդի Թուման աղային. :ՋԼ: (1541)»¹²։ Դատելով Փիրիի «բեկ» պատվանունից (թուրք.՝ 1. «իշխան», 2. «թուրքերի մէջ յարգական տիտղոս բարձր աստիճանաւորի, ազնուականի»¹³), եթե այն

5 Տեղագիր Գեղարքունի ծավազարդ գաւառի, որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ, գրեց Մեսրոպը արքեպիսկոպոս Սմբատեանց Նախիջևանցի, Վաղարշապատ, 1895, էջ 581։

6 Ս. Բարխուդարյան, Գեղարքունիքի մելիքներն ու տանուտերերը, էջ 208, տե՛ս նաև՝ ԴՀՎ, պրակ IV, Գեղարքունիք. Կամոյի, Մարտունու և Վարդենիսի շրջաններ, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1973, էջ 54։

7 Տե՛ս նույն տեղերում, էջ 209, 54։

8 Տե՛ս նույն տեղերում, էջ 209, 54–55։

9 Տե՛ս նույն տեղերում, էջ 209, 56։

10 Նույն տեղերում, էջ 209, 55։

11 Ս. Բարխուդարյան, Գեղարքունիքի մելիքներն ու տանուտերերը, էջ 210։

12 Նույն տեղում, ԴՀՎ, պրակ IV, էջ 56։

13 Հայերէն բացատրական բառարան, կազմեց Ստ. Մալխասեանց, Խ.Ի, Երևան, 1944, էջ 367։

անվանակոչության երկրորդ բաղադրիչը չի եղել (Փիրիբէկ), պետք է ընդունել, որ նա գերազաս դիրք է ունեցել ողջ Գեղարքունիքի կառավարման համակարգում, թերևս եղել է փոխմելիք, այսինքն՝ փոխգավառապետ:

Վերոհիշյալ ժայռաբեկորն պատմաբանի վրա բարձրացող երկրորդ՝ հարավային խաչքարը ձևաված է վասն «փրկութեան» հոգևոյն պարոն Հեղինին... բարեխաւս պարոն Գուլաղին... թվինյ :ՋՂԷ: (1548)»¹⁴: Գուլաղին պետք է ենթադրել թումանի և Հեղինեի երկրորդ որդի, որը, ինչպես նրա պարոն (բառը բացի հարգական դիմելաձևից նշանակում է նաև «իշխան, մեծաւոր»¹⁵) կոչումն է հուշում, վարել է Գավառնի տանուտերության պաշտոնը՝ հաջորդելով հորը և եղբորը, որոնք հաջորդաբար պաշտոնավարել են 1534–1541 թթ.: Ջի բացառված, որ տիկին Հեղինեն ամուսնու և որդիների հետ մասնակցություն ունեցած լինի Գավառի կառավարման գործում:

Սաղմոսականքի Ս. Աստվածածին եկեղեցի-գրատան հարավային պատին դրսից բարձրուստ վեց տողով փորագրված 1558 թ. ընդարձակ արձանագրությունում հիշատակվող նվիրատու և չորս իշխաններից, որոնք իրենց հայրենի Գավառ գյուղը կրկին շնորհել են արագածոտնյան այդ նշանավոր մենաստանին, առաջինը պարոն թուման աղան է¹⁶:

Սա չի կարող Աստվածատուրի որդի թումանը լինել, քանի որ 10 տարի առաջ խաչքար էր կանգնեցվել նրա փրկության համար, ինչը նշանակում է, որ նա արդեն մահացել էր:

Նորագյուտ թուման իշխանին մենք ավելի վաղ ընդունել ենք որպես նրա համանուն պապի հինգ ենթադրյալ զավակներից (Փիրի, Գուլաղա, Հախնազար, Թումա, Կուլաղա) մեկի որդի, որը ոչ միայն կրել է իր նախնու անունը, այլև, ինչպես երևում է նրա «պարոն», «աղա» կոչումներից, ժառանգել է նաև քաղաքի տանուտերության պաշտոնը: «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի IV պրակում թուման ավագի կամ Ա-ի տապանագրի ծանոթագրությունում նշված է, որ Հախնազարը, Թուման և Կուլաղան «հավանաբար թումա աղայի որդիներն են»¹⁷, իսկ Ս. Բարխուդարյանն ավելի վաղ իր հոգվածում, ինչպես վերն ասվել է, նրանց կարծել է նրա զավակներ կամ թոռներ¹⁸: Այդ դեպքում չի բացառվում, որ թուման Բ-ն նույն թուման լինի¹⁹, որի եղբայր Կուլաղային 1577 թ. տեսնում ենք որպես պա-

14 ԴՀՎ, պրակ IV, էջ 55: Խաչքարը ներկայումս գտնվում է Սարդարապատի ազգագրության թանգարանում (խմբ.):

15 Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Դ, Երևան, 1979, 65:

16 Տե՛ս Ա. Մանուչարյան, Գավառ քաղաքի պատմության նորահայտ քարտեզն էջը, ԲԵՀ, 2016, Հ^ար 2, էջ 51–59:

17 ԴՀՎ, պրակ IV, էջ 55:

18 Տե՛ս Ս. Բարխուդարյան, Գեղարքունիքի մելիքներն ու տանուտերերը, էջ 210:

19 Ճիշտ է, Թովման (=Թովմաս՝ ասոր. «երկվորյակ», տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 314) և Թուման (պրակ. 10 000, տե՛ս նույն տեղում, էջ 370) անունները տարբեր են, սակայն կարող են, այն էլ գավառական միջավայրում, նույնացվել Թովմա-Թումա-Թումա-Թուման անցմամբ, ինչը մասամբ նկատելի է Թումա Ա-Թուման Ա օրինակով:

րոնի²⁰: Դա նշանակում է, որ Կուլաղա Բ-ն Հաջորդել է Թուժան Բ-ին: Ուշադրութեան արժանի է փաստը, որ այդ 1577թ., ձեռամբ նշանավոր վարպետներ Առաքելի ու Մելիքսեթի, մի պատվանդանի վրա երկու գեղաքանդակ խաչքարեր են կանգնեցվել ամուսիններ պարոն Աստվածատուրի պահպանության և պարոն Թաճումի բարեխոսության համար²¹: Ենթադրելի է, որ հենց այդ թվականին Աստվածատուր Բ-ն Գավառի տանուտերի պաշտոնն ստանձնել է Կուլաղա Բ-ից հետո:

XVI դ. Գավառնի ամենաերևելի իշխանը թերևս Միրանչենց Հախնազար Բ աղան է, որը, ինչպես Քիրամ նշանավոր կազմողի կերտած 1598թ. մեծարվեստ կոթողի արձանագրության բովանդակությունն է փաստում, 1591թ. եկել ու վերականգնել է Հայրենի բնակավայրը, այն բանից հետո, երբ օսմանցիները, օգտվելով Պարսկաստանում կրգրվաչ ցեղերի միջև ընթացող գահակալական կռիվներից, 1582թ. ավերել են Գավառ գյուղաքաղաքը²² (դա Ֆարհադ փաշայի՝ Արևելյան Հայաստան կատարած 1580թ. արշավանքի արդյունքում էր, որի ժամանակ թուրքերը «խուժեցին Ղարաբաղ, գրավեցին Երևանն ու հասան Գեղարքունիք»²³):

Ս.Բարխուդարյանի տեսակետով՝ «Հախնազարը, ըստ երևույթին ժողովրդի հետ քոչած լինելով, վերադարձել է ու ղեկավարել Գավառի վերաշինությունը»²⁴:

Հախնազար աղայի խաչքարի կողքին՝ «Դարի գլխ» գերեզմանատանը, եղել է ևս մեկ այլ մեծարվեստ կոթող՝ քիվին հետևյալ արձանագրությամբ.

Մբ խաչս բարէխաւսս պարլոնյ Շահնազարին²⁵:

Ս.Բարխուդարյանի պարզաբանմամբ՝ խաչքարը «թվական թեև չունի, բայց խաչքարի ընդհանուր ոճը ապացույց է, որ նույն տաղանդավոր Քիրամի ձեռագործն է և ժամանակակից նախորդին: Շահնազարը կամ պիտի Հաղնազարի եղբայրը լինի կամ որդին»²⁶:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ ամբողջ XVI դ. որպես Գավառաձուլ գլխավոր իշխանավորներ հիշատակվում են Միրանչենց տոհմի անդամները: Նրանք ոչ միայն լուրջ դերակատարություն են ունեցել իրենց Հայրենի գյուղաքաղաքի, Գեղարքունիքի, Սյունիքի և ողջ Հայաստանի կյանքում, այլև ստեղծել են բարձրարվեստ հոգևոր արժեքներ, որոնք այսօր հիմնականում ներկայանում են անկրկնելի խաչքարերի տեսքով:

Առկա փաստագրական նյութերը հնարավորություն են ընձեռում կազմելու Միրանչենց տոհմածառը 1513–1598թթ.՝ առանձնանշելով տանուտերերին.

20 ԴՀՎ, պրակ IV, էջ 65:

21 Տե՛ս Ս.Բարխուդարյան, Գեղարքունիքի մելիքներն ու տանուտերերը, էջ 211–213, ԴՀՎ, պրակ IV, էջ 61–62:

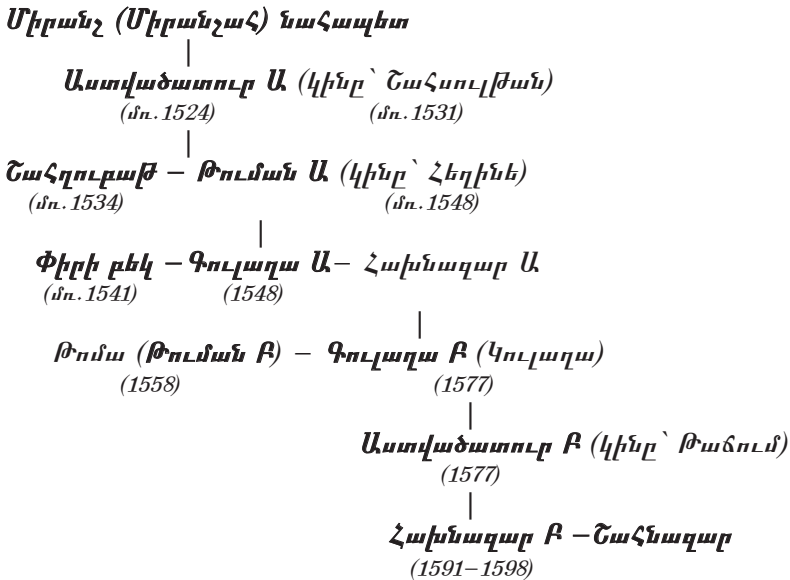
22 ԴՀՎ, պրակ IV, էջ 63: Հախնազարի խաչքարի կապակցությամբ Ս.Բարխուդարյանը գրում է, որ այն «պատվանդանից ընկած և կտրված էր մեջտեղից, այդ պատճառով էլ տեղափոխվեց Երևան և պահվում է Մատենադարանում» (Ս.Բարխուդարյան, Գեղարքունիքի մելիքներն ու տանուտերերը, էջ 210): Այսօր այն կարող ենք տեսնել Մատենադարանի գլխավոր մասնաշենքի բակում:

23 Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Երևան, ԳԱ հրատ., 1972, էջ 86:

24 Ս.Բարխուդարյան, նշվ. աշխ., էջ 211:

25 Նույն տեղում:

26 Նույն տեղում:

АШОТ МАНУЧАРЯН

РОД СТАРОСТ МИРАНШЕНЦ ГАВАРАНИ С САГМОСАВАНСКИМ ДОПОЛНЕНИЕМ

Ключевые слова: *Область, центр, исторический, род старост, основа, историко-географический, лапидарный первоисточник, дополнение.*

Гехаркуникский областной центр Гавар, который исторически назывался также Гаварани, в течение XVI в. управлялся представителями рода старост Мираншенц. В середине XX века этот род на основании историографических и лапидарных первоисточников выявил эпиграфист Седрак Бархударян. Он составил также родословное древо Мираншенцев.

Благодаря Сагмосаванской надписи 1558 г., с нашей стороны род Мираншенцев дополнился именем Туман, который был одним из собственников Гавара.

ASHOT MANUCHARYAN

MIRANSHENTS FAMILY OF ELDERS FROM GAVARANI. THE ADDENDUM FROM SAGHMOSAVAN

Keywords: *Province, centre, historical, family of elders, historical and geographical, lapidary source, addendum.*

The centre of Gegharkunik province town Gavar, historically known as Gavarani, was ruled by the representatives of Miranshents princely family throughout the XVI century. This family was revealed in the mid- XXth century on the basis of the historiographic data and lapidary inscription sources by the epigraphist Sedrak Barkhudaryan. He also created the genealogical tree of Miranshents family.

Based on the 1558 inscription data, the Miranshents family has been reinforced by another name Tuman, who was one of the rulers of Gavar.

ԴԻԱԼՆԱ ՄԻՐԻՋԱԼՅԱՆ ԿԱՐԵՆ ԱՁԱՏՅԱՆ

ԵՂԵՔԱԶՈՐԻ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՅԼՁԱՆԸ

*Հիմնաբառեր՝ Վայոց ձոր, խաղողագործություն, գինեգործություն,
վիմագրություն, հնագիտություն, միջնադար, հնձան:*

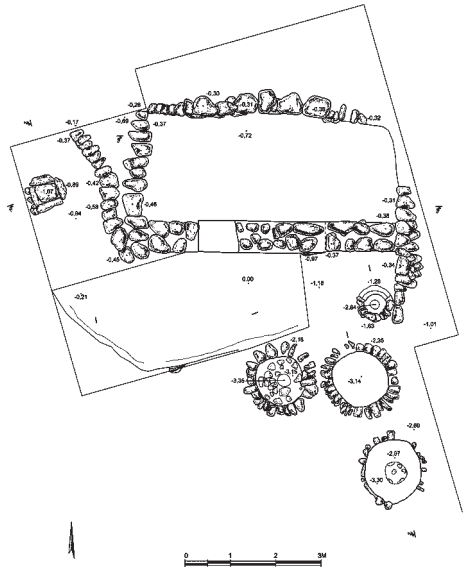
Խաղողի մշակումը և գինեգործությունը Վայոց ձորում ավանդական տնտեսական զբաղմունքներից է, որին նպաստում են նաև կլիմայական պայմանները՝ մեղմ ձմեռը, արևառատ օրերը: Արդյունքում Վայոց ձորում խաղողագործությունը զբաղվում են 1000–1700 մ բարձրության 21 բնակավայրերում¹: Վայոց ձորը Հայաստանի խաղողագործության առաջնային կենտրոններից է, որտեղ գինեգործության խորը արմատների մասին վիմագրական և հնագիտական նորանոր տվյալներ են ի հայտ գալիս: Մասնավորապես մինչ այժմ Վայոց ձորում՝ Արենի 1 քարայրում է հայտնաբերվել աշխարհում ամենահին հնձանը, որը փաստում է այս տարածաշրջանում գինեգործության 6000-ամյա ավանդույթների մասին²:

Անտիկ դարաշրջանին վերագրվող տարապանների առկայությունը Եղեգնաձորում վկայում է, որ խաղողի մշակումը շարունակվել է նաև հետագայում³:

Միջնադարյան վիմագրական աղբյուրների ուսումնասիրությունները փաստում են, որ այգի բառն ի սկզբանե վերաբերել է միայն խաղողի այգիներին: Ս.Բարխուդարյանի կազմած Դիվան հայ վիմագրության III պրակում հավաքված են Եղեգնաձորի և Վայքի տարածաշրջանների հարյուրավոր վիմագրեր, որոնց թվում մի շարք արձանագրություններ վերաբերում են խաղողի այգիների նվիրատվությանը այս կամ այն վանքին: Վիմագրերում խաղողի այգիները հիշվում են «էգի», «էքի» ձևերով, որոնք մինչև հիմա գործածվում են «նոր հայերով» բնակեցված Եղեգնաձոր, Գլաձոր, Վերնաշեն և այլ համայնքներում⁴: Վայոց ձորում խաղողի այգիները գտնվում են Արփա, Եղեգիս, Ելփին, Սելիմ, Հերհեր գետերի ափերին հարող արևահայաց լանջերին: Այժմ էլ Արփայի, Եղեգիսի, Նորավանքի

- 1 Ս.Հոբոսյան, Խաղողի մշակությունը Վայոց ձորում, Հայ ժողովրդական մշակույթ, XIII, Երևան, 2006, էջ 143:
- 2 Bamard H., Dooley A.N., Areshyan G., Gasparyan B., Faull K.F., Chemical evidence for wine production around 4000 BCE in the late Chalcolithic Near Eastern Highlands, Journals of Archaeological Science, vol. 38, issue 5, 2011, pp. 977–984.
- 3 Ս.Հարությունյան, Ա.Քալանթարյան, Հ.Պետրոսյան, Գ.Սարգսյան, Հ.Մելքոնյան, Ս.Հոբոսյան, Պ.Ավետիսյան, Գինին հայոց ավանդական մշակույթում, Երևան, 2005, էջ 39, աղ. 11; Գ.Թումանյան, Հնձանային մշակույթը Հայաստանում, Երևան 2008, էջ 34:
- 4 Ն.Հովհաննիսյան, Ա.Եսայան, Ա.Բոբոլյան, Մ.Դավլաթյան, Ս.Հոբոսյան, Բ.Գասպարյան, Հայկական խաղող և գինի, Երևան, 2017, էջ 62–66:

կիրճերի թեք լանջերին պահպանվել են դեռևս միջնադարում հիմնված այգիների հետքեր⁵, որոշ տեղերում էլ՝ հնձանների մնացորդներ:

Գծանկ. 1 Հնձանի ընդհանուր հատակագիծ
(չափագրությունը՝ Լ. Տեր-Մինասյանի)

Վայոց ձորում գինեգործության մասին վկայություն ունի պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը: Խոսելով Օրբելյանների իշխանանիստ Եղեգիս բնակավայրում Սաջյան Յուսուֆ ամիրայի կատարած ավերածությունների մասին՝ պատմիչը պատկերավոր ներկայացնում է, թե Սյունյաց Սմբատ իշխանը ինչ վիճակում տեսավ իր նստոցը. «...տեսանէին նոքա քակեալ զարքունական ապարանսն իւրեանց, աւերեալ զեկեղեցիս և անբնական ապատացեալ զմեծամեծ աւանսն, և զգեղեցիկ դաստակերտն, ունայնացեալ զամբարս ցորենոյ և խորտակեալ զգուրս գինւոյ»⁶:

Միջնադարում, մեծ տարածքներ զբաղեցնող խաղողի այգիներում էին գտնվում գինու արտադրական կառույցները՝ հնձանները: Վայոց ձորում միջնադարյան հնձանների վերաբերյալ մատենագիտական և վիմագրական տվյալներից բացի, մինչև վերջերս որևէ այլ փաստեր չկային:

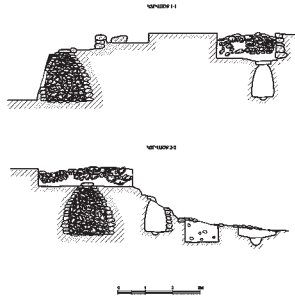
Այդ բացը լրացվեց 2018 թ., երբ եղեգնաձոր քաղաքում պեղումներով հնձանային համալիր հայտնաբերվեց⁷ (գծ.1): Հնձանը բաղկացած է երկու հատվածից. առաջինը արտադրական մասն է՝ կազմված չորս տաքարներից, իսկ երկրորդ հատվածում պահեստն է, որտեղ բացվել է մեկ հոր (ունի 1,75 մ բարձրություն և 1,46 մ տրամագիծ), որը գլաքարերով չարված, հարթ հատակով, ցանգակաձև կառույց

5 ስጋህ. ሠጋሁ., ኔፃ 159:

6 Պատմություն նահանգին Սիսական արարեալ **Ստեփաննոսի Օրբելեան** արքեպիսկոպոսի Սինեագ, Թիֆլիս, 1910, էջ 193:

7 Պեղումներն ընթացել են երկու փուլով՝ հունվար և հունիս ամիսներին: Դաշտային աշխատանքներին մասնակցել են ճարտարապետ Լիլիթ Տեր-Մինասյանը, լուսանկարիչ Արգիշտի Միքայելյանը և արշավախմբի ղեկավար, հնագետ Կարեն Ազատյանը:

է (նկ. 1): Հորի հատակը ծեփված էր կրասվադուլ, իսկ բերանը՝ փակված հարթ սալով⁸ (նկ. 2, գծ. 2):

Գծանկ. 2 Երկայնական կտրվածք

Համալիրի երկու հատվածները իրարից առանձնացված են խոշոր գետաքարերով շարված պատով: Հորից արևելք բացվել է կիսակլոր, միաշար պատ՝ կառուցված խոշոր չափերի գետաքարերով (քարերի տրամագիծը 30–35 սմ է): Կիսակլոր պատին զուգահեռ բացվել է հյուսիս-հարավ ուղղվածության ևս մեկ պատ: Այն հարավային հատվածում կցված է արևմուտք-արևելք ուղղությամբ արդեն երկշար պատին, որը (երկարությունը 5,43 մ, պահպանված բարձրությունը 80 սմ) ավարտվում է գլաքարե, միաշար պատով: Կարելի է ենթադրել, որ արևմտյան, արևելյան և հյուսիսային միաշար պատերը եղել են կիսագետնափոր, ինչի մասին փաստում են նաև բնական գրունտի կտրվածքները, որի մեջ իջեցվել են պատերը: Երկշար պատն ունի 65 սմ լայնության մուտք: Բացված ուղղանկյուն կառույցը հավանաբար ծառայել է որպես մառան, թեև որևէ հնագիտական նյութով հնարավոր չէ հաստատել այս ենթադրությունը:

Ուղղանկյուն կառույցից հարավ հայտնաբերվել են գինու չորս տաքարներ (նկ. 3): Դրանք շարված են միջին չափի գլաքարերով և անջրաթափանց դարձնելու համար պատված են կրասվադուլ: Հետաքրքիր է, որ հորերից երեքն ունեն գինու նստվածքի համար նախատեսված փոսիկներ, իսկ մեկը հարթ հատակով է, այսինքն՝ նախատեսված է եղել արդեն մաքրված գինու պահպանման համար (նկ. 4): Տաքարի եզրերը սովորաբար լավ սվաղված էին լինում կրաշաղախով (նկ. 5), իսկ բերանները ծածկում էին բազալտե կամ տուֆե բոլորաձև, կենտրոնում անցք ունեցող սալերով (նկ. 6): Անցքը փակվել է քարե խցանով, որը գինու խմորման ընթացքում ժամանակ առ ժամանակ բացել են, որպեսզի գազերը դուրս գան⁹: Հորերի պատերին կան տարբեր բարձրության քարե ելուստներ, որոնք հարմարեցված են հորի մեջ իջնելու համար:

Միջնադարյան հնձանների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք հիմնականում երկու բաժանմունքից բաղկացած կառույցներ են: Թեև հազվադեպ

8 Նմանօրինակ աղյուսաշար հոր 2007 թ. բացվել է Եղեգիս հնավայրում – տե՛ս Հ. Մելքոնյան, Ն. Հակոբյան, Պեղումներ Եղեգիսի Ջորաց տաճարի շուրջը, «Էջմիածին», 2016, Ը, էջ 145:

9 Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան, Գառնի III, Հնագիտական պեղումներ Հայաստանում, Հմ 10, Երևան, 1962, էջ 41:

կան նաև եռամաս կառուցվածքով հնձաններ¹⁰: Եղեգնաձորյան հնձանը կազմված է երկու բաժանմունքից: Առաջին հատվածը հնձանի առաջատուն է, որը ցավոք չի պահպանվել, և որտեղ ճզմվել է խաղողը, այնուհետև քաղցրուն հոսել է դեպի երկրորդ բաժանմունքում գտնվող տաքարները: Ամբողջությամբ հանգստացած գինին այնուհետև տեղափոխել են կարասների մեջ: Գինին պահելու համար կարասներից բացի օգտագործել են նաև քարե տաքարներ, որոնցից Հայաստանում հայտնի են մի քանիսը (Երևան, Ապարան, Արմավիր), որոնցից մեկը հայտնաբերվել է Վայոց ձորի Ջիվա գյուղում (այժմ պահվում է Եղեգնաձորի երկրագիտական թանգարանում)¹¹:

Հնձանում հայտնաբերվել են խեցեղեն գտածոներ (նկ. 7, 8), որոնք խոհանոցային, ամենօրյա օգտագործման անոթների բեկորներ են, այդ թվում՝ կարասների, կճուճների, սափորների, թաս-քրեղանների, խփերի տարբեր հատվածներ: Խեցեղեն օրինակները հիմնականում կարմրաներկ են, իսկ գտածոների խոհանոցային բնույթի մասին փաստում է նաև ջնարակապատ խեցեղեն նյութերի բացակայությունը: Հնձանային համալիրից հայտնաբերված հնագիտական նյութերը, համեմատելով Վայոց ձորի այլ հնավայրերի գտածոների հետ¹², կարելի է այն թվագրել գավառի ծաղկման շրջանով՝ 13–14-դդ.:

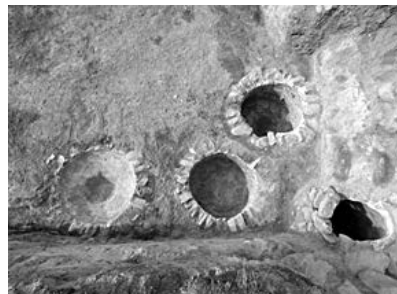
նկ. 1

նկ. 2

նկ. 3

նկ. 4

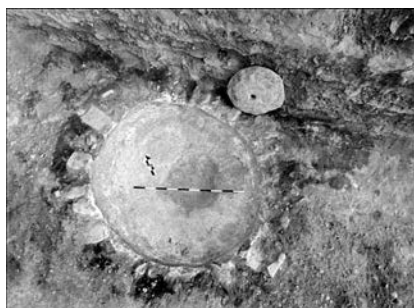
10 Նույն տեղում, էջ 39:

11 Հ. Բեգլարյան, Երկրագործական մթերքների վերամշակումը միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 2014, էջ 163:

12 K. Franklin, A. Babajanyan, Approaching landscapes of infrastructure: Methods and results of the VayotsDzor Silk Road survey, Landscape Archaeology in Southern Caucasia, Vienna, 2016, p.138.

սլ. 5

սլ. 6

սլ. 7

սլ. 8

ԴԻԱՆՆԱ ՄԻՐԻԴՋԱՆՅԱՆ, ԿԱՐԵՆ ԱԶԱՅՅԱՆ ՆՈՎՈՆԱԻԺՆԱԿԱՆ ՎԻՆՈԴԵԼՆՅԱ ԵՄԵԳՆԱԺԶՈՐԱ

Կլյուչևые слова: *Վայոց Ճջոր, վնոցրադարստվո, վնոԺելե, ևալնարնե նաԺնսն, արքեոլոգնա, սրեԺնեվեկովե, վնոԺելնն.*

Վայոց Ճջոր յալեալա սոԺնն ցենտրոն վնոցրադարստվա Վարմենն, յե յաֆնսրոնարն մնոցնսննե էպնգրաֆնսկե և արքեոլոգնսկե յաժնն ո յլոբոկոն քոռնա վնոԺելնա. Իզվեստո, յո Վայոց Ճջորե, Վ քեշերե Արենն-1, եղա յոնարյա յրեւնեշա վնոԺավննն Վարմենն, յո յվեԺեալստվոստ ո 6000-լեռնն վնոԺելնսկե տրաԺնսնն Վ սոմ յեղոնե. Վ տրեշեմ վնսքս «ՏվոԺա արմաննսկն նաԺնսն», յոորնն եղ սոստաւեն ՏեԺրաքոմ ԲարխոԺարնոմ, եղնն սոբրանն սոռնն նաԺնսնն յալ ԵմեգնաԺզորա և Վայա. ՏրեԺնն ննաշեալնն նաԺնսն, յոնոսնալսնն յո յոշերտվոնոնո վնոցրաԺնոկոն ճրանն մոնաստերնն.

Վ սրեԺնե վեա վնոցրաԺնոկոն յալնալնն եղոշե տերրնտորնն, յե տալե ճրաֆոնալսն վնոԺավննն, ո յոորնն յո սոստերնն վրեմենն մոմո եղնոգրաֆնսկե յաժննն ո եղո յրալսն փաքտոն.

В 2018 году информация о виноделии в Вайоц Дзоре была дополнена археологическими данными. В городе Ехегнадзор во время раскопок был обнаружен винодавильный комплекс. Комплекс состоит из двух частей: 1 – производственной части, состоящая из четырех резервуаров, 2 – склада, где была открыта одна скважина. Археологический материал, обнаруженный в ходе раскопок, позволяет датировать винодельческий комплекс XIII–XIV веками, когда был период расцвета провинции Вайоц Дзор.

DIANNA MIRIJANYAN, KAREN AZATYAN

NEWLY-FOUND WINERY OF YEGHEGNADZOR

Keywords: *Vayots Dzor, viticulture, wine-making, Lapidary inscriptions, archaeology, Middle Ages, wine press.*

Vayots Dzor is one of the main centers of viticulture in Armenia, where numerous epigraphic and archaeological data on the deep roots of wine-making are recorded. It is known that in Vayots Dzor, in the cave Areni-1, the oldest wine press in the world was discovered, which indicates 6000-year old wine-making traditions in this region. In the third liber of the Corpus Inscriptionum Armenicarum, which was compiled by Sedrak Barkhudaryan, hundreds of inscriptions were collected from Yeghegnadzor and Vayk. Among them are a number of inscriptions relating to the donation of vineyards to different monasteries. In the Middle Ages, the vineyards occupied large areas, where the wine presses were also located. Until recently, only bibliographic data existed on these wine presses and there were no other facts.

In 2018, a new archeological data appeared on wine-making of Vayots Dzor, when in the town of Yeghegnadzor a wine-making complex was discovered during excavations. The complex consists of two parts: 1 – the production part, consisting of four tanks, 2 – the warehouse, where one well was opened. Archaeological materials discovered during the excavation allow us to date the wine-making complex back to XIII–XIVth centuries, the period of prosperity of Vayots Dzor province.

ԽԱԶԻԿ ԶԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ՎԻՍԱԳՐԵՐՈՒՄ ԵՎ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ ՎԻՍԱԳՐԵՐԻՑ

Հիմնաքառեր՝ ձեռագիր, վիմագիր, միջնադարագիտություն,
արական և իգական անձնանուններ, լեզվաբանություն, արուգաբանություն:

Ինչպես հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, այնպես էլ վիմագրերը հարուստ տեղեկություններ են պարունակում հայ ժողովրդի պատմության, կենցաղի, նիստուկացի, հասարակական ու քաղաքական տարբեր անցքերի վերաբերյալ: Ըստ այսմ՝ ճիշտ է նկատված, որ զբաղվոր այս հուշարձանները հայ և օտար պատմիչների տեղեկությունների հետ միասին հայ ժողովրդի պատմության հիմնական չորս աղբյուրներն են¹: Ձեռագրերի հիշատակարանները և վիմագրերը առատ նյութ են տրամադրում նաև հայոց լեզվի պատմության, պատմական բառագիտության ու բարբառագիտության և ընդհանրապես լեզվաբանական տարբերությունների հարցերի, այդ թվում՝ հատկանվանագիտության ուսումնասիրման համար:

Գրավոր այս հուշարձանները հարուստ են դրանց ստեղծողների (գրիչներ կամ քարգործ վարպետներ), պատվիրատուների, նրանց արյունակցական և հոգևոր ընտանիքների անդամների, նրանց հետ պարզապես առնչություն ունեցող մարդկանց կամ ժամանակի հոգևոր ու աշխարհիկ առաջնորդների անձնանունների, տոհմանունների, մականունների հիշատակումներով²: Այդ անուններն, անկասկած, անցյալի մեր մտածողության, իդեերի, աշխարհընկալման, տարբեր ժողովուրդների հետ առնչությունների և միջնակությունների կապերի խոսու են վկաներն են:

Հազարավոր այդպիսի անձնանունների մի ինքնատիպ շտեմարան՝ բազմակողմ քննությամբ, համեմատական նյութերով, վիմագրերի և հիշատակարանների տվյալների առատ կիրառումով, պատրաստել և ի սպաս հետազոտողների է դրել անվանի լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանն իր «Հայոց անձնանունների բառարան»-

1 «Հայաստանի և հայ ժողովուրդի պատմության հիմնական չորս աղբյուրներն են՝ հայ պատմիչները, օտար պատմիչները, վիմական արձանագրությունները և ձեռագիրներու յիշատակարանները»: Տե՛ս Գ. ՅՈՎԱԷՓԻԱՆ, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Աթիլիաս, 1951, հ. Ա, Յառաջաբան, էջ ԻԸ:

2 Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում առավել հաճախ հիշատակվող անձանց մասին կարելի է ծանոթանալ մեր կազմած աղյուսակից. տե՛ս Խ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Անձնանունները հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում. 1. Նորահայտ անձնանուններ ԺԱ-ԺԳ դարերի հիշատակարաններից, «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 25, Երևան, 2018, էջ 192:

ով³ (այսուհետ՝ ԱնՁԲԱՌ): Այն եղել և շարունակում է մնալ ոչ միայն անցյալում գործածված Հայոց անձնանունների վկայությունների և դրանց ստուգաբանությունների հիմնական աղբյուրը, այլև հաճախ ծառայում է իբրև տեղեկատու-հանրագիտարան, քանի որ բառարանում արձանագրված են ոչ միայն անձնանունը, դրա վկայությունները կամ ստուգաբանությունը, այլև յուրաքանչյուր անվան մասին հայտնի ամենափոքր տեղեկությունն անգամ:

ԱնՁԲԱՌ-ի վերջին՝ հինգերորդ հատորի հրատարակությունից անցել է ավելի քան կես դար. այս ընթացքում մի քանի անգամ բազմապատկվել են ձեռագրացուցակները, առանձին շարքով լույս են տեսել և շարունակում են հրատարակվել ձեռագրերի հիշատակարանները, իսկ մյուս կողմից՝ կազմվել և կազմվում են վիժագրերի պատշաճ ու ճշգրիտ հրատարակություններ՝ գրչագրերով և համապատասխան լուսանկարներով: Դրանց մեջ առաջնային տեղ ունի հենց «Դիվան հայ վիժագրություն» մատենաշարը (այսուհետ՝ ԴՀՎ), որի պատրաստման գործում անուրանալի է անվանի վիժագրագետ Ս.Բարխուդարյանի ներդրումը:

Նորահայտ աղբյուրների այս առատությունն ուսումնասիրողներին հնարավորություն է ընձեռում լրացնել Աճառյանի փառահեղ բառարանը նոր անձնանուններով, իսկ առանձին դեպքերում որոշ ճշգրտումներ կատարել:

Սույն հոգվածում մեր ուշադրության կենտրոնում ձեռագրերի հիշատակարանների և վիժագրերի առնչություններն են անձնանունների համատեքստում: Հոգվածն ավարտում ենք նորահայտ մի շարք անձնանունների օրինակներով, որոնք կարող են օգտակար լինել առաջիկայում այս ուղղությամբ կատարվելիք աշխատանքներին:

1. Անձնանունները վիժագրերում և ձեռագրերի հիշատակարաններում

Գրանյութով և գրչությամբ եղանակներով տարբեր, բայց բովանդակությամբ շատ հաճախ միմյանց մերձեցող գրավոր այս աղբյուրներն ունեն մի շարք ընդհանրություններ: Ըստ որում՝ հետաքրքիր է նկատել, որ մեզ հասած մի շարք վիժագրերում փորագրիչներն իրենց գիրն անվանում են հիշատակարան, ճիշտ այնպես, ինչպես մենք սովոր ենք տեսնել ձեռագրերում: Անիի մայր տաճարի հարավային պատի ծավալուն արձանագրության ստորին հատվածում կարգում ենք. «Գրեցաւ յիշատակարանս (ընդգծումը՝ Խ.Հ.) ի ձեռն իմ Բենէ» [ԴՀՎ, 1: 35₁₀₁]⁴: Կրկին Անիում՝ այս անգամ Ապուխանմի եկեղեցու մուտքի վերևում՝ քիվի տակ, կա հետևյալ արձանագրությունը. «...Ժէ թուականին գրեցաւ յիշատակարանս Ապուխանմ իշխանի, որ տուեալ է գհոգո թոշակ ի սուրբ եկեղեցիս...» [ԴՀՎ, 1: 34₉₉]: Իսկ եթե նկատի ունենանք, որ որոշ վիժագրիչներ կամ քանդակների հեղինակներ իրենց կոչել են ձեռագիր հիշատակարաններին բնորոշ «գրիչ» կամ «նկարող» բառերով, ապա ակնհայտ է դառնում գրավոր այս հուշարձանների փո-

3 Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 1–5, Երևան, 1942–1962:

4 Տողատակերը չծանրաբեռնելու նպատակով ձեռագրերի հիշատակարանների, վիժագրերի և բառարանների հղումները նշում ենք շարադրանքում և ուղիղ փակագծերով՝ համապատասխան համառոտագրումների միջոցով, որոնց ամբողջական ցանկը տրված է հոդվածի վերջում:

խաղարձ կապի ընկալումը: 1216թ. Լմբատավանքի Ս.Ստեփանոս եկեղեցու արևելյան խաչաթևի հյուսիսային պատի ընդարձակ վիմագրի վերջում Մանասե վիմագրիչն իր անունը փորագրել է տառերի հակառակ դասավորությամբ այնպես, որ ընթերցվում է ՋԻՐԳԵՍԱՆԱՄ [ԴՀՎ, 10: 70–71^{103–104}]: Գնդեվանքի 1309թ. մի արձանագրության ավարտին կարդում ենք. «Գրիգոր գրիչ յիշեցէ՛ք» [ԴՀՎ, 3: 16₁₀]: Արենիի Ս.Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան մասում գտնվող խաչքարի 1559թ. արձանագրության մեջ կարդում ենք՝ «Ակոբ նկարող»⁵ [ԴՀՎ, 3: 31₆₆]:

Հետաքրքիր են գրավոր այս հուշարձանների միջև առկա բովանդակային ընդհանրությունները, դրանցում շատ հաճախ գործածվող միանման կաղապարները, մասնավորապես հիշատակարաններից կամ վիմագրերից անուններ ջնջողներին, գիրը խափանողներին, եկեղեցուն, վանքին նվիրված առարկաները դուրս բերողներին հասցեագրված անեծքները կամ հիշատակագրի խնդրանքը կատարողներին ուղղված օրհնությունները: Վկայակոչենք այդպիսի մեկ-երկու օրինակ: 1207թ. Կեսարիայի Տումարծա բնակավայրում [Տեղ.ԲԱՆ, 5:138] ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանն այսպես է ավարտում Գրիգոր գրիչը. «Արդ, մի ոք իշխեսցէ հանել զսա ի դըրանէ սորին (նկատի ունի եկեղեցին՝ Խ.Հ.): Եթէ յանդգնի, զպատիժն Կայենի առցէ եւ զմասն Ուղայի, եւ զՔրիստոս խաչահանողացն. ամէն: Եղիցի, եղիցի» [Հիշ. ԺԳ: 57]: Գրեթե նույն կերպ է արձագանքում Սանահինի վանքի արձանագրության հեղինակը. «Արդ, որ զմեր ընծայս հանէ յայս եկեղեցոյս, Յուդաի եւ Կաննի մասնակից լիցի...»⁶: Անիի Առաքելոց եկեղեցու արևելյան պատի կենտրոնական մասում կարդում ենք. «...Որ զգրելս մեր խափանէ ի յիմոց կամ յաւտարաց, :Գ: Հարիւր :ԺԸ: Հայրապետացն նգովել եղիցի» [ԴՀՎ, 1: 1962]: 1296թ. Մխիթար գրիչն իր հիշատակարանի վերջում գրում է. «Ջինչ մարդ, որ զսայ կտրել ջանայ խեռութեամբ, ԳԺԸ (318) ⁷ Հայրապետացն նգովել (sic!) եղիցի ու մասն ու բաժին զխաչահանուացն լինի» [Հիշ. ԺԳ: 785]:

Աստվածավախ քրիստոնյայի համար իր անունը վիմագրում կամ ձեռագրի հիշատակարանում ամրագրելն ուներ շատ որոշակի նպատակ. դա առաջին հերթին գրավական էր կենաց գրում բարի գործով հիշատակվելու և յուրատեսակ երաշխիք Քրիստոսի երկրորդ գալստյանը հաջորդող ահեղ դատաստանի ժամա-

5 Շատ հաճախ վիմագրերը, հատկապես ընդարձակ շարադրանքները, և պատկերաքանդակները, նախապես գրվել և նկարվել են մագաղաթի կամ թղթի վրա, որից հետո արտագրվել կամ քանդակվել են տարբեր շինությունների որմերին, տապանաքարերին և այլուր: Հետաքրքիր է այս տեսանկյունից Մարմաշենի արձանագրության աղիթով Հ. Օրբելու դիտարկումը [ԴՀՎ, 1: X]: Ըստ այդմ էլ՝ դրանց հորինողներն իրենց կոչել են գրիչներ կամ նկարողներ, որոնք կարող էին լինել փորագրողներից կամ քարգործներից տարբեր անձինք: Այլ կերպ ասած՝ այսպիսի դեպքերում գործ ունենք իսկապես գրչի և նկարողի հետ, որոնք իրենց աշխատանքն ավարտելուց հետո այն փոխանցում են քարգործ վարպետներին՝ Ս.Բարխուդարյանի խոսքով՝ «սև» աշխատանքն իրականացնելու համար: Այս մասին տես Ս.Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 150–151:

6 Ս. Հարությունյան, Անեծքի և օրհնանքի ժանրը հայ բանասիրության մեջ, Երևան, 1975, էջ 59:

7 Տպված է ՅԺԸ ձևով:

նակ հոգու փրկության համար⁸: Այս հավատամքով նրանք ձեռագրեր ու եկեղեցական սպասք են պատվիրել, խաչքարեր են կանգնեցրել, կառուցել կամ նորոգել են եկեղեցիներ, վանքեր ու տարաբնույթ շինություններ, տարատեսակ նվիրատվություններ արել կամ ինչ-որ չափով նպաստել են դրանց իրագործմանը՝ ամեն անգամ ակնկալելով անվանապես հիշատակության արժանանալը:

Առանձին հիշատակարաններում ոմանք անթաքույց կերպով գրում են այդ մասին: Մխիթար անունով մի քահանա, օրինակ, 1281թ. ձեռագրի պատրաստման համար թուղթ է կոկել այն հույսով, որ գրիչն իր անունն էլ արձանագրի հիշատակարանում. «Յիշեսձի՛ք եւ ի յաւարտ յիշատակիս զՄխիթար քահանայ, որ զթուղթս կոկեաց այսու յուսով, զի յիշատակեցի անուն իւր ի զգիրս յայս» [Հիշ. ԺԳ: 519]: Իր անունը հիշատակարանում արձանագրելու և «յիշման արժանի լինելու» նպատակով Մատթէոս գրակապն էլ ձեռագիրն է անվճար կազմել. «...զի վասն այն ձրի եւ առանց վարձու կազմեցի» [Հիշ. ԺԴ, Ա: 500]: Ոմանք էլ իրենց հոգու փրկության համար խաչքար են կանգնեցրել: Դադիվանքի 1181թ. մի արձանագրության մէջ կարդում ենք. «Թիւ : ՈՒ: (1181) ես Սարգիս՝ որդի Աշոտա, կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգո հանկատեան իմո: Որք երկրպագէք, յաղաւթս յիշեսձիք, եւ Աստուած զձեզ յիշէ. ամէն» [ԴՆՎ, 5: 215⁷⁵⁹]: Գանձասարի վանքի տարածքում կանգնեցված խաչքարի 1245թ. արձանագրության մեջ կրկին հոգու փրկությունն է նշված՝ որպես ակնկալիք. «ՈՂԴ. (1245) ես՝ Ամադ, կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգոյ իմոյ: Որ կարդայք, յաղաւթս յիշեցէ՛ք» [ԴՆՎ, 5: 68¹⁸⁸]: 1316թ. Թագէոս կրօնավորը Ավետարան է պատվիրել և այն նվիրել Մշո Առաքելոց վանքին՝ իր և իր հարազատների հոգիների փրկության համար. «Եւ ետու զսա ընծայ ի Սուրբ Առաքեալս յետ մահուան իմոյ վասն փրկութեան հոգւոյ իմոյ եւ ծնողաց իմոց եւ եղբարց եւ ազգականաց (...)» [Հիշ. ԺԴ, Ա: 302]

Կենաց մատյանում հիշատակված լինելու ահա այս նպատակադրումով էլ ձեռագիր և վիմագիր հուշարձանների գրիչները, քարգործ վարպետները, այդ հուշարձանների պատվիրատուները, նվիրատուները կամ նրանց հետ առնչվող անձինք ամրագրում են իրենց անունները հիշատակարաններում կամ վիմագրերում՝ իբրև բարի գործերի վկայություն⁹: Եվ այս տեսակյունից միանգամայն ընկալելի

8 Կենաց գրում բարի գործով հիշատակվելու ցանկությունը, անշուշտ, պատահական չէ, այն անմիջականորեն աղերսվում է Հովհաննեսի Հայտնությանը, որում նկարագրվում է Ահեղ դատաստանը. «(...) մեռեալս որք կային առաջի աթոռոյն Աստուծոյ. և գիր բանային իւրաքանչիւր գործոց: Եւ այլ գիրք բանային, որոց անուանք նոցա գրեալ են ի դպրութիւն կենաց. և դատաստան եղև մեռելոցն ի գիրս ըստ իւրաքանչիւր գործոց իւրոց. [...] և որ ոչ գտցի ի գիրս կենաց գրեալ անկցի ի լիճ հրոյն» [Հայտ. Հովհ., Ի. 12–15]: Դանիել մարգարեի տեսիլքում, թեև ոչ այսքան մանրամասն, սակայն նույնպես առկա է ահեղ դատաստանի այդ պատկերը, ուր «Հինաուրցը», այսինքն՝ Աստված «ատեան նստաւ, և դպրութիւնք բացան» [Դանիել, Է. 9–12]: Ահա թե ինչու բազմաթիվ ձեռագիր հիշատակարաններում կարելի է տեսնել հիշատակագիրների «...ուր (այսինքն՝ դատաստանի օրը – Խ. Հ.) բանք սպառին և գործք թագաւորեն» կաղապարը կամ նրա տարբերակները, որոնք թվում է՝ ավելի զգաստության կոչ են, հիշեցում առ այն, որ բարի գործերը և ոչ թե խոսքերն են լինելու հոգու փրկության գրավականը:

9 Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Հ. Պետրոսյան, Խաչքարը և հիշատակի միջնադարյան ընկալումը, «Հայոց պատմության հարցեր» (Գիտական նյութերի ժողովածու), հ. 6,

են այդ գրությունները չաղճատելու, չջնջելու կամ չքերելու բոլոր թախանձանքները: Ահա մի այդպիսի օրինակ ԺԴ դարից. «Եւ ոք յետոյ ժառանգէք զսա, անուն կամ գիր մի՛ քերէք զառաջնոցն ու զձերն ի տեղն գրէք, ապա յայլ տեղի գրեցէք եւ զձերն անուն: Եւ թէ ոք, մեծ կամ փոքր քերէ յառաջնոյն անունն ջնջի ի կենաց գրոյն, մի՛, մի՛ գործէք, զի չար է եւ մեծ չար» [Հիշ. ԺԴ: 197]:

Այս ամենի շնորհիվ տարաբնույթ արձանագրություններն ու հիշատակարանները պահել ու մեզ են փոխանցել հազարավոր հատուկ անուններ, այդ թվում՝ անձնանուններ:

Հասկանալի է, որ, գրանյութի ընձեռած հնարավորություններով պայմանավորված, ձեռագրերի հիշատակարանները կարող են պարունակել ավելի շատ անձնանուններ. երբեմն ձեռագրի մեկ հիշատակարանում հանդիպում են մի քանի տասնյակ անուններ: Այս առումով բացառիկ է 1347թ. Սուրխաթում Նատեր գրչի ընդօրինակած ձառնտիրը, որի հիշատակարանում նշված են շուրջ վեց տասնյակ անձանց անուններ [Հիշ. ԺԴ: 359–367]: Հիշատակված անձնանունների այսպիսի քանակ մեկ վիմագրի սահմաններում դժվար է պատկերացնել: Այնուամենայնիվ, համեմատությունը կարող է ավելի հստակ պատկերացում տալ: Արձանագրությունների թվով ԴՆՎ մատենաչարի ամենահարուստ պրակն առայժմ IV է, որն արտացոլում է ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի վիմագրական ժառանգությունը: Արձանագրությունների ընդհանուր քանակն այս պրակում 1547 է: Դրանցում վկայված անձնանունների թիվը, ըստ անվանացանկի, 2100-ից մի փոքր ավելի է (մեր հաշվումով՝ 2172): Համեմատության համար նշենք, որ հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների ԺԳդ. ընդգրկող հատորը պարունակում է 832 հիշատակարանային միավոր, որոնցում հիշված անձանց ընդհանուր թիվը 2698 է¹⁰:

Այսպիսով, կարելի է արձանագրել, որ հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններն ու վիմագրերն ունեն մի շարք ընդհանրություններ. գործառութային տեսանկյունից դրանք հիմնականում ծառայել են հիշատակելու և հիշատակված լինելու նպատակին, որով էլ գրավոր այս հուշարձանները հայոց հատկանունների և հատկապես անձնանունների յուրատեսակ շտեմարաններ են դարձել: Գրանյութով և ծավալային հնարավորություններով պայմանավորված՝ դրանցով ավելի հարուստ են ձեռագրերի հիշատակարանները:

1.1. Դիտարկումներ քննվող աղբյուրներում անձնանունների վկայությունների վերաբերյալ. աղբյուրները և Առթսւո-ը.

Տարատեսակ արձանագրությ ունների և ձեռագիր հիշատակարանների քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանցում արձանագրված մի շարք անձնանուններ անհայտ են Անթրաքո-ին, իսկ որոշ անձնանուններ էլ, թեև տեղ են գտել բառարանում, սակայն վիմագրերի և հիշատակարանների ավանդած այլ տվյալների շնորհիվ

Երևան, 2005, էջ 206–207: A. Sirinian, “Libri per il paradiso: aspetti di mentalita nei colofoni armeni del XIII”, *Orientalia Christiana Periodica*, 2017 (2), pp. 280–292. Խ. Հարությունյան, Անձնանունները հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում, էջ 188–194:

10 Ըստ այսմ՝ յուրաքանչյուր արձանագրության մեջ վկայված է $\approx 1,5$, իսկ հիշատակարանների դեպքում $\approx 3,3$ անձնանուն:

Հնարավոր է ճշտել կամ լրացնել դրանց վկայությունները, կիրառությունների ժամանակային և տարածական սահմանները, որոնք, մեր կարծիքով, հայկական անձնանվանագիտության առաջիկա ուսումնասիրությունների նյութ պետք է դառնան¹¹: Այլ խոսքով՝ գրավոր այս երկու աղբյուրները մշտապես լրացնում են միմյանց և հարստացնում մեր գիտելիքներն այս կամ այն անվան վերաբերյալ:

Այսպես օրինակ, ԱՆՁԲԱՌ-ին Մ.Բարխուտարեանցի «Ազոուանից երկիր եւ դրացիք» ուսումնասիրությունից¹² մեկ օրինակով հայտնի է Գնդիկ իգական անձնանունը՝ հիշված մի հնատիպ գրքի 1709թ. հիշատակարանում [ԱՆՁԲԱՌ, 1: 477]: Այս անձնանվան ավելի վաղ վկայությունն արական կիրառությամբ հաղորդում է 1331թ. մեկ այլ հիշատակարան, ուր Գնդիկ-ը ներկայանում է իբրև թուղթ կոկող [Հիշ. ԺԴ: 233]:

Վայոց ձորի Մարտիրոս գյուղի Ս.Աստվածածին վիմափոր եկեղեցու հյուսիսային պատի ԺԳդ. արձանագրության մեջ վկայված է Թուրինը (սեռ. Թրնջին ձևով) իգական անձնանունը [ԴՀՎ, 3: 181⁵⁴⁹], մինչդեռ ԱՆՁԲԱՌ-ին նույն անունը հայտնի է ԺԷդ. ընդամենը մեկ օրինակով [ԱՆՁԲԱՌ, 2: 373]:

Ամսաճան արական անունը ԱՆՁԲԱՌ-ին հայտնի է մեկ վկայությամբ ԺԲ-ԺԳդ. թվագրվող մի աղբյուրից [ԱՆՁԲԱՌ, 1: 140]: Այս անվան մեկ այլ հիշատակում գտնում ենք Վայոց ձորի Ս.Սիոն վանքի Ս.Աստվածածին եկեղեցու հարավային պատի անթվակիր արձանագրության մեջ [ԴՀՎ, 3: 571⁵¹], որի շնորհիվ Աճառյանի բառերով՝ «անսովոր» այս անունը հաստատվում է մեկ այլ վկայությամբ:

Շատ հաճախ քննվող սկզբնաղբյուրներից մեկում վկայված անձնանվան գոյությունը հաստատում կամ լրացնում է մյուս աղբյուրը: Ահա այդպիսի մեկ օրինակ. Գեղարքունիքի մարզի Ազատ գյուղի գերեզմանատանը կանգնեցված խաչքարի 1288թ. արձանագրության մեջ վկայված է Հայրատուն արական անունը [ԴՀՎ, 4: 368¹⁴⁸²], որն անհայտ է ԱՆՁԲԱՌ-ին: Անվան հայր բաղադրիչը շատ բեղուն է, դրանով բաղադրված են մի շարք անձնանուններ (Հայրապետ, Հայրադեղ, Հայրմէլիք, անգամ՝ Հայրուկ), մինչդեռ երկրորդ բաղադրիչը՝ տուն-ը, անսովոր է հայոց անձնանվանակերտման համակարգի համար (ընդամենը մեկ անուն ենք գտնում այս բաղադրիչով՝ Մեծատուն [Հիշ. ԺԵ, Ա: 550]), ուստի դրանով բաղադրված անվան գոյությունը կարող է տարակուսանք առաջացնել: Հայրատուն անվան գոյությունը, սակայն, հաստատվում է մի ձեռագիր հիշատակարանի շնորհիվ՝ գրված 1461թ., որում անունը վկայված է Հերատուն ձևով [Հիշ. ԺԵ, Բ: 158]:

Շատ հետաքրքիր են Քաղաք նորահայտ անձնանվան մեզ հայտնի երեք վկայությունները: Դրանցից հնագույնը հիշատակված է Տավուշի մարզի Իջևանի չրջանում գտնվող Դեղձնուտի վանքի գլխավոր եկեղեցու մուտքին կից կանգնեց-

11 Հիշատակարանների և տարբեր արձանագրությունների (հիմնականում վիմական) հաղորդած տվյալների հիման վրա մենք այդպիսի մի փորձ ենք արել Դեղ և նրանով բաղադրված անձնանունների քննության առիթով: Մանրամասն տե՛ս Խ. Հարությունյան, Դեղ արմատով բաղադրված անձնանունները վիմագրերում և ձեռագրերի հիշատակարաններում, «Երիտասարդական 3-րդ գիտաժողովի զեկուցումներ», Երևան, 2018, էջ 125–127:

12 Մակար ծ. վրդ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր և դրացիք (Միջին – Դաղստան), Թիֆլիս, 1893, էջ 173:

ված խաչքարի 1274թ. արձանագրության մեջ՝ խաչաքանդակի հորիզոնական թևերից վեր՝ աջ կողմում. «Քրիստոս Աստուած ողորմի **Քաղաքին**», իսկ ձախ կողմում նույն կաղապարով հիշված է **Պաւղոսը** [ԴՀՎ, 6: 113_b]: Արձանագրությունն առաջինը հրատարակած Գ.Սարգսյանը այս երկու անունների մասին լրացուցիչ որևէ տեղեկություն չի հաղորդում¹³: Արձանագրությանը հաջորդելով անդադարձաձ Ս.Բարխուդարյանը գտնում է, որ հիշատակված Պաւղոսն ու Քաղաքը խաչքարի վարպետներն են և գուցե նաև հուշարձանախմբի ճարտարապետները կամ գոնե զարդաքանդակների վարպետները¹⁴: Նույն միտքն արտահայտված է նաև Իջևանի չրջանի վիմագրական ժառանգությունը պարունակող ԴՀՎ-ի VI պրակում [ԴՀՎ, 6: 114]: Քաղաքին և Պաւղոսին վանական համալիրի ճարտարապետներ կոչելու համար վիմագրագետների համար թերևս հիմք են ծառայել տվյալ խաչքարի վրա նրանց հիշատակման հատուկ տեղը և պատշաճ հարգարված այդ հատվածը¹⁵, քանի որ նրանց վերաբերող լրացուցիչ այլ տեղեկություններ մեզ հայտնի չեն:

Քաղաք անունն անհայտ է Անջևան-ին, ուստի՝ դրա այլ գործածությունների, այդ թվում՝ արական կամ իգական անձնանուն լինելու մասին տեղեկություններ բառարանից քաղել հնարավոր չէ:

Մեր պրպտումների արդյունքում, սակայն, ի հայտ եկան նույն անվան երկու այլ վկայություններ, որոնցում Քաղաքը գործածված է որպես իգական անձնանուն: Երկու անուններն էլ վկայված են հիշատակարաններում՝ համապատասխանաբար 1443 և 1451թթ.: Կարևոր այդ հատվածները մեջ ենք բերում ամբողջությամբ. «Քրիստոս Աստուած, ողորմեա՛ պարոն Մեծատան որդոյն եւ հօրն՝ Ղազարին, եւ մօրն՝ Խըթոյն, եղբօր՝ Յոհաննէսոյն, եւ քւերցն՝ Մարթա-խաթունին, եւ Ճուխար-խաթունին, եւ Մարեմին, եւ **Քաղաքին**, եւ Բաղդատին» [Հիշ. ԺԵ, Ա: 550]: Հիշատակարանը նույնությամբ տպագրվել է նաև Մատենադարանի ձեռագրացուցակում՝ հաստատելով Քաղաք անվան այս վկայությունը¹⁶: Երկրորդ վկայությունը հետևյալն է. «(...) յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց՝ հօրն Սահակին և մօրն իւր **Քաղաքէ**¹⁷» [Հիշ. ԺԵ, Բ: 12]:

Փաստորեն, Դեղձնուտի վանքի նշված վիմագրում ունենք անվան առայժմ հնագույն վկայությունը, որն, ըստ Ս.Բարխուդարյանի, առնվազն խաչքարի վար-

13 Գ.Սարգսյան, Դեղձնուտի վանքը և նրա վիմագրությունը, «Էջմիածին», 1953, Դ, էջ 33–43:

14 Ս.Բարխուդարյան, նշվ. աշխ., էջ 143–145:

15 Նույն տեղում, էջ 145:

16 Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Խ.Բ. կազմեցին՝ Օ.Եգանեան, Ա.Ջէյրոնեան, Փ.Անթաթեան, Ա.Քեօշկերեան, Երևան, 2004, սիւն 1382:

17 Ուշադրության է արժանի Քաղաքէ տրական հոլովաձևը: Երեք վկայություններից երկուսում անունը ի արտաքին թեքմանը հատուկ հոլովական վերջավորությամբ է (Քաղաք > Քաղաքին), մինչդեռ այս օրինակում տրականի հոլովակերտը է-ն է, որ հատուկ է -ի հանգող բազմաթիվ անձնանունների (Վանենի > Վանենէ, Սիթի > Սթէ և այլն), ինչպես ավելի վաղ նկատել է Ս.Ավագյանը (Ս.Ա. Ավագյան, Վիմագրական պրպտումներ. «Ի հանգող անձնանունների սեռական, տրական հոլովների կազմությունը Ժ–ԺԳ դարերի վիմական արձանագրություններում», Երևան, 1986, էջ 169–203): Կարելի է այստեղից ենթադրել, որ անվան ուղղականն այս օրինակում ունեցել է -ի վերջնահանգ՝ Քաղաքի:

պետներից է, իսկ դրանից շուրջ երկու դար անց գրված հիշատակարանները հաղորդում են նույն անվան իգական կիրառությունը¹⁸:

Այսպիսի օրինակները քիչ չեն, սակայն վերը հիշվածներն էլ բավական են տարատեսակ արձանագրություններում և ձեռագրերի հիշատակարաններում վկայված անձնանունների զուգահեռ քննության անհրաժեշտությունը հաստատելու համար: Դա առանձին կարևորություն ունի նաև դժվարընթեռնելի անձնանունների վերականգնման համար, հատկապես երբ այդ անուններն արձանագրված չեն ԱՆՁԲԱՌ-ում:

2. Նորահայտ անձնանուններ և անձնանունների նոր վկայություններ վիճագրերից¹⁹

Ստորև ներկայացնում ենք մի շարք անձնանուններ, որոնք՝

ա. եզակի օրինակով են հայտնի ԱՆՁԲԱՌ-ին,

բ. ժամանակագրորեն ավելի վաղ են վկայված, քան ԱՆՁԲԱՌ-ի օրինակ(ներ)ը,

գ. անհայտ են ԱՆՁԲԱՌ-ին:

ԱՂՎՈՐՇԱՀ – ար. (°), հայ. աղուոր «գեղեցիկ, սիրուն» և պրսկ. šāš «թագավոր» բառերից:

Անվան երկու բաղադրիչներն էլ ակտիվորեն մասնակցում են հայոց անվանակերտմանը. հանդես են գալիս ինչպես ինքնուրույն, այնպես էլ բաղադրյալ անձնանունների կազմում՝ Աղուոր, Աղուորտիկին [ԱՆՁԲԱՌ, 1: 111–112], Շահ, Շահադիդ [ԱՆՁԲԱՌ, 4: 102–103], Վահրամշահ [ԱՆՁԲԱՌ, 5: 29] և այլն:

Աղվորշահ անձնանունը (սեռ. Աղվորշահին ձևով) մեկ անգամ վկայված է Անիի Առաքելոց եկեղեցու գավթի արևելյան պատի մեջ ազուցված խաչքարի հարևանությամբ անթվակիր արձանագրության մեջ՝ որպես հայր (°) Ազիզտիկինի [ԴՀՎ, 1: 30₈₇]:

ԱՄԻՐՇԱՏ – ար., արաբ. amīr «իշխան» և հայ. շատ «բազում» բառերից:

Այստեղ էլ գործ ունենք անվանակերտ ակտիվ բաղադրիչների հետ, որոնք հաճախադեպ են բաղադրյալ անձնանուններում: Ըստ որում՝ երկու բաղադրիչներն էլ հանդիպում են անձնանունների թե՛ սկզբում, թե՛ վերջում:

Ամիր-ը մեզանում բազմիցս վկայված է նաև ինքնուրույն կիրառությամբ [հմտ. ԱՆՁԲԱՌ, 1: 119–120]: Շատ բառով են բաղադրված՝ Շատադէկ, Շատարև, Շատեմայր, Շատեր [ԱՆՁԲԱՌ, 4: 148–149], Գոհարշատ [ԱՆՁԲԱՌ, 1: 486, Հիշ. Ժե, 2: 440], Գուլշատ [ԱՆՁԲԱՌ, 1: 506] և մի շարք այլ անձնանուններ:

Ամիրշատ անձնանունը մեկ անգամ հիշված է (սեռ. Ամիրշատի ձևով) Սյունիքի մարզի Անգեղակոթ գյուղի Ս. Վարդան եկեղեցու գավթում դրված խաչքարի

18 Ի հայտ եկած այս նոր փաստերի հիման վրա չի կարելի բացատրել նաև այն վարկածը, որ Դեղձնուտի խաչքարի արձանագրության մեջ հիշված Քաղաքը նույնպես իգական անուն է և գուցե բոլորովին այլ առիթով է նրա անունն այդտեղ արձանագրված:

19 Անձնանունները ներկայացնում ենք այբբենական կարգով: Կից տրվում է անվանակրի սեռը, անվան ստուգաբանությունը, մատենագրական վկայություն(ներ)ը: Անհրաժեշտության դեպքում արվում են նաև անձնանվանն առնչվող դիտարկումներ:

1300թ. արձանագրության մեջ: Նրա հիշատակին եղբայրը՝ Աղուբը, կանգնեցրել է նշյալ խաչքարը [ԴՀՎ, 2: 124371]:

ԱՊՐԵԼ – ար., հայ. ապրել «կյանք ունենալ» բառից, ինչպես որ ունենք ար. Ապրես, Ապրիկ անունները [ԱՆՁԲԱՌ, 1: 202]:

Ապրել արական անձնանվան երկու վկայություն ենք գտել ձեռագիր և վիմագիր հուշարձաններում՝

1. վկայված է Արցախի Կոստապատ գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցու որպես բարավոր դրված խաչքարի 1241թ. արձանագրության մեջ. խաչքար է կանգնեցրել իր և իր կնոջ հիշատակին [ԴՀՎ, 5: 94₂₈₄],

2. երկիցս հիշված է 1672թ. գրված հիշատակարանում և կնքադրոշմին [ՄՅՀՁՄՄ, 7: 1135]:

ԱՎԹԱՇԵՐ – ար., ծագ. անհայտ:

Անունը ԺԴԳ. մեկ օրինակով հայտնի է ԱՆՁԲԱՌ-ին [ԱՆՁԲԱՌ, 1: 343]: Անվան մեկ այլ վկայություն (հայց. գԱվթաշէրն ձեռով) գտնում ենք Որոտնավանքի Ս. Կարապետ եկեղեցու սրահի արևելյան պատի անթվակիր արձանագրության մեջ. հայր Սահակ միայնակյացի [ԴՀՎ, 2: 104₃₀₁]:

ԱՐԵՎՀԱՏ – սեռը անհայտ, հայ. արև «արեգակ» և հատ «հատիկ» բառերից:

Անվանակերտման այս կաղապարը հանդիպում է հայոց այլ անձնանուններում ևս, ինչպես՝ Գուհարհատ [Հիշ. ԺԵ, Բ: 404], Ոսկեհատ [ԱՆՁԲԱՌ, 4: 189], Նոնահատ²⁰ և այլն:

Արևհատ անունը մեկ անգամ հիշված է Թանատի վանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու հարավային պատի անթվական արձանագրության մեջ՝ որպես նվիրատու եկեղեցու [ԴՀՎ, 3: 84₂₃₀]²¹:

ԲԱԼԱԲ – ար.: Աճառյանն այս անվան առիթով գրում է. «(...) արևել. Թրք. bäläk «խառուտիկ գուլյնով (հատկապես եզ կամ կով)...: Գործածված պիտի լինի նաև մեր մեջ, որից և ունինք Պալաքեան ազգանունը» [ԱՆՁԲԱՌ, 1: 364]: Աճառյանին, սակայն, այս անվան որևէ վկայություն հայտնի չէ:

Վիմագրերում մեզ հաջողվեց գտնել այդ անվան ԺԵ և ԺԸ դդ. երկու վկայություն՝

1. հիշված է Գեղարքունիքի մարզի Լիճք գյուղի գերեզմանատանը կանգնեցված խաչքարի 1486թ. արձանագրության մեջ. խաչքարը կանգնեցնողներից մեկն է [ԴՀՎ, 4: 137552],

20 Kh. Harutyunyan, “Gli antroponomi nei colofoni armeni: gruppi semantici e nuovi nomi”, *Orientalia Christiana Analecta* 299, Colofoni armeni a confronto, Le sottoscrizioni dei manoscritti in ambito armeno e nelle altre tradizioni scritte del mondo mediterraneo, Atti del colloquio internazionale, Bologna, 12–13 ottobre 2012, a cura di A. Sirinian, P. Buzi, G. Shurgaia, Roma, 2016, pp. 55–61 (տե՛ս ցանկի 14–րդ, 26–րդ և 35–րդ անունները):

21 Հետաքրքիր է, որ Արևհատ անձնանունը հայտնի է Աճառյանին, այդ մասին նա հիշատակում է Հատմելք անվան առիթով [ԱՆՁԲԱՌ, 3: 61], սակայն իր տեղում Արևհատ անձնանունը արձանագրված չէ:

2. *Հիշված է (տր. Բալաքին ձևով) նույն մարզի Վարդենիկ գյուղի գյուղամիջի գերեզմանատան տապանաքարերից մեկի 1713թ. արձանագրության մեջ. կողակից Հաթամի [ԴՀՎ, 4: 162⁶⁶³]:*

Բալաք անունից են, ինչպես և նշում է Աճառյանը, Բալաքյան կամ Պալաքյան ազգանունները, որոնք արձանագրված են «Հայոց ազգանունների բառարան»-ում [ԱԶԳԲԱՌ: 40 և 284] և այսօր էլ լայն տարածում ունեն մեզանում:

ԲԱՆՏԱՂԷԿ – իգ., հայ. բախտ «ճակատագիր, հաջողություն» և աղէկ «լավ» բառերից:

Անունը ԺԵՂ. եղակի վկայությամբ արձանագրված է ԱՆԶԲԱՌ-ում [ԱՆԶԲԱՌ, 1: 366]:

Բախտաղէկ անվան մեկ այլ վկայություն գտնում ենք Անիի Խաչուտի եկեղեցու անթվակիր արձանագրություններից մեկում [ԴՀՎ, 1: 61183]:

ԳԵՇՄԱՐԴ – ար., հայ. գէշ «տգեղ»²² և մարդ բառերից:

Անվան երկու բաղադրիչներն էլ նոր չեն հայոց անձնանունների կազմության տեսանկյունից: Միջնադարյան հայկական գրավոր հուշարձաններում ինքնուրույն կիրառությամբ ավանդված են Գէշ-ը, որի հնագույն վկայությունը գրանցված է 1255թ. [ԱՆԶԲԱՌ, 1: 454], և -ուկ ածանցով Գիշուկ փաղաքչական անունը, որը կրկին ավանդված է ԺԳՂ. [ԱՆԶԲԱՌ, 1: 473]:

Իրանական ծագում ունեցող հայ. մարդ բաղադրիչը հանդիպում է միայն բաղադրյալ անձնանուններում, ինչպես՝ Մարդազատ, Մարդան և այլն [JUSTI 1895: 194–196, ԱՆԶԲԱՌ, 3: 242]: Այդ անունների թվին պետք է հավելել նաև Մարդաձայն արական նորահայտ անունը՝ ավանդված 1190թ. Այրիվանքում ընդօրինակված ձեռագրի հիշատակարանում²³:

Գէշմարդ անվան երեք վկայություն ենք գտել՝

1. վկայված է Օշականի եկեղեցու հյուսիսային որմի 1288թ. արձանագրության մեջ՝ որպես ամիրա²⁴,

2. հիշատակված է Երևանի Ս. Աստվածածին (Կաթողիկե) եկեղեցու հարավային պատի 1301թ. արձանագրության մեջ՝ որպես եկեղեցու նվիրատու²⁵,

22 Բադի ծագումն առաջմ հստակ չէ, տե՛ս ՀԱԲ, 1: 550, ՀՍԲ: 159:

23 **Խ. Հարությունյան**, Անձնանունները հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում, էջ 208–209:

24 **Յովհաննու եպիսկոպոս Շահխաթունեանց**, Ստորագրություն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացի Արարատայ, աշխատասիրութեամբ Ա. Տեր-Ստեփանյանի, Ս. Էջմիածին, 2014, էջ 258 (վերահրատարակություն): Շահխաթունեանցն անունը անջատ է կարդացել՝ Գէշ մարդ: Անջատ է տրված նաև Ալիշանի մոտ՝ Գէշ-Մարդ, տե՛ս **Ղ. Ալիշան**, Այրարատ քնաշխարհի Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890, էջ 190: Կոստանյանը անունը միասին է դնում, տե՛ս Վիմական տարեգիր. ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց, կազմեաց՝ **Կ. Կոստանեանց**, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 130c:

25 **Կ. Ղաֆաղարյան**, Յերևանի Կաթողիկեյի և նորահայտ հուշարձանի վիմական արձանագրությունները, «Տեղեկագիր ՀՍՍՀ պատմության և գրականության ինստիտուտի», գիրք Ա, Յերևան, 1938, էջ 173: **Ս. Բարխուդարյան**, Մի քանի դիտողություններ Երևանի կաթողիկե եկեղեցու արձանագրությունների վերաբերյալ, ՏՀԳ, 1947, Հ^փ 5, էջ 69: **Կ. Ղաֆաղարյան**, Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1975, էջ 138:

3. վկայված է (Գիշմարդ ձևով) Գանձասարի վանքի գավթի արևմտյան պատի Հյուսիսային մասի 1402թ. արձանագրության մեջ: Հիշված է որպես միայնակյաց և կանգնեցնող խաչի [ОРБЕЛИ 2016: 133⁵³, ՈՒԼՈՒԲԱՐՅԱՆ 1981: 137¹¹¹, ԴՀՎ, 5: 54¹³³]:

ԳՈՒԼԱԶԻԶ – ար., պարս. gul «վարդ» և արաբ. azīz «նվիրական, մաքուր, թանկագին» բառերից:

Անունը բազմաթիվ օրինակներով հայտնի է Անջրևան-ին, սակայն դրանց հնագույն վկայությունը ժՁդ. է [Անջրևան, 1: 496–497]:

Մեզանում Գուլազիդ անվան վաղագույն վկայությունը, որը հավանաբար նաև գուլ-ով բաղադրված անձնանունների հնագույն օրինակն է²⁶, ավանդված է (սեռ. Գուլազդի ձևով) Շիրակի մարզի Հայկաձոր գյուղի Կարմիր վանքի՝ ԺԱ–ԺԲդ. արձանագրության մեջ²⁷: Հայր տեր Մելիքսէթի [ԴՀՎ, 10: 24¹⁴]: Գուլազիդ անվան վաղ վկայություններից են նաև ԺԵդ. հետևյալ օրինակները՝

1. նշված է 1444թ. Աղթամարում գրչագրված Ավետարանի հիշատակարանում [Հիշ. ԺԵ, Ա: 566],

2. արձանագրված է (տր. Գուլազիդին ձևով) 1447թ. Աղթամարում ընդօրինակված ձեռագրի հիշատակարանում. հայր Ստեփանոս գրիչի [Հիշ. ԺԵ, Ա: 609],

3. հիշված է 1459թ. Շատվան գյուղում ընդօրինակված ձեռագրի հիշատակարանում [Հիշ. ԺԵ, Բ: 125],

4. վկայված է 1462թ. մի հիշատակարանում [Հիշ. ԺԵ, Բ: 183],

5. որդի Յովանէսի, նշված է (Գուլազիդ ձևով) 1499թ. գրված Ավետարանի հիշատակարանում [Հիշ. ԺԵ, Գ: 286]:

ԵՂԱՅՐԱՆՈՒՆ – ար., հայ. եղբայր և անուն բառերից:

Անվան երկու բաղադրիչներն էլ ակտիվորեն մասնակցում են հայերեն անձնանունների կազմությանը: Դրանցից եղբայր-ը հանդես է գալիս ինչպես ինքնուրույն՝ եղբայր կամ -իկ ածանցով փաղաքական՝ եղբայրիկ տարբերակներով [Անջրևան, 2: 102], այնպես էլ բաղադրյալ անձնանուններում՝ եղբայրադեղ²⁸: Եթե հավելենք եղբայր բառի ժողովրդախոսակցական աղբեր և դրանով բաղադրված անունները միջնադարյան ձեռագիր ու վիմագիր հուշարձաններում (Աղբեր, Աղբերիկ, Աղբերչահ [Անջրևան, 1: 102], Աղբերադեղ²⁹), ապա պարզ կդառնա, որ այս բաղադրիչով անձնանունները բավականին տարածված են եղել:

Անձնանվան երկրորդ բաղադրիչը՝ անուն-ը, նույնպես բեղուն է: Այն ինքնուրույն գործածություն չունի և հանդես է գալիս միայն բաղադրյալ անձնանուններ-

26 Նկատենք, որ Գուլ-ով կազմված անունները, ըստ վիմագրերի և ձեռագրերի հիշատակարանների, լայնորեն տարածում են գտնում ԺԵ դարից սկսյալ: Այս մասին հիշատակում է նաև Աճառյանը [Անջրևան, 1: 496]: Առանձին անուններ, սակայն, վկայված են դեռևս ԺԳ (Գուլասար [Անջրևան, 1: 498]) և ԺԴ (Գուլխաթուն [Անջրևան, 1: 504], Գուլխաթաթ [Անջրևան, 1: 505]) դարերից:

27 Անձնանունը ցանկում տեղ է գտել Գուլազդ ձևով [ԴՀՎ, 10: 198]:

28 Խ. Հարությունյան, Դեղ արմատով բաղադրված անձնանունները, էջ 123:

29 Նշվ. աշխ., էջ 121:

րում՝ որպես վերջնաբաղադրիչ՝ Հայրանուն [ԱնջԲԱՌ, 3: 37], Մայրանուն [ԱնջԲԱՌ, 3: 190], Պապանուն [ԱնջԲԱՌ, 4: 224–225], Տիրանուն [ԱնջԲԱՌ, 5: 157], Օտարանուն³⁰ և այլն:

Եղբայրանուն նորահայտ անունը մեկ անգամ վկայված է Շիրակի մարզի Պեմզաշեն գյուղի տարածքում գտնվող Մակարավանքի 1251թ. արձանագրության մեջ՝ որպես վանքի նվիրատու [ԴՀՎ, 10: 3535]:

Արձանագրության նախորդ հրատարակիչներն այս անունը կարդացել են անջատ կերպով՝ «Եղբայր անուն»³¹, որի պատճառով այն կիսատ՝ եղբայր ձևով տեղ է գտել Աճառյանի բառարանում [ԱնջԲԱՌ, 2: 102]: Անունն անջատ է ներկայացված նաև Դիվանի նոր հրատարակության մեջ [ԴՀՎ, 10: 3535], թեև գրչագրում և արձանագրության լուսանկարում [ԴՀՎ, 10: 14835] անջատման ընդգծված հետք չի երևում, որը կարող էր անունն առանձնացնելու պատճառ լինել: Նկատենք, որ նույն պրակի անվանացանկում անձնանունը տեղ է գտել ճիշտ ձևով [ԴՀՎ, 10: 198]:

Ի հավաստումն եղբայրանուն անձնանվան միասնական գրության՝ հրաշալի մի օրինակ է Աղբէրանուն անձնանունը, որի ուղիղ ձևը Աղբէրանո տրական հոլովից ճիշտ կերպով վերկանգնել է Ս.Ավագյանը³²:

ՁԱՐԱՋԻՁ – սեռը անհայտ, պրսկ. zar «ոսկի» և արաբ. aziz «նվիրական, մաքուր, թանկագին» բառերից:

Անվան երկու բաղադրիչներն էլ առանձնաբար հանդիպում են բաղադրյալ մի շարք անձնանունների կազմում՝ Ջարգուլ [ԱնջԲԱՌ, 2: 175], Ջարմելէք [ԱնջԲԱՌ, 2: 175], Ջարուհի [ԱնջԲԱՌ, 2: 175]: Այսօր էլ մեզանում լայն տարածում ունի նշյալ Ջարուհի անձնանունը, որի հայերեն համարժեքը Ոսկի իգական անունն է: Անվան aziz բաղադրիչը նույնպես հաճախադեպ է հայոց անձնանուններում (տե՛ս Գուլագիզ անունը):

Ջարագիզ անվան երկու վկայություն ենք գտել՝

1. Հիշված է Սիսիանի շրջանի Բնունիս գյուղի եկեղեցու հարավային պատին ամրացված խաչքարի 1432թ. արձանագրության մեջ [ԴՀՎ, 2: 117₃₄₉],

2. Հիշված է (հայց. գ.Ջարագիզն ձևով) 1613թ. Դաշտ գյուղում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում. գյուղի տանուտերերից [Հիշ. ԺԷ, Ա: 489]:

ԹՈՒՐԻՆՁ – իգ., պրսկ. turun՝ կամ turin՝ «մի տեսակ նարինջ, թուրինջ» բառից:

Անունը հայտնի է ԱնջԲԱՌ-ին երեք օրինակով, որոնցից հնագույնը 1613թ. է [ԱնջԲԱՌ, 2: 373]:

30 Kh. Harutyunyan, “Gli antroponomi nei colofoni armeni: gruppi semantici e nuovi nomi”, p.53.

31 Աբել եպս. Մխիթարեանց, Տեղագրութիւն Մարմաշիւոյ [և այլ] վանացն ի Շիրակ, Երկերի ժողովածո, Ս.Էջմիածին, 2009, էջ 98, Ղ.Ալիշան, Շիրակ. տեղագրութիւն պատկերացոյց, հաւաքեաց Վենետիկ, 1881, էջ 166, Համառոտ տեղագրութիւն հնութեանց մեծին Շիրակայ և մայրաքաղաքին Անոյ, աշխատասիրութիւն՝ Մելքիսեդեկ քհ. Գեորգեանց Շիրակունոյ, Աղեքսանդրապոլ, 1903, էջ 168:

32 Ս.Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառարանություն, Երևան, 1978 («Աղբերանուն (<Եղբայրանուն>), թե՛ Ախբերան»), էջ 20–21:

Մեզանում Թուրինջ անվան վաղագույն վկայությունը գտնում ենք (տր. Թրնջին ձևով) Վայոց ձորի Մարտիրոս գյուղի Ս. Աստվածածին վիմափոր եկեղեցու հյուսիսային պատի ժ. Գ. Թվագրվող վիմագրում [ԴՀՎ, 3: 181⁵⁴⁹]:

ԽՈՒԲՆԱԶ – իգ. (°), պրսկ. xūb «լավ» և nāz «նազանք» բառերից:

Նորահայտ այս անձնանունը կազմող բաղադրիչներով միջնադարյան հայկական աղբյուրներին հայտնի են մի շարք անձնանուններ: Ըստ որում՝ դրանք վկայված են նաև ինքնուրույն կիրառությամբ՝ Խուբ, Խուբիկ, Խուբնիգար [ԱնՁԲԱՌ, 2: 550–552], Նազ, Նազենի, Նազիկ, Նազխաթուն [ԱնՁԲԱՌ, 4: 8–11], Հերիքնազ [ԱնՁԲԱՌ, 3: 86] և այլն:

Խուբնազ անձնանվան երկու վկայություն ենք գտել՝

1. Հիշված է (տր. Խուբնազին ձևով) Գեղարքունիքի մարզի Վանեվան գյուղի Վանքով Խարաբա կոչվող բնակավայրի եկեղեցու մոտ գտնվող խաչքարի 1508թ. արձանագրության մեջ [ԴՀՎ, 4: 128⁵¹³],

2. Հիշված է (տր. Խուբնազին ձևով) նույն մարզի Ներքին Գետաշեն գյուղի Կոթավանքի բակում տեղադրված խաչքարի անթվակիր արձանագրության մեջ [ԴՀՎ, 4: 277¹¹⁶⁰]:

ԽՈՒՊՆԻԳԱՐ – իգ., պրսկ. xūb «լավ» և nigār «նկար, պատկեր» բառերից:

Անձնանունը 1683թ. եզակի վկայությամբ հայտնի է Աճառյանին [ԱնՁԲԱՌ, 2: 552]: Այս անվան ևս երեք վկայություն հաղորդում են ձեռագիր և վիմագիր հուշարձանները, որոնցից երկուսը ժ. Ե. են՝

1. երկիցս վկայված է 1486 և 1489թթ. Ասպիսնակ գյուղում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում. դուստր ստացող Դովլաթիարի [Հիշ. Ժ, Գ: 87, 11],

2. հիշատակված է (տր. Խուբնիկարին ձևով) Գեղարքունիքի մարզի Ներքին Գետաշեն գյուղի Կոթավանքի գերեզմանատան խաչքարերից մեկի անթվակիր արձանագրության մեջ [ԴՀՎ, 4: 277¹¹⁶³]:

ԾԱՐԱԻԿ – ար., հայ. ծարա «պապակ, կարոտ, ցամաք» բառից³³ -իկ նվազափաղաքական ածանցով:

Անունը մեկ անգամ վկայված է Վայոց ձորի Վերին Ուլգյուր գյուղի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու արևմտյան մասում կանգնեցված խաչքարի 1321թ. արձանագրության մեջ: Եղբայր խաչը կանգնեցնող Պետրոսի [ԴՀՎ, 3: 38₉₄]:

ՀԱՅՐԱՆՈՒՆ – ար., հայ. հայր և անուն բառերից (անվան կազմության համար տե՛ս նաև Եղբայրանուն անձնանունը):

Հայրանուն-ը եզակի օրինակով տեղ է գտել ԱնՁԲԱՌ-ում [ԱնՁԲԱՌ, 3: 37]: Ստորև բերում ենք անվան այլ վկայություններ՝

1. Հիշված է Գեղարքունիքի մարզի Ազատ գյուղի գերեզմանատանը գտնվող 1288թ. խաչքարի արձանագրության մեջ: Եղբայրների հետ խաչքար է կանգնեցրել ծնողների հիշատակին [ԴՀՎ, 4: 368¹⁴⁸²],

33 Արմատի ծագումն անստույգ է, տե՛ս ՀԱՐ, 2: 449, ՀԱՐ: 360:

2. վկայված է (ուղղ. Հայրանուն, սեռ. Հայրանունայ և Հայրանոյ ձևերով) 1348թ. Միլիվանքո՞ւմ ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում: Հայր Հայրապետ երեցի և որդի Գրիգորի, Ավետարանի ստացող [Հիշ. ԺԴ: 349–350],

3. վկայված է Գեղարքունիքի մարզի Մեծ Մագրա գյուղի հին գերեզմանատան անթվակիր մի տապանագրում: Ումեկի հետ տապանաքար են դրել իրենց սպանված որդու հիշատակին [ԴՀՎ, 4: 335₁₃₆₀]:

Հետաքրքիր է երկրորդ օրինակը. միևնույն հիշատակարանում Հայրանուն-ը երկու տարբեր հոլովմամբ է ներկայանում՝ ա (Հայրանունայ) և ո (Հայրանոյ): Առաջինն անկասկած հետևում է հատուկ անունների հոլովման՝ դեռևս հին հայերենից եկող օրինաչափությանը, սակայն ո հոլովումը բաղադրյալ այս անունների համար ևս նորոգություն է: Ս. Ավագյանը վկայակոչում է այսպիսի մի քանի անուններ՝ Ախպերանոյ [ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ 1963: 164–165₃₂, ԴՀՎ, 9: 149₂₆₇], Տիրանո [ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ 1963: 248₁₇₀, ԴՀՎ, 9: 237₄₈₀]³⁴:

ՀԱՅՐԱՍՈՒՆ – ար., հայ. հայր և տուն բառերից (տե՛ս § 1.1.):

Անսովոր է անվան տուն բաղադրիչը. գրավոր հուշարձաններում այն մեկ անգամ հանդիպում է Մեծատուն անվան մեջ [Հիշ. ԺԵ, Ա: 550]:

Հայրատուն անվան երկու վկայություն ենք գտնում ԺԳ և ԺԵ դդ.

1. հիշված է Գեղարքունիքի մարզի Ազատ գյուղի գերեզմանատանը գտնվող 1288թ. խաչքարի արձանագրության մեջ: Եղբայրների հետ խաչքար է կանգնեցրել ծնողների հիշատակին: Նկատենք, որ եղբայրների մեջ է նաև Հայրանունը [ԴՀՎ, 4: 368₁₄₈₂],

2. արձանագրված է (տր. Հերատունին ձևով) 1461թ. Ուրծն գյուղում (Վեդի (°) [ՏԵՂԲԱՌ, 5: 212]) ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում: Հայր ձեռագիրը ստացող Ներսէս քահանայի [Հիշ. ԺԵ, Բ: 158]:

ՄԱՄՇԱՀ – իգ., հայ. մամ «տատ» և պրսկ. šāh «թագավոր» բառերից:

Նկատենք, որ երկու բաղադրիչներն էլ առատորեն վկայված են թե՛ ինքնուրույն և թե՛ բաղադրյալ անձնանուններում՝ Մամա, Մամախաթուն (նաև Մամխաթուն), Մամեր և այլն [ԱՆՁԲԳ, 3: 176–182], նույնը վերաբերում է նաև շահ բաղադրիչին և դրանով կազմված անձնանուններին (տե՛ս Աղվորշահ անունը):

Ստորև ներկայացնում ենք այս անձնանվան մեր գտած վկայությունները.

1. հիշված է Անիի Հովհաննեսի եկեղեցու հարավային պատի արևմտյան մասի 1251թ. արձանագրության մեջ [ԴՀՎ, 1: 930],

2. արձանագրված է (տր. Մամշահին ձևով) ԺԳ դ. մի հիշատակարանում [ՄՅՀՁՄՄ, 9: 1061],

3. վկայված է 1314թ. մի հիշատակարանում. քոյր ձեռագրի հետագա ստացող Նորշահի [Հիշ. ԺԴ, Ա: 267],

4. զուգակից Մխիթար Խալթեցի, ամուսնու հետ հիշված են Անիի Մխիթարի բուրգի արտաբուստ վերին մասի խաչքարի անթվակիր արձանագրության մեջ [ԴՀՎ, 1: 49],

34 Ս. Ա. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 20–21:

5. վկայված է Գեղարքունիքի մարզի Մեծ Մազրա գյուղի ներկայումս գտնվելու վայրն անհայտ անթվակիր խաչքարի արձանագրության մեջ. մայր խաչքարը հոր և մոր հիշատակին կանգնեցրած Ամիրզատի [ԴՀՎ, 4: 3431³⁸⁸]:

ՇԱՐԱԲ – ար (°), Աճառյանին անթվակիր մի հիշատակարանից և եզակի վկայությամբ հայտնի է այս անունը, որը նրա ենթադրությամբ ծագում է արաբ. šarāb «գինի» բառից:

Մեզանում Շարաբ անվան գործածության ավելի վաղ վկայություն հաղորդում է Նորավանքի վիմագրերից մեկը [ԴՀՎ, 3: 225718], որի նոր ընթերցման շնորհիվ պարզվել է նաև գրչության 1243 թվականը³⁵:

ՊԱՍՏԵՂ – ար (°), հայ. պաստեղ «մրգահյուսված եփվող լավաշանման ուտելիք» բառից:

Աճառյանին հայտնի է այս անձնանվան մեկ վկայություն Հաղբատի վանքի անթվական մի արձանագրությունից [ԱՆՁԲԱՌ, 4: 228]:

Նկատենք, որ այս անվան գոյությունը հավաստող Աճառյանի վկայաբերած արձանագրությունը³⁶ հետագայում այլ ընթերցումներ է ունեցել, որոնցից ոչ մեկով Պաստեղ անվան ընթերցումը չի հաստատվել [ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ 1963: 164³², ԴՀՎ, 9: 149²⁶⁷]: Ըստ այսմ՝ կարելի է կասկածել ընդհանրապես այդ անվան գոյությանը:

Հետաքրքիր է ընդգծել և այն, որ ըստ Աճառյանի՝ պաստեղ բառի հնագույն վկայությունը հայերենում ժէդ. է՝ ավանդված Գր. Դարանաղցու «Ժամանակագրության» մեջ [ՀԱԲ, 4: 31]: Այսինքն՝ ենթադրաբար գոյություն ունեցած Պաստեղ անձնանվան հիմքում ընկած պաստեղ բառի (ապելյատիվ) ավելի վաղ վկայություն Աճառյանին հայտնի չէ:

Մեր որոնումներն այս ուղղությամբ ի հայտ բերեցին նոր փաստեր. նախ, մեզ հաջողվեց գտնել պաստեղ բառի գործածությունը 1227թ. Ավագ վանքում (տեղորոշումն անստույգ) ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարանում. «Սուրբ Աստուծոյ, աւգնեա՛ Սոսթենէս քահանայի, որ զպաստեղս եբեր մեզ» [Հիշ. ԺԳ: 146], իսկ Վայոց ձորի մարզի Հերհեր գյուղի Ս. Գևորգ եկեղեցու հյուսիսարևելյան մույթի մեջ ագուցված խաչքարի 1447թ. արձանագրության մեջ վկայված գտանք նաև Պաստեղ անձնանունը [ԴՀՎ, 3: 66¹⁸³]³⁷:

Այսպիսով, մի կողմից ունենք 1227թ. վկայված պաստեղ «մրգահյուսված պատրաստված ուտելիք» բառի վկայությունը, իսկ մյուս կողմից՝ դրա անձնանվանական վկայությունը 1447 թվականից:

ՏՈՒՆԿ – ար. (°), թերևս հայ. տունկ բառից կամ գուցե Նորատունկ անվան կրճատ տարբերակ (հմտ. Աստվածատուր > Ծատուր, Ասատուր և այլն):

35 Ս. Մաղումյան, Նորահայտ վիմագրեր Նորավանքից, «Հուշարձան» տարեգիրք, հ. Բ, Երևան, 1993, էջ 95: Կ. Մաթևոսյան, Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Երևան, 2017, էջ 117⁴⁵

36 Հնախօսական տեղագրություն Հաղբատայ աշխարհառչակ վանից Սրբոյ Նշանի, գործ Ռ. Բէգ Երզնկեանց Հաղբատեցոյ, Վաղարշապատ, 1886, էջ 30:

37 Ղ. Ալիշանն այս անունը կարդացել է Աղբատ ձևով, տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսական. տեղագրություն Սիսեանց աշխարհի, Վենետիկ, 1893, էջ 111:

Ե. Լալայանի կազմած Վասպուրականի ձեռագրացուցակի 1329թ. մի հիշատակարանում արձանագրված է Տնկանն անվանաձևը³⁸, որը «Տո՞ւնկ թե Տնիկ» տարակուսանքով տեղ է գտել անձնանունների բառարանում [ԱնՁԲԱՌ, 5: 172]: Իմիջիայրոց նկատենք, որ ԺԴ հիշատակարանների ժողովածուում այդ հատվածը կրճատված է [Հիշ. ԺԴ: 215]:

Աճառյանին կասկածելի թվացող Տունկ անվան երկու վկայություն ենք գտել՝

1. հիշված է (տր. Տնկին ձևով) Հառիճավանքի զանգակատան ճակատային մասում գտնված, այժմ չպահպանված քարե գուռի անթվակիր և խիստ վնասված արձանագրություն մեջ [ԴՀՎ, 10: 57⁷⁷]: Դատելով արձանագրության գրչագրի տառաձևերից, պետք է, որ Լալայանի արտագրած հիշատակարանի թվականից շատ ուշ չլինի. ենթադրաբար՝ ԺԳ–ԺԴ դդ.,

2. վկայված է (տր. Տունկին ձևով) 1603թ. ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում. եղբայր Հայրապետի, որ նպաստեց գրչությունը [Հիշ. ԺԷ, Ա: 97]:

Երկու հիշատակարաններում էլ անձնանունը ի արտաքին թեքմամբ է ներկայանում՝ առաջինի դեպքում օրինաչափ կերպով հնչյունափոխված է նաև ու-ն:

Տունկ անունը վկայված է նաև փաղաքշական -իկ ածանցով՝ Տնկիկ, որի մի եզակի վկայություն 1304թ. Տփլիսում գրված հիշատակարանից հայտնի է Աճառյանին [ԱնՁԲԱՌ, 5: 171, նույն օրինակը տե՛ս նաև Հիշ. ԺԴ, Ա: 82]: Տնկիկ փաղաքշական անձնանվան մեկ այլ վկայություն (Տնգիկ ձևով) գտնում ենք 1308թ. Բերդակ գյուղում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում. եղբայրների հետ ձեռագիր է գնել և նվիրել Թումա քահանային [Հիշ. ԺԴ, Ա: 147]: Հավանաբար Լալայանի արտագրած հիշատակարանում վկայված Տնկան անվանաձևը կարելի է համարել Տնկիկ անվան սեռ.-տր. հոլովաձև:

Ըստ ամենայնի՝ նույն Տունկ անունից -եր հոգնակերտ մասնիկով է կազմված նաև Տունգեր անունը, որում ունգական ն-ից հետո խուլ կ-ն ձայնեղացած է (կ > գ – Տունկ > Տունգ > Տունգեր, հմմտ. ընկեր > ընգեր, տնկել > տնգել և այլն): Այս փաստի օգտին է խոսում նաև վերը հիշված Տնկիկ անվան Տնգիկ ձևը, որտեղ հնչյունական նույն երևույթն է գործել: Ինչ վերաբերում է անվան -եր հոգնակերտ վերջնաբաղադրիչին, ապա այն բավականին տարածված է հայոց անձնանուններում՝ Լուսեր, Շատեր, Շողեր և այլն:

Տունգեր անձնանունը մեկ անգամ վկայված է (տր. Տունգերոյն ձևով) 1300թ. Կարինում գրչագրված Ավետարանի հիշատակարանում. ազգական ձեռագրի ստացող Յովհանի [Հիշ. ԺԳ: 861]:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ ըստ ձեռագիր և վիմագիր հուշարձանների՝ Տունկ և դրանով բաղադրված Տնկիկ, Տունկեր անձնանունները մեզանում գործածվել են ԺԳ և ԺԴ դդ., հետագա շրջանում դրանց կիրառությունը հետքեր չենք գտել:

ՓԱՐԻՍԱԹՈՒՆ – իգ., պրսկ. pāri «պարիկ, գեղեցկագեմ ոգի» և թուրք., թաթար. xatun «ազնվական տիկին» բառերից:

38 Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, կազմեց Եր. Լալայան, Թիֆլիս, 1915, էջ 179:

Անվան երկու բաղադրիչներն էլ հաճախադեպ են հայոց անձնանուններում, դրանք հանդես են գալիս ինչպես ինքնուրույն գործածություններ, այնպես էլ բաղադրյալ անունների կազմում և բազմաթիվ օրինակներով վկայված են տարբեր գրավոր աղբյուրներում, ըստ այդմ՝ արձանագրված են նաև ԱՆՁԲԱՌ-ում, ինչպես՝ Փարի, Փարիզադ, Փարիխան [ԱՆՁԲԱՌ, 5: 194]: Անհամեմատ ավելի շատ են խաթուն կամ դրանով կազմված անունները:

Փարիխաթուն անձնանունը եզակի վկայությամբ՝ Փարուխաթուն ձևով, հայտնի է Աճառյանին անթվական մի հիշատակարանից, այդ անվան մեկական նոր վկայություն հաղորդում են ձեռագիր և վիմագիր աղբյուրները՝

1. հիշված է (տր. Փարիխաթունին ձևով) Հալիժոր գյուղից մոտ 5 կմ հեռավորությամբ գտնվող Հարանց անապատի եկեղեցու արևմտյան մուտքի կամարակալ քարի անթվական արձանագրության մեջ. մայր Սահակ աբեղայի, որ նորոգեց եկեղեցին [ԴՀՎ, 2: 54₁₃₄],

2. անունը հետագա ձեռքով ավելացված է 1484թ. մի հիշատակարանում [Հիշ. ԺԵ, Գ: 61]:

Ամփոփում

Ձեռագրերի հիշատակարանների և տարատեսակ արձանագրությունների, մասնավորապես վիմագրերի ուսումնասիրությունը փաստում է, որ դրանցում վկայված են բազմաթիվ նորահայտ անձնանուններ կամ անձնանունների նոր վկայություններ, որոնք ոչ միայն հարստացնում են հայոց անձնանունների շտեմարանը, այլև փոխում են մեծաթիվ անձնանունների ժամանակագրական և սեռային (արական կամ իգական) կիրառությունների մասին մեր պատկերացումները: Վերը թվարկված անձնանունները մի աննշան մասն են այս վիթխարի նյութի և մեկ անգամ ևս ընդգծում են հայոց անձնանունների նկատմամբ համակարգված ու պատշաճ վերաբերմունքի անհրաժեշտությունը:

Համառոտագրումներ սկզբնաղբյուրների և բառարանների

ա. Հիշատակարաններ և ձեռագրացուցակներ՝

Հիշ.Ե-ԺԲ-Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԺԲ դարեր, աշխատասիրությամբ Ա.Մաթևոսյանի, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1988:

Հիշ.ԺԳ-Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա.Ս. Մաթևոսյան, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1984:

Հիշ.ԺԴ-ԺԴ դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1950:

Հիշ.ԺԴ,Ա-Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա (1301-1325թթ.), կազմողներ՝ Խաչիկյան Լ., Մաթևոսյան Ա., Ղազարոսյան Ա., «Նաիրի» հրատ., Երևան, 2018:

Հիշ.ԺԵ,Ա-ԺԵ դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին (1401-1450թթ.), կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1955:

Հիշ.ԺԵ,Բ-ԺԵ դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երկրորդ (1451-1480թթ.), կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1958:

Հիշ.ԺԵ,Գ-ԺԵ դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երրորդ (1481-1500թթ.), կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1967:

Հիշ. Ժէ. Ա – Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ (1601–1620թթ.),
 Հ. Ա, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1974:
 Հիշ. Ժէ. Բ – Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ (1621–1640թթ.),
 Հ. Բ, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1978:
 Հիշ. Ժէ. Գ – Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ (1641–1660թթ.),
 Հ. Գ, կազմեց Վ. Հակոբյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1984:

ՄՅՀՁՄՄ, 7 – Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Հ. Է. (ձեռագիրք 2101–2400), խմբագրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, «Նախիր» հրատ., Երևան, 2012:

ՄՅՀՁՄՄ, 9 – Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Հ. Թ. (ձեռագիրք 2701–3000), խմբագրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, «Նախիր» հրատ., Երևան, 2017:

բ. Վիճագրեր՝

ԴձՎ. 1 – Դիվան հայ վիճագրության, պր. I, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Ա. Օրբելի, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1966:

ԴձՎ. 2 – Դիվան հայ վիճագրության, պր. II, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1960:

ԴձՎ. 3 – Դիվան հայ վիճագրության, պր. III, Վայոց ձոր. Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1967:

ԴձՎ. 4 – Դիվան հայ վիճագրության, պր. IV, Գեղարքունիք. Կամոյի, Մարտունու և Վարդենիսի շրջաններ, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1973:

ԴձՎ. 5 – Դիվան հայ վիճագրության, պր. V, Արցախ, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1982:

ԴձՎ. 6 – Դիվան հայ վիճագրության, պր. VI, Իջևանի շրջան, կազմեցին Ս. Ա. Ավագյան, Հ. Մ. Զանփոլադյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1977:

ԴձՎ. 9 – Դիվան հայ վիճագրության, պր. IX, Լոռու մարզ, կազմեցին Ս. Գ. Բարխուդարյան, Կ. Գ. Ղաֆադարյան, Ս. Տ. Սաղունյան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2012:

ԴձՎ. 10 – Դիվան հայ վիճագրության, պր. X, Շիրակի մարզ, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2017:

Ղաֆադարյան, Կ. 1963 – Հաղբատ. ճարտարապետական կառուցվածքները և վիճական արձանագրությունները, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան:

Ուլուբաբյան, Բ. 1981 – Գանձասար, «Հայաստան» հրատ., Երևան:

Орбели, И. 2016, *Надписи Гандзасара и навоцнтыка, собрал и подготовил к печати к. и. н. А. Акопян, Ереван.*

գ. Բառարաններ՝

ԱԶԳԱՌ – Տ. Ավետիսյան, Հայոց ազգանունների բառարան, երկրորդ լրացված հրատարակություն, հեղ. հրատ., Երևան, 2010:

ԱՆՁԲԱՌ – Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 1–5, Երևանի պետական համալսարանի հրատ., Երևան, 1942–1962:

ՀԱԲ – Հր. Աճառեան, Հայերէն արմատական բառարան, հ. 1–4, Երևան, 1926, վերահրատ. Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1971:

ՀԱՐ – Գ. Զահեդյան, *Հայերեն ստուգաբանական բառարան, խմբագրություն և առաջաբանով՝ Վ. Սարգսյանի, «Ասողիկ» հրատ., Երևան, 2010:*

ՏԵՂԲԱՌ, 5 – Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Ս. Մելիք-Բախչյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, Տ–Յ, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 2001:*

JUSTI, F. 1895 – *Iranisches Namenbuch, Marburg, N. G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung.*

ХАЧИК АРУТЮНЯН

ЛИЧНЫЕ ИМЕНА В АРМЯНСКИХ НАДПИСЯХ И КОЛОФОНАХ РУКОПИСЕЙ: НОВОВЫЯВЛЕННЫЕ ЛИЧНЫЕ ИМЕНА В ЛАПИДАРНЫХ НАДПИСЯХ

Ключевые слова: *рукопись, надпись, медиевистика, мужские и женские личные имена, лингвистика, этимология.*

Хорошо известно, что колофоны армянских рукописей и надписи содержат богатую информацию об истории, социальной, политической и повседневной жизни армянского народа. Эти письменные источники богаты также личными именами, большая часть которых вошла в известный словарь личных имен Р. Ачаряна (“Словарь армянских личных имён”, т. 1–5, Ереван, 1942–1962). Тем не менее, необходимы новые исследования в этой области, которые могут обогатить словарь Р. Ачаряна.

Очевидно, что новые каталоги рукописей, новые сборники колофонов и надписей могут внести значимый вклад в эту работу. Именно по этой причине, в данной статье мы представляем несколько нововыявленных личных имен из упомянутых источников (например, Baxtaġek, Gešmard, Eġbayranun, Xubnaz, Hayratun и т. д.).

KHACHIK HARUTYUNYAN

PERSONAL NAMES IN THE ARMENIAN INSCRIPTIONS AND COLOPHONS: NEWLY DISCOVERED PERSONAL NAMES IN THE LAPIDARY INSCRIPTIONS

Keywords: *manuscript, inscription, medieval studies, male and female personal names, linguistics, etymology.*

It is well known that, both the Armenian colophons and the inscriptions contain rich information on the history, social, political and everyday life of the Armenian people. These written sources also include numerous personal names, the majority of which can be found in Hr. Ačaryan's famous dictionary of Armenian personal names (“Hayoc' anjanunneri bararan”, vol. 1–5, Yerevan, 1942–1962). However, the new research is important in this field, which would be aimed at expanding and enriching Hr. Ačaryan's dictionary.

New catalogues of the manuscripts, new volumes of the colophons and the inscriptions can contribute to this work considerably. For this very reason, in this article we present a number of newly discovered personal names from the mentioned sources (for example, Baxtaġek, Gešmard, Eġbayranun, Xubnaz, Hayratun etc.).

ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ԱՍՏԴԻԿ ԲԱԲԱԶԱՆՅԱՆ

ՊՂՆՁԵ ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ
ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻՑ

Հիմնաբառեր՝ Սարդարապատի թանգարան,
գեղարվեստական մեյրադամշակություն, ազգագրություն,
արձանագրություն, նվիրատու, վարպետ, կնքադրոշմ:

Նվիրվում է Սարդարապատի հերոսամարտի 100-ամյակին

Սարդարապատի Հայոց ազգագրության թանգարանում պահվող գեղարվեստական մետաղի հավաքածուի ուսումնասիրությունը էական նշանակություն ունի ուշմիջնադարյան Հայաստանի պատմամշակութային ժառանգության համալիր հետազոտության գործում¹: Հիմնականում նվիրատվությամբ ու զնամամբ գոյացած հավաքածուն ընդգրկում է կենցաղային և եկեղեցական սպասքի տարաբնույթ առարկաներ, որոնցից ավելի քան 100-ն արձանագիր են: Ուսումնասիրվող բուն նյութը թանգարանի «Ազգագրություն և կենցաղ» (ԱԿՅ) ֆոնդի պղնձե արձանագիր իրերն են², որոնք գերազանցապես առօրյա և տոնական սպասքի նմուշներ են, այդ թվում՝ տարաբնույթ թասեր (փիալա, ջամ, ջրխմիկ, չարեխ), թաս-կոնքեր, մեծ ու փոքր ափսեներ, մատուցարաններ, սկոտեղներ, կաթսաներ, կաթնամաններ (կովկիթ), դուլլեր (եղակ, փարխաջ, սթըլ): Պղնձե առարկաների մակերեսը հիմնականում անագապատ է, սակայն բազմակի օգտագործման հետևանքով անագը երբեմն մասնակի թափված է: Ազգագրական տեսանկյունից առանձնանում են հատկապես կենցաղում օգտագործված առարկաները, որոնք տեղական գործածումից մաշվել ու քանիցս նորոգվել են՝ զոդման կամ թիթեղի կտորը գամերով ամրացնելու միջոցով: Հանդիպում են նաև նմուշներ, որոնք նորոգված են այնպիսի կատարելությամբ, որ այդօրինակ հետքերը կարելի է դիտել իբրև զարդատարր: Հավաքածուում ընդգրկված որոշ նմուշներ կիրառվել են իբրև տան ներսույթի հարդարատարր, ինչի մասին են վկայում պատից կախելու համար ափսե-մատուցարանների նստուկներին ամրացված օղակները:

Առարկաների անձնագրային տվյալներից դատելով՝ բավականին ընդգրկուն են դրանց ծագման ժամանակագրությունն (ժէ-ի դդ.) ու աշխարհագրությունը՝

1 «Սարդարապատի հուշահամալիր, Հայոց ազգագրության թանգարանի գեղարվեստական մետաղի արձանագիր իրերը» խորագրով ուսումնասիրությունն իրականացվել է ՀՀ Գիտության պետական կոմիտեի տրամադրած դրամաշնորհային ծրագրի շրջանակներում (ծածկագիր՝ 16YR-6A073):

2 Նյութի տրամադրման համար խորին շնորհակալություն ենք հայտնում ֆոնդապահ Նարինե Եղիկյանին:

ՀՀ տարբեր բնակավայրերից (Շամշադին, Նոյեմբերյան, Կողբ, Բաղանիս, Բաբեկամավան, Իջևան, Ալեքսանդրապոլ (ներկայիս՝ Գյումրի), Մեղրի և այլն), Արցախից, Բարձր Հայքից, Արևմտյան Հայաստանից (Մուշ, Բայազետ), Կ. Պոլսից մինչև Հունաստան, Սիրիա, Պարսկահայք, Դաղստան:

Կենցաղային օգտագործման առարկաների հարգարանքը հիմնականում պարզունակ է՝ պսակին կամ իրանին արված զույգ ակոսագոտիներով: Հանդիպում են նաև չքեղ հարդարված (երկրաչափական ու բուսական ոճավորված զարդերով, երբեմն էլ՝ կենդանիների, առավելապես՝ թռչնի պատկերներով), գեղարվեստական մետաղի տեխնիկական տարբեր հնարների կիրառմամբ (փորագրում, դրվագագարդում, ձուլում, կռում և այլն) և տարատեսակ համադրություններով ստեղծված նմուշներ³: Աչքի են ընկնում նաև վարպետների նշաններ ու կնքադրոշմներ (վարդյակաձև, կետային սեղմումով) ունեցող առարկաները, որոնք մեծապես կարևորվում են հայ մետաղագործության պատմության և, ընդհանրապես, հայոց մշակութային ժառանգության այս բնագավառի որոշ էջեր լուսաբանելու և լրացնելու առումով: Անշուշտ, մետաղի գեղարվեստական հարգարատարները զուգահեռներ ունեն նաև արվեստի այլ ճյուղերում՝ փայտամշակություն, խեցեգործություն, ասեղնագործություն, գորգարվեստ և այլն, որոնք առանձին ուսումնասիրության առարկա են:

Սույն աշխատության նպատակն է հրատարակել մեր ուսումնասիրությունները ընթացքում ցուցակագրված յուրօրինակ արձանագիր առարկաները՝ թվագրությամբ վաղագույն (ԺԷ–ԺԸ դդ.) և բովանդակությամբ ուշագրավ իրերն ու դրանց արձանագրությունները⁴: Վերջիններս ներկայացրել ենք ժամանակագրորեն՝ հետևելով վիճագրագիտության արդի չափանիշներին՝ բնագրերին կցելով զրչանկար⁵ և լուսանկար, վերծանություններն՝ անհրաժեշտ պայմանական նշաններով և ծանոթագրություններով: Արձանագրությունից բացի, յուրաքանչյուր առարկայի դիմաց նշել ենք թանգարանային գույքահամարը, թվականը կամ մոտավոր ժամանակը, չափերը և ընդհանուր նկարագրությունը՝ ձևը, տեխնիկան և այլն:

1. Թաս-փիալա (ՀԱՊԹ–600/1, ԱԿ3–154/1), 1759թ.

Շուրթի տրամ.՝ 15 սմ, նստուկի տրամ.՝ 8 սմ, բարձ.՝ 7 սմ

Օղակաձև նստուկով, կիսազնգաձև իրանով թաս՝ հարգարված զույգ ակոսագծերով: Նստուկին կան նորոգման հետքեր, որի ներքին շրջանակին ելնդատառ թվականն է:

3 Մանրամասն տե՛ս Ա. Ասատրյան, Հայոց ազգագրության թանգարանի պղնձե առարկաների գեղագարդման ընդհանուր բնութագիրը (հիմնական զարդանախշերը, զուգահեռները, խորհրդիմատը), «Հայկազեան հայագիտական հանդես», հ.ԼԶ (36), Պեյրուք, 2016, 125–150:

4 Գեղարվեստական մետաղի արձանագրությունները տեղեկություն հաղորդելուց բացի, հաճախ դիտարկվել են իբրև յուրօրինակ հարդարատարներ: Դրանք կատարված են հիմնականում երկու եղանակով՝ պարզ փորագրության և ելնդագրի, այսինքն՝ ետնախորքի հետացմամբ:

5 Գրչանկարները՝ Արսեն Հարությունյանի:

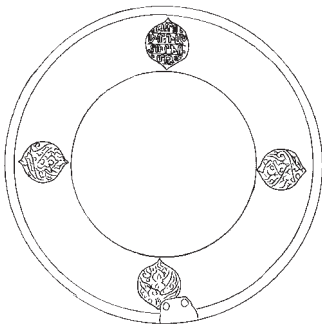
ՌՄԸ. (1759)

Այս թասը ստույգ թվական ունեցող առարկաներից վաղագույնն է: Թվականին հաջորդում է փշաձև զարդատարր:

2. Ափսե-մատուցարան (ՀԱՊԹ-8225/14, ԱԿ3-804), 1760թ.

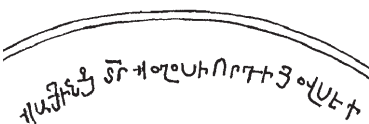
Շուրթի տրամ.՝ 30 սմ, նստուկի տրամ.՝ 15,5 սմ, բարձ.՝ 2 սմ

Օղակաձև ցածր նստուկով, լայն պսակով ափսե՝ հարդարված նշաձև մեղալիոնի մեջ ներառված ոճավոր չորս զարդերով, պսակն ու հատակը՝ զույգ ակոսագծերով և կետազարդերով: Նշաձև զարդերից մեկում ելնդատառ քառատող արձանագրություն է.

ԹՈՐՈՍԻ ՈՐԴԻ ԱՍ/ՏՈՒՐԻՆ, Ռ/ՄԹ. (1760)

Պսակին, արտաքուստ, այլ զրչությունմբ, թերևս հետագայում ավելացված միատող արձանագրություն.

ՊԱՅԻՆՑ ՏԼԵՂ ՊՕՂՕՍԻ ՈՐԴԻ ՅՕՎՍԵՓ

Միևնույն առարկայի երկու տարբեր զրչությունմբ արձանագրություններն ինքնին վկայում են տարբեր ժամանակներում կատարված իրադարձությունների մասին: Առաջին հիշատակագրությունն, ըստ ամենայնի, վերաբերում է առարկայի ստեղծմանը՝ 1760թ., Թորոսի որդի Աստուրի (Ասատուրի) հիշատակին: Այլ տառատեսակով և ոճով փորագրված երկրորդ արձանագրությունը հայտնում է առարկայի հետագա տիրոջ կամ նվիրատուի անունը, որը Պայինց տոհմից տեր Պողոսի որդի Հովսեփն է: Հայաստանի պատմության թանգարանի արձանագիր առարկաներն ուսումնասիրելիս՝ այս երևույթին անդրադարձել է նաև Եվգինե Մուշեղյանը, որն այն բացատրում է հետևյալ կերպ. «...առաջին նվիրատուի կողմից իրը նվիրաբերվելուց որոշ տարիներ հետո հանդես է գալիս երկրորդ նվիրատուն. վերջինս վճարում է առարկայի արժեքը և խնդրում, որ իր անունը հիշատակվի այդ նույն իրի վրա»⁶:

6 Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածուների, պրակ 1. Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ, աշխատասիրությամբ Ե. Մուշեղյանի, Երևան, 1964, էջ 6:

3. Ափսե (ՀԱՊԹ–8225/3, ԱԿ3–804), 1762/3թ.

Շուրթի տրամ.՝ 14,5 սմ, նստուկի տրամ.՝ 7 սմ, բարձ.՝ 1,8 սմ

Օղակաձև ցածր նստուկով, լայն պսակով ափսե: Պսակի արտաքին կողմում՝ եռանկյունաձև զարդի մեջ միատող ելնդատառ գրությունն է, որի տակ՝ փորագիր Հիջրի թվականը.

ՎԱՐԴԱՆ

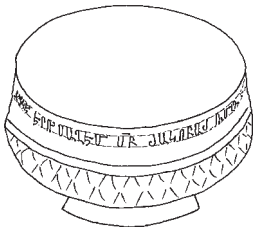
ՎՎԿ 1176 (=1762/3)

Կենցաղային և եկեղեցական սպասքի հատկապես ժէ–ժԸ դդ. հայերեն արձանագրությունների վերջում հաճախ նշվում է արաբական թվերով մահմեդական Հիջրի (Հիջրայի) թվականը, որի դարագլուխը հուլյան տոմարով համարվում է 622թ. հուլիսի 16-ը⁷: Այս երևույթին մենք նախկինում ևս անդրադարձել ենք և բացատրել ժամանակի քաղաքական պատճառներով, քանի որ ժէ–ժԸ դդ. Հայաստանը պարսկաթուրքական տիրապետության տակ էր, երբ ի թիվս այլ փոխադեցությունների (հատկապես թուրքերենից, պարսկերենից ու արաբերենից փոխառված բառեր ու բառաձևեր)⁸ գեղարվեստական մետաղի արձանագրություններում լայնորեն շրջանառվում էր նաև մահմեդական Հիջրի թվականը⁹: Նման մի ուշագրավ երևույթ էլ պահպանվել է Հրազդանի Ջրառատ թաղամասի Ս. Կարապետ եկեղեցու արևելյան կողմում կանգնեցված Հայոց ՌՀՀ (1628) թվակիր խաչքարի վրա, որի խաչաթևերի ստորին մասում ընթեռնելի է Հայոց թվականի արաբական թվերով արտահայտված տարբերակը՝ բնականաբար Հիջրի տոմարով. 1037թ., այսինքն՝ 1627/8⁹:

4. Եկեղեցական կաթսա (ՀԱՊԹ–5744/1, ԱԿ3–683), 1785թ.

Շուրթի տրամ.՝ 14 սմ, նստուկի տրամ.՝ 11 սմ, բարձ.՝ 10,5 սմ (բարձ. կափարիչով՝ 16,5 սմ)

Օղակաձև բարձր նստուկով, երկկոնաձև իրանով, կիսազնդաձև կափարիչով կաթսա՝ դրվագումով արված երկրաչափական զարդերով: Կափարիչին ամրացված է զնդաձև բռնակ: Կաթսայի շուրթին առկա է միատող, փորագիր արձանագրություն.

ՅԼԻՇԼԱՏԼԱԿ Է ԷՐՈՒՍԱՂԷՄ ՍԲ ՅԱԿՈԲԱՅ
ՌՄԼԴ. (1785)

7 Մանրամասն տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Հայոց գիր և գրչություն, Երևան, 1973, էջ 134–138:

8 Ա. Հարությունյան, Հ. Խուդանյան, Բուդապեշտի Ս. Աստվածածին աղոթարան-եկեղեցու թանգարանային սպասքի մակագրությունները, ՊԲՀ, 2016, Հփ 2 (202), էջ 140:

9 Գ. Սարգսյան, Ջրառատի Ս. Կարապետ եկեղեցին, «Հին Հայաստանի մշակույթ», XIII, Նյութեր հանրապետական գիտական նստաշրջանի, Երևան, 2005, էջ 238, արձ. 5:

Նման կաթսա հայտնի է նաև Գնդեվանքի հավաքածուից¹⁰, որն, ի թիվս այլ եկեղեցական սպասքի նմուշների, հայտնաբերվել է 1981թ., թաքստոց ծառայող կարասի միջից: Արձանագիր մյուս նյութերի շարքում Գնդեվանքի կաթսան թվագրվել է Ժէ դարավերջով: Խնդրո առարկա կաթսան նախ և առաջ ուշադրավ է այն բանով, որ Սարգարապատի թանգարանի հավաքածուում եկեղեցական սպասքը, այն էլ՝ արձանագիր, խիստ սակավ է: Համաձայն արձանագրության՝ այն նվիրաբերվել է Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքին:

5. Ափսե (ՀԱՊԹ–8225/4, ԱԿ3–804), 1786թ.

Շուրթի տրամ.՝ 15,5 սմ, նստուկի տրամ.՝ 8 սմ, բարձ.՝ 1,5 սմ

Օղակաձև նստուկով, լայն պսակով ափսե, որի պսակի ուղղանկյունաձև շրջանակի մեջ երկտող ելնդատառ արձանագրությունն է.

ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ՈՐԴԻ/ԵՂԻԵԱՅ,
ՌՄԼԵ. (1786)

6. Ափսե (ՀԱՊԹ–4243/5, ԱԿ3–575), 1795թ.

Շուրթի տրամ.՝ 23 սմ, նստուկի տրամ.՝ 13 սմ, բարձ.՝ 3,5 սմ

Օղակաձև ցածր նստուկով, լայն պսակով ափսե, որի շրթեզրը հարդարված է ակոսագծերով, չորս կողմում՝ խաղողազարդերով: Երկտող ելնդատառ արձանագրությունը զետեղված է պսակի արտաքին կողմում.

ՄԷՔԻ ՈՐԴԻ ՏԼԵՂ
ԿԱՅՐԱ/ՊԵՏԻՆ,
ՌՄԽԴ. (1795)

Այս և նախորդ արձանագրություններում հիշատակված անձինք, թերևս, նվիրատուներն են:

7. Ափսե (ՀԱՊԹ–4243/4, ԱԿ3–575), 1798թ.

Շուրթի տրամ.՝ 22,5 սմ, նստուկի տրամ.՝ 12 սմ, բարձ.՝ 2,7 սմ

Օղակաձև ցածր նստուկով, դեպի վեր ուռուցիկ հատակով և անմիջապես հատակին միացած լայն պսակով ափսե: Հատակին և պսակին ունի ակոսագծեր:

Պսակի արտաքին երեսի ուղղանկյունաձև շրջանակի մեջ երկտող ելնդատառ արձանագրությունն է.

10 Ա. Մեչիսյան, Գնդեվանքի եկեղեցական հավաքածուն, «Թանգարան» գիտատեսական և մեթոդական հանդես, 2009, Հփ 1, էջ 105–106:

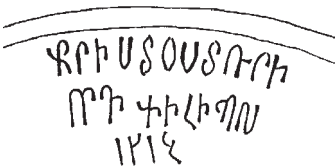
Ի ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ Ա/ՂԱՍԻՆ, ՌՄԽԷ. (1798)

Դատելով արձանագրությունից՝ առարկան պատկանել է հիշատակված Աղասին, որը, թերևս, նաև պատվիրատուն է:

8. Ափսե (ՀԱՊԹ–8225/8, ԱԿ3–804), 1799/1800թ.

Շուրթի տրամ.՝ 25 սմ, նստուկի տրամ.՝ 13,5 սմ, բարձ.՝ 3,5 սմ

Օղակաձև ցածր նստուկով ափսեն ձևով նման է նախորդին: Շրթեզրը կոտրված, ապա նորոգված է գամերով ամրացված թիթեղի միջոցով: Պսակին, ներքուստ, առկա է եռատող փորագիր արձանագրություն.

ՔՐԻՍՏՈՍԱՆՍՈՒՐԻ/ՈՐԴԻ ՓԵԼԻՊՈՍ /
ԻՂԷ 1214 (=1799/1800)

Այստեղ ևս հիշատակված արաբական թվականը վերծանում ենք մահմեդական Հիջրի թվականով:

9. Ափսե (ՀԱՊԹ–8225/7, ԱԿ3–804), ԺԸ դարավերջ

Շուրթի տրամ.՝ 21,8 սմ, նստուկի տրամ.՝ 11 սմ, բարձ.՝ 2,8 սմ

Օղակաձև ցածր նստուկով, լայն պսակով, հետ ծալված շուրթով ափսե: Պսակին, արտաքուստ, ունի երկտող ելնդատառ արձանագրություն.

ՊՕՅԱԾԻ/ԱԻԵՏԻՔ

Համառոտ հիշատակագրությունը հայտնում է Ավետիքի (որը, թերևս, նվիրատուն է) մասնագիտությունը, այն է՝ պոյաճի, որ նույն բոյաչի, բոյախչին է, այսինքն՝ ներկարար, ներկով աշխատող վարպետ: Հր.Աճառյանն այս բառը փոխառված է համարում թուրքերենից՝ պոյա (բոյա)-ներկ բառից: Նա նկատում է, որ Վանի և Նոր Նախիջևանի բարբառներում այս բառը գործածվում է «պոյաճի» (ինչպես սույն հիշատակագրության մեջ), իսկ Ղարաբաղի բարբառում՝ «բոյախչի» ձևերով¹¹:

10. Ափսե (ՀԱՊԹ–5744/5, ԱԿ3–683), ԺԸ դարավերջ

Շուրթի տրամ.՝ 22,5 սմ, նստուկի տրամ.՝ 11,5 սմ, բարձ.՝ 2,5 սմ

Օղակաձև ցածր նստուկով, լայն պսակով ափսե: Պսակի վերնամասում ունի սեղմումով արված երեք կետ, նույն պսակի հակառակ կողմում վարպետ Կարապե-

11 Հր. Աճառեան, Թուրքերէնի փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ, «Էմինեան ազգագրական ժողովածոյ», հ. Գ, Սոսկուա-Վաղարշապատ, 1902, էջ 300:

տի անվանակիր կնիքն է և ևս երկու վարդյակաձև դրոշմ: Պսակին, արտաքուստ, հետևյալ երկտող ելնդատառ արձանագրությունն է.

ՄԱՅՐԱՊԵՏԻ ՍԵՆՏԵՍԻ / ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐԻ

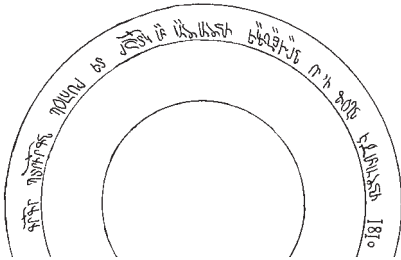
ԿԱՐԱՊԵՏ

Հազվագեղ երևույթ է պատրաստող վարպետի անվան այսօրինակ կնքադրոշմի առկայությունը¹²:

11. Թաս (ՀԱՊԹ–8207/3, ԱԿ3–802), 1810թ.

Շուրթի տրամ.՝ 22 սմ, նստուկի տրամ.՝ 12,5 սմ, բարձ.՝ 4 սմ

Ոչ խորը, ցածր նստուկով, դուրս ճկված պսակով թաս, որի շուրթը բոլորում է միատող փորագիր արձանագրությունը.

ԳՐԻԳՈՐԻ ՊԱՏՐԻԱՐԿՆ ՊՕԼՍՈՅ
ԵՏ ՅԼԻՇԱՅԵԱԿ ՍԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ
ԵԿԵՂԵՑԻՍՏԻՍՆ, ՈՐ Ի ԳԵՕՂՆ
ԷՋՄԻԱԾՆԻ, 1810:

Համաձայն արձանագրության՝ նվիրատուն Կ. Պոլսի Գրիգոր Խամսեցի պատրիարքն է, որը Կ. Պոլսի պատրիարքության անվանացանկում հիշատակվում է 1801–1813թթ.¹³: Այս վերջին՝ 1813թ. անստույգ ենք համարում, քանի որ Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցի օրորոցաձև տապանաքարերից մեկի հնգատող արձանագրությունը հայտնում է ննջեցյալի՝ Ս. Էջմիածնի միաբան և Կ. Պոլսի երբեմնի պատրիարք Գրիգոր արք. Խամսեցու անունը, որը վախճանվել է 1811թ. դեկտեմբերի 3-ին¹⁴:

Գրիգոր պատրիարքն առարկան նվիրաբերել է Էջմիածնի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն, որը Սիմեոն Ա Երևանցի կաթողիկոսի (1763–1780) օրոք՝ 1767թ. կառուցված (կամ վերաշինված) եռանավ բազիլիկն է և գտնվում է Մայր տաճարից

12 Հաշվի առնելով այն, որ ափսոսն ձեռք է բերվել Սիրիայում և թանգարանին է փոխանցվել Վարուժան Սալաթյանի հավաքածուից, կարելի է ենթադրել, որ վարպետ Կարապետը գործել է Սիրիայում, ուր XX դարասկզբին, հատկապես Հալեպ քաղաքում, հաստատվել էին Այնթապից, Մարաշից, Կարինից, Ուրֆայից եկած հայ պղնձագործները, թեև մինչ այդ նույնպես Հալեպը հայկական պղնձագործության հարուստ ավանդույթներով հայտնի կենտրոն էր (տես Գալէմքեաբեաններ. Այնթափ, Դամասկոս, Հալեպ, հեղինակ-կազմող՝ Հ. Թոքմաճեան, Երևան, 2016):

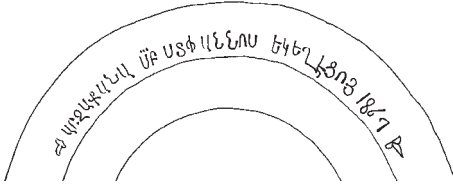
13 «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 507:

14 Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ. վանքերը և վիմական արձանագրությունները, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 210–211, արձ. 423:

դեպի հյուսիս՝ նախկին Վաղարշապատ գյուղի կազմում: Ներկայումս համարվում է Արմավիրի թեմի առաջնորդանիստը:

12. Ափսե (ՀԱՊԹ–340/1, ԱԿ3–103), 1867թ.

Հարթ, գոգավոր հատակով, դեպի պսակ սահուն անցումով ափսե, որի պսակին, ներքուստ, առկա է կիսաշրջանաձև միատող արձանագրություն.

ԱՐՁԱՔԱՆԱ ՄԲ ՍՏԵԼԵՓԱՆՈՍ
ԵԿԵՂԵՑՈՅ 1867:

Արձանագրությունը հայտնում է մեկ այլ եկեղեցու՝ Արզականի Ս.Ստեփանոսի անունը, սակայն այս դեպքում անհայտ է նվիրատուն, որն այն 1867թ. ընծայել է եկեղեցուն: Արզականը (հայտնի նաև՝ Արզաքենդ, Արզաքյան և այլ անվանաձևերով) գյուղ է ՀՀ Կոտայքի մարզում, Ծաղկունյաց լեռնաշղթայի ստորոտին: Բնակավայրը հարուստ է պատմաճարտարապետական հուշարձաններով: Հայտնի են Ս. Գեորգ, Ս. Ստեփանոս եկեղեցիները, Նեղուցի Ս. Աստվածածին վանական համալիրը և այլն¹⁵: Խնդրո առարկա պնակը նվիրաբերվել է տեղի Ս. Ստեփանոս եկեղեցուն, որն, ըստ չինարարական արձանագրության, կառուցվել է 1001թ., Սարգիս Սևանցու հայրապետության, Գագիկ Ա-ի թագավորության, Գրիգոր-Ապիրատ Պահլավունի Մագիստրոսի իշխանապետության օրոք, Գորգ քահանայի նախաձեռնությամբ¹⁶:

Բացի կենցաղային օգտագործման անոթներից, հավաքածուն ընդգրկում է նաև եղածներից թվագրությամբ վաղագույն երկու ծնծղաներ¹⁷, որոնք, որպես երաժշտական գործիք, օգտագործվել են աշխարհիկ տոնական և եկեղեցական արարողությունների ժամանակ¹⁸: Հին կտակարանում խոսվում է ծնծղաները ծիսական արարողությունների ժամանակ կիրառելու մասին (Սաղմոս ՃԾ: 5): Դրանք հայտնի են դեռևս ուրարտական ժամանակաշրջանից և հայտնաբերվել են Կարմիր բլուրի պեղումներով¹⁹: Ծնծղաների ձևերի ու կիրառության մասին պատկերացում կարելի է կազմել նաև մանրանկարների միջոցով²⁰:

15 Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետև՝ Տեղանունների բառարան), հ. 1, Երևան, 1986, էջ 431:

16 Գ. Սարգսյան, Գրիգոր-Ապիրատ Հասանյան. հիմնադիր Կեչառիսի վանքի (վիմագրական նոր վկայություն), «Հին Հայաստանի մշակույթը», հ. XII, Երևան, 2002, էջ 110–111:

17 Տ. Դավալյան, Հայերենում որոշ նվագարանների անվանումների ծագման շուրջ. քնար, շեփոր, ծնծղա, «Լեզու, խոսք, իրականություն (գոյաբանական և իմացաբանական հայեցակետեր)» միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, 2017, էջ 253:

18 Մաղաքիա արք. Օրմանյան, Ծիսական բառարան, Երևան, 1992, էջ 91:

19 Է. Խանգաղյան, Հայկական հին երաժշտական գործիքները, Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի աշխատություններ, Հ^ա 5, Երևան, 1959, էջ 64:

20 Ա. Գևորգյան, Միջնադարյան երաժշտական գործիքները հայ մանրանկարչության մեջ,

Ինչ վերաբերում է ծնծղաների կիրառական ու հավատալիքային այլ առանձնահատկություններին, ապա դրանք օգտագործվել են նաև ուղղմի դաշտում և որսի ժամանակ, որպեսզի բարձր ձայնով ու աղմուկ անելով խուճապի մատեն հակառակորդին: Ծնծղաների ձայնն ունեցել է նաև չարխափան նշանակություն: Բացի ձայնի մոգական նշանակությունից, չարը վանելու հետ էր կապվում նաև ծնծղաների եզրը բոլորող շրջագոտին, որն, ըստ ժողովրդական հավատալիքների, խորհրդանշում էր կյանքի փակ շրջանը, չարի ու բարու պայքարը և պատահական չէ, որ վնասված ծնծղաներին վերագրում էին տիրոջ դեմ ուղղված չարիքն իր վրա վերցնելու նշանակություն²¹:

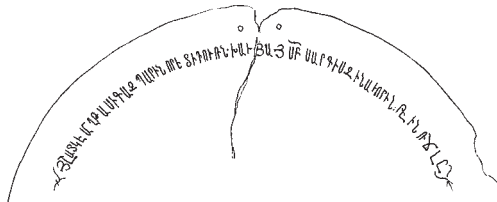
Ծնծղաները պատրաստվում էին տարբեր նյութերից, առավելապես՝ բրոնզից: 1828թ. տրապիզոնցի ալքիմիկոս Քերովբե Ավետիսը ոսկի ստանալու հերթական փորձը կատարելիս ստեղծում է ծարիրի ու պղնձի խառնուրդից հատուկ համաձուլվածք, որն աչքի էր ընկնում ձայնի հնչեղությունը: Այն սկսում են օգտագործել երաժշտական գործիքներ պատրաստելու համար, իսկ ծնծղաների ձուլման գաղտնիքը սերնդեսերունդ փոխանցվում է Քերովբե Ավետիսի ընտանիքում, որը ստացավ Զիլջյան նշանավոր ազգանունը²²:

Սարգարապատի ծնծղաներն ունեն պարզ հարգարանք, կենտրոնական ուռուցիկ հատվածի շուրջը և եզրին փորագիր համակենտրոն շրջագծեր: Մի դեպքում արձանագրությունը բոլորում է կենտրոնական հատվածը, մյուսի վրա այն կիսաշրջանաձև է ու մանրատառ.

13. Ծնծղա (ՀԱՊԹ–1160, ՀՄ–59), 1689թ.

Տրամ.՝ 24,5 սմ

Առարկան վնասված է, փորագիր արձանագրությունը կիսով չափ բոլորում է շուրթը.

ՅԼԻՇԱՏԼԱԿ Է ՄԱՂԹԱՍԻ ԳԱԶՊԱՐԻՆ, ՈՐ ԵՏ Ի ԴՈՒՌՆ ԽԱԻՅԱՅ
ՄԲ ՍԱՐԳԻՍ ԶԻՆԱԻՈՐԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԼԸ. (1689):

Հիշատակված մահտեսի (մաղթասի) Գասպարը նվիրատուն է, որն առարկան ընծայել է Խոյի Ս. Սարգիս եկեղեցուն: Տեղանվանական բառարանի տվյալների համաձայն՝ Պարսկահայաստանի Խոյի գավառի համանուն քաղաքում հիշատակված է երկու եկեղեցի, որոնցից մեկը Ս. Սարգիսն է՝ կառուցված ԺԼ դարավերջին²³:

«Բանբեր Մատենադարանի», հ. 6, Երևան, 1962, էջ 341, տես նաև Խոյի Արիեստներն ու կենցաղը հայկական մանրանկարներում, Երևան, 1973, աղյուսակ XLIII, 7:

21 Հ. Պիկիյան, Ծնծղա. Նվագարան և մոգական գործիք, ՊԲՀ, 1992, Հփ 2–3, էջ 214–224:

22 Ա. Մեշինյան, Գաղեվանքի եկեղեցական հավաքածուն, էջ, 107:

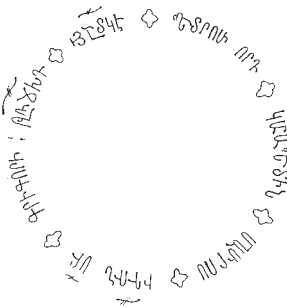
23 Տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 768:

Ամենայն հավանականությունով, այն ներկա արձանագրությունը մեջ վկայված եկեղեցին է, որի կառուցման ժամանակը կարելի է որոշակիացնել՝ նկատառելով առարկայի թվականը, այն է՝ ԺԵԴ. երկրորդ կես:

14. Ծնծղա (ՀԱՊԹ–1162, ՀՄ–61), 1695թ.

Տրամ.՝ 22 սմ

Այս ծնծղան ևս վնասված է, փորագիր արձանագրությունը բոլորում է կենտրոնի ուղղությամբ հատվածը.

ՅԻՆՇԼԱՅԼԱՅ Է ՊԵՏՐՈՍԻ ՈՐԴԻ
ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ, ՄԱՍԻՐՈՍ Ի ԴԼՈՒՌՆ
ՍԲ ԳՐԻԳՈՐԻ, ԹՎԼԻՆ ՌՃԽԴ. (1695):

Նմանատիպ ծնծղաներ հայտնի են Գնդեվանքից: 1875թ. վանահայր Պետրոս վարդապետը բացելով հացատան հորը, հայտնաբերել է վանքապատկան առարկաներ՝ մոմակալներ, սկուտեղ, կաթսա, թաս, զանգեր և մի գույք ծնծղա՝ «Յիշատակ է Գնդեվանայ Սուրբ Նախավկայի, թվին ՌՃԽ (1691)» արձանագրությամբ²⁴: Ծնծղաներ հայտնի են նույն Գնդեվանքի մեկ այլ թաքստոցից, որոնք, ինչպես վերը նշեցինք, հայտնաբերվել են 1981թ.: Գնդեվանքի այս ծնծղաները կրում են 1679թ.²⁵:

Ինչ վերաբերում է հիշատակագրությանը, ապա պետք է նշել, որ Պետրոսի որդի Կարապետն այն նվիրաբերել է Ս. Գրիգոր եկեղեցուն, որը, թերևս, գտնվել է Մասիրոս բնակավայրում: Այս անունով գյուղ է հիշատակվում Վանի նահանգի Հեքյարի գավառում, որը նախորդ դարասկզբին 30 տուն բնակչություն ուներ²⁶: Այս բնակավայրի մասին այլ մանրամասներ մեզ հայտնի չեն, սակայն, եթե հավանական համարենք նրանց նույնականությունը, ապա վկայված Ս. Գրիգորն այս գյուղի եկեղեցին է, որին արված նվիրատվությունը ԺԵ դարավերջին ինքնին վկայում է բնակավայրի մարդաշատ լինելը:

Այսպիսով, Սարգարապատի հայոց ազգագրության թանգարանի «Ազգագրություն և կենցաղ» ֆոնդի (ծնծղաները «Հնագիտություն» ֆոնդից են) արձանագիր առարկաները ոչ միայն կարևորվում են ԺԵ–ԺԹ դդ. առօրյա կենցաղի որոշ կողմեր բացահայտելու, այլև իրենց հարուստ հարգարանքով դիտարկվում են իբրև զեղարվեստական մետաղի բարձրարժեք նմուշներ: Պղնձե առարկաների

24 Քաջբերունի (Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյան), Ճանապարհորդական նկատողություններ, հրատ. պատրաստեցին՝ Ա. Քալանթարյանը, Գ. Սարգսյանը, Հ. Մելքոնյանը, Երևան, 2003, էջ 116:

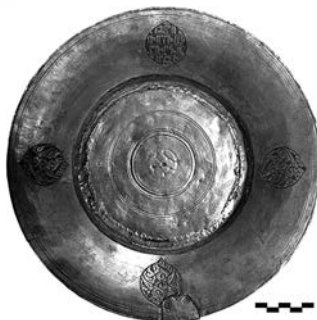
25 Ա. Մեշինյան, Գնդեվանքի եկեղեցական հավաքածուն, էջ 106:

26 Տեղանունների բառարան, հ.3, Երևան, 1991, էջ 705:

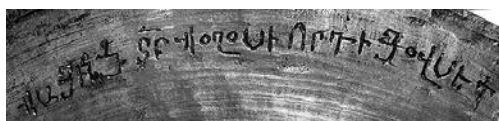
վրա եղած համառոտ և ընդարձակ արձանագրությունները տեղեկություն են հաղորդում նվիրատուների ու պատվիրատուների անձի, նրանց մասնագիտության, պղնձագործ վարպետների մասին, իսկ մի մասը՝ ճշգրտում թվականի, ծագման կամ ձեռքբերման վայրի հետ կապված հարցեր:

Արձ. 1

Արձ. 2ա

Արձ. 2բ

Արձ. 3

Արձ. 4

Արձ. 5

Արձ. 7

Արձ. 6

Արձ. 8

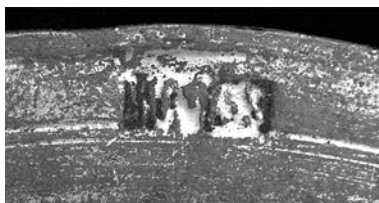
Մրձ. 9

Մրձ. 10ա

Մրձ. 11

Մրձ. 10բ

Մրձ. 12

Մրձ. 13

Մրձ. 14

АРСЕН АРУТЮНЯН, АСТХИК БАБАДЖАНЯН

МЕДНЫЕ ПРЕДМЕТЫ С НАДПИСЯМИ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ АРМЯНСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО МУЗЕЯ САРДАРАПАТА

Ключевые слова: *Музей Сардарапата, художественный металл, этнография, надпись, донор, мастер, печать.*

Изучение художественного металла Армянского этнографического музея Сардарапата имеет важное значение для пересмотра позднесредневековой и ран-

несовременной истории и культуры Армении. Объектом нашего изучения являются медные сосуды с надписями из коллекции фонда «Этнография и быт», которые были собраны посредством пожертвований и покупки. Коллекция состоит из различных бытовых сосудов повседневного использования (чаши, тарелки, подносы, миски, котлы, ведра и др.), а также литургических сосудов (кимвалы, урны), более ста из которых имеют надписи. Судя по результатам исследований, хронологический диапазон данных предметов (XVII–XX века) и ареал их распространения (от Греции до Ирана и от Дагестана до Сирии) достаточно широки. Целью настоящей работы является исследование наиболее ярких экземпляров художественного металла и их надписей, благодаря которому будут выявлены не только точные даты, имена доноров и мастеров, но и будет создана новая база данных для менее изученной области материальной культуры этого периода. Среди множества сосудов с очень простой декорацией встречаются экземпляры с богатой орнаментацией, состоящей из растительных, животных элементов и с армянскими надписями. Все надписи представлены в соответствии с современными стандартами эпиграфики с прилагаемыми рисунками и фотографиями, а также с расшифрованными текстами, включая необходимые условные знаки и заметки.

ARSEN HARUTYUNYAN, ASTGHİK BABAJANYAN

METALWORK ITEMS WITH INSCRIPTIONS FROM THE COLLECTION OF THE ARMENIAN ETHNOGRAPHY MUSEUM IN SARDARAPAT

Keywords: Museum of Sardarapat, artistic metalwork, ethnography, inscription, donor, craftsmen, stamp.

The study of the collection of the artistic metalwork of the Armenian Ethnography Museum in Sardarapat is important for revising the late medieval and early modern history and culture of Armenia. Our studies focus on the copper vessels with inscriptions from the collection of “Ethnography and Everyday Life” fund, which were collected through donations and purchases. The assemblage includes a variety of vessels of daily domestic use (cups, plates, trays, cooking pots, caldrons, buckets etc.) as well as liturgical vessels (cymbals, urns) with more than a hundred inscriptions. Based on the research results, the chronological range of those items (XVII–XX cc.) and their geographical distribution (from Greece to Iran and from Daghestan to Syria) are rather wide. The objective of this paper is the study of the relatively remarkable metalwork items and their inscriptions. Thanks to this research both the issues of precise dating, names of donors and craftsmen would be revealed, and a new database would be created for the less studied field of the material culture of that period. Although the majority of the vessels are poorly decorated, there are items with rich ornamentation, consisting of floral, zoomorphic elements and Armenian inscriptions. All inscriptions are represented in accordance with the modern standards of epigraphy, with attached drawings and photos, as well as with deciphered texts, including necessary conventional signs and notes.

ԳՈՅԱՐ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԸ ԳԵՐՄԱՆԱՑԻ ՃԱՆԱՊԱՐՅՈՐԴ ՍԱՄՈՒԻԼ ԳՄԵԼԻՆԻ ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Հիմնադրատեր՝ Ս. Գմելին, *հայեր*, Արևելյան Այսրկովկաս,
Դերբենսկ, Բաքու, Շամահի, Գիլան, 18-րդ դար:

Արևելյան Այսրկովկասի 18-րդ դ. երկրորդ կեսի հայ բնակչության պատմությունը հայագիտության առավել խորը և համակողմանի ուսումնասիրվածներից է: Նշված ժամանակաշրջանի ամենաարժեքավոր սկզբնաղբյուրներից է Սանկտ Պետերբուրգի կայսերական ակադեմիայի ակադեմիկոս, ազգությամբ գերմանացի Սամուիլ Գոտլիբ (Գեորգ) Գմելինի (Gmelin, Samuel Gottlieb Georg) (1745–1774) Ուղեգրությունը¹, որտեղ ներկայացված են Արևելյան Այսրկովկասի և Իրանի հյուսիսային նահանգների (Գիլան, Մազանդարան) հայերի կենսապայմաններին, սոցիալ-իրավական կարգավիճակին, հոգևոր-կրոնական կյանքին, ավանդույթներին ու սովորույթներին վերաբերող նյութեր: Սակայն Ուղեգրությունն անհասկանալի ձևով գրեթե դուրս է մնացել պատմագիտության էջերից:

Այս սկզբնաղբյուրի եզակիությունն այն է, որ Ս. Գմելինն Աստրախանում էր հայտնվել Արևելյան Այսրկովկասն ու Իրանի հյուսիսային շրջանները համալիր ուսումնասիրելու նպատակով ստեղծված ակադեմիական («Ֆիզիկական») արշավախմբի կազմում (ղեկավարի կարգավիճակով): Արշավախումբը ստեղծվել էր 1768–1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում՝ կայսերական բարձր հովանու ներքո, և որի ղեկավարը պարտավոր էր գրի առնել ու պարբերաբար Սանկտ Պետերբուրգ ուղարկել տարածաշրջանի ժողովուրդների պատմության, սոցիալատեսական, հոգևոր-մշակութային կյանքի նկարագրությունը:

Արշավախմբի ճանապարհն անցնում էր Աստրախանով, որտեղ որոշ ժամանակ հանգրվանելու ընթացքում Ս. Գմելինն ուսումնասիրում է տեղի ժողովուրդների կենցաղը, ավանդույթները, սովորույթներն ու զբաղմունքը՝ առանձնակի ուշադրություն դարձնելով հայերին:

Ս. Գմելինը, գտնվելով ռուսական պետության ծառայության մեջ, հատկապես հետաքրքրվում էր այցելած երկրների քրիստոնյաներով, մասնավորապես հայերով: Արևելյան Այսրկովկասի հայ բնակչության կյանքի նկարագրությունը շարադր-

1 Ակադեմիկոս Ս. Գմելինի բազմախառը աշխատությունը գերմաներենով հրատարակվել էր դեռևս նրա ճանապարհորդության ընթացքում (S. G. Gmelin, Reise durch Russland zur Untersuchung der drei Natur-Reiche, SPb., 1770–1784): Կայսերական ակադեմիան զուգահեռաբար՝ 1771–1785 թթ. աշխատությունը թարգմանաբար ներկայացրել է ռուս ընթերցողին (С. Гмелин, Путешествие по России для исследования трех царств естества, СПб., 1771–1785).

ված է նրա «Ճանապարհորդություն» ստվարածավալ աշխատության ռուսերեն հրատարակության երրորդ հատորի առաջին և երկրորդ մասերում (1785թ.): Ակադեմիկոսն անդրադառնում է Դերբենդի, Ղուբայի, Շամախու, Բաքվի, Ռեշտի և իրանական այլ բնակավայրերի հայերի կյանքին՝ սկսած սոցիալ-իրավական կարգավիճակից, առևտրային գործունեությունից, հոգևոր-եկեղեցական կյանքից, ազգագրական խճանկարից մինչև հայերի հոգեկերտվածքի նկարագրությունը: Սակայն հավաքած պատմագրիտական և ազգագրական նյութը նա հետագայում չի համեմատում Աստրախանի հայերին վերաբերող նույնիմաստ նյութերի հետ, որոնց մանրամասն անդրադառնում է իր Ուղեգրության երկրորդ հատորում (1777թ.):

Սակայն Ս. Գմելինը Կասպից ծովի ափամերձ շրջանները և իրանը դիտարկում էր ոչ միայն գիտնականի, այլև տարածաշրջանում Ռուսական կայսրության ունեցած ռազմաքաղաքական, առևտրատնտեսական շահերի տեսանկյունից: Հետևաբար, չնայած այն հանգամանքին, որ նա հայերին վերաբերվում էր որպես ռուսական պետության հուսալի էթնիկ հենարանի, այնուամենայնիվ, հաճախ ոչ միանշանակ գնահատականներ է տալիս նրանց: Այսպես, գիտնականը երբեմն մեղադրում է հայերին «պարսիկների» հետ ջերմ հարաբերություններ ունենալու մեջ, քանի որ նրանց տեսնում էր իր պետության քաղաքական շահերի ընկալումների ամբողջությունում: Այսպես, Գիլանի հայերի մասին ակադեմիկոսը նշում է, որ թեև հայերը ռուսահպատակ էին (հավանաբար, նկատի ունի Ռեշտի հայ վաճառականներին), սակայն ավելի շատ «պարսից սրինգի տակ էին պարում»²:

Այսպես, գիտնականը երբեմն մեղադրում է հայերին «պարսիկների»³ հետ ջերմ հարաբերություններ ունենալու մեջ, քանի որ նրանց տեսնում էր իր պետության քաղաքական շահերի ընկալումների ամբողջությունում:

Ս. Գմելինը ԺԼԳ. 70-ական թթ. առաջին կեսին Դերբենդից մինչև Բաքու ընկած տարածքի մահմեդական բնակչության մասին նշում է, որ նրանք «թաթարական» և «պարսկական» արյուններից առաջացած «խառնուրդ» են⁴, որը դեռևս ձևավորված ժողովուրդ չէ:

Արշավախմբի գործունեության շրջանակներում գերմանացի գիտնականին հաջողվում է հավաքել և մեզ փոխանցել տարածաշրջանի հայ բնակչության թվի մասին որոշ տեղեկություններ: Այսպես՝ Ս. Գմելինի վկայությամբ Դերբենդ քաղաքում 1770-ական թթ. շուրջ 4000 ընտանիք կար, որոնցից 100-ը՝ հայկական⁵:

Ղուբա քաղաքի մերձակայքում մի քանի հայկական տներ են եղել, որոնցից մեկում իջևանել է արշավախումբը: Կասպից ծովի ափի Նիզաբադ կայանից ոչ հե-

2 С. Гмелин, Путешествие по России для исследования трех царств естества, ч. III, II половина, СПб., 1785, с. 544.

3 Հոդվածում հանդիպող էթնիկական անվանումներն օգտագործել ենք պահպանելով բնօրինակի ձևաչափը:

4 С. Гмелин, Путешествие по России для исследования трех царств естества, ч. III, I половина, СПб., 1785, с. 19.

5 С. Гмелин, նշվ. աշխ., էջ 19: Жизнь Артемия Араратского, уроженца селения Вагаршапат близ горы Арарат, ч. II, СПб., 1813, с. 115.

ուռ եղել է Բարագուռն (կամ Վարագուռն) կոչվող հայկական գյուղը, որի տարածքով իրենք անցել են⁶:

Ս. Գմելինի հաղորդմամբ Շամախի քաղաքում կար 50 հայ ընտանիք⁷, որոնք խառն ապրում էին թաթար բնակչության հետ:

Ապշերոնի թերակղզու Սալխան գավառում գյուղերը անկանոն կերպով սփռված էին Կուր գետի երկու ափերին, որտեղ ապրում էին պարսիկներ, թաթարներ և «ոչ մեծ քանակությամբ հայեր»⁸:

Ս. Գմելինը, ներկայացնելով հայ բնակչության թվի մասին տեղեկություններ, ցավոք, որևէ աղբյուր չի հիշատակում: Մյուս կողմից, հիմքեր չկան դրանց թերահավատորեն վերաբերվելու, քանի որ արշավախմբի նպատակն էր նույնությամբ գրի առնել այն ամենն, ինչին որ ականատես կլինեն: Հետևաբար, հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ 18-րդ դ. երկրորդ կեսին Արևելյան Այսրկովկասը Իրանից փաստացի անկախ քաղաքական կարգավիճակում էր գտնվում, և յուրաքանչյուր խան իր տիրույթների բացարձակ ու կամայական կառավարիչն էր (սոցիալ-իրավական կամայական քաղաքականություն), Ս. Գմելինի փոխանցած տեղեկությունները հավաստի լինելու մեծ հավանականություն են ձեռք բերում՝ մնալով որպես նշված ժամանակաշրջանի գրեթե միակ ու եզակի սկզբնաղբյուր:

Բացի հայերի թվի մասին տեղեկություններից, Ս. Գմելինի Ուղեգրությունում խոսվում է նաև նրանց սոցիալ-իրավական կարգավիճակի մասին: Այսպես, Շամախիում հայ բնակչությունը խանի գանձարան հաստատագրված հարկեր էր վճարում յուրաքանչյուր ընտանիքից 100 ուռլուռ չափով⁹: Շամախու հայ ազգաբնակչությունը հարկերից բացի պարտավոր էր խանին ջիզյա վճարել տարեկան 2 ուռլի և 40 կոպեկ, չամուսնացածները՝ 1 ուռլի և 20 կոպեկ, իսկ մինչև 20 տարեկանները ազատված էին հարկերից¹⁰:

Ս. Գմելինի փոխանցմամբ՝ անհրաժեշտության դեպքում Շամախիում խանը ցանկացած ճանապարհով հավաքում էր պահանջվող մթերքը, պարենը, ձիերը, անասունը, փողը, սակայն հիմնական ծանրությունն ընկնում էր հայերի վրա¹¹:

Ըստ Ս. Գմելինի, Դերբենդում հայերը «խանին ոչ մի հարկ չէին վճարում»՝ փոխարենը պարտավորվելով ոստիկանական պարտավորություններ կատարել¹²:

Հայերը Շամախիում և Դերբենդում, օտարերկրացիներին բնակարաններ տրամադրելուց բացի, պարտավոր էին քաղաքի դարպասների մոտ պահակային ծառայություն կատարել, քանի որ «ինչպես Դերբենդում, այնպես էլ Շամախիում առավել շատ վստահում էին հայերին, քան թաթարներին ու պարսիկներին»¹³:

6 С. Гмелин, նշվ. աշխ., էջ 48:

7 Նույն տեղում, էջ 96:

8 Նույն տեղում, էջ 112–113:

9 Նույն տեղում, էջ 96:

10 С. Гмелин, նշվ. աշխ., էջ 96:

11 Նույն տեղում, էջ 97–98:

12 Նույն տեղում, էջ 19:

13 Նույն տեղում, էջ 98–99:

Դերբենդում հայերի վստահելի բնակիչներ լինելու մասին է վկայում Ս. Գմելինի հաղորդած այն փաստը, որ խանի շրջապատում մշտապես հայեր կային¹⁴: Դա այն դեպքում, երբ Դերբենդը Ֆաթհ Ալի խանի ժառանգական տիրույթը չէր, նա այն նվաճել էր գեներով, իսկ տվյալ պարագայում վստահել տեղացիներին (այն էլ այլադավան)՝ մեծ ռիսկ էր: Մյուս կողմից, խանի կողքին «մշտապես» ներկայություն կարող էին ունենալ միայն նրա վստահելի մարդիկ: Հայտնի է, որ Ֆաթհ Ալի խանի և Դադաստանի տիրակալների միջև 1774թ. Ղուբայի խանություն Գավդուշան կոչվող դաշտավայրում տեղի ունեցած ճակատամարտում խանի զորքի շարքերում արիաբար կռվում էին շուրջ 70 հայեր, որոնց 20-ը զոհվում են՝ մեծ կորուստներ հասցնելով թշնամուն¹⁵:

Ս. Գմելինը գրում է, որ բարձր հարկեր սահմանելու համար Բաքվի հասարակ քաղաքացիները Մելիք Մուհամմադ խանին չէին սիրում ու տարածված էր այն համոզմունքը, որ Բաքվում «արդարադատություն չես գտնի»: Այդ միտքը հատկապես առկա էր հայերի շրջանում, որոնք ցանկանում էին այնքան գումար գտնել, որ կարողանան խանի ճնշումներից ազատվել: Բաքվեցիները դժգոհում էին նաև խանի պահանջած գումարի չափերից, քանի որ իրենք գրեթե ի վիճակի չէին լինում այն վճարել¹⁶:

Ս. Գմելինը հիշատակություն է թողել նաև Արևելյան Այսրկովկասի կրոնական ու դավանական իրավիճակի մասին: Նրա խոսքերով՝ Բաքու քաղաքի «գլխավոր օրենքը» չիա ուղղություն մահմեդականությունն էր, սակայն հանդուրժողականություն էր ցուցաբերվում նաև սուննիների նկատմամբ, իսկ հայերն իրենց պատարագը գաղտնի էին կատարում¹⁷: Դա փաստում է, որ խանական իշխանությունները հետապնդում էին հայերին ազատ դավանանքի համար: Շամախու խանությունում Ս. Գմելինը ականատես է լինում մի տեսարանի, երբ հայկական երկու վանքերը պատրաստվում էին խանին 1000 ռուբլի նվիրատվություն տալ և վախենում էին, որ Ֆաթհ Ալի խանը մոտ ապագայում կարող էր կրկնել պահանջը¹⁸:

Հին և Նոր Շամախիների միջակայքում գտնվում էին հինգ հայկական գյուղեր՝ Մերզանի, Մադրասա, Սաղխան, Քերքենջ և Քելուխունի, որոնք խիստ ավերածությունների էին ենթարկվել Ֆաթհ Ալի խանի կողմից Շամախու գրավման ժամանակ (1769թ.)¹⁹: Այս գյուղերի շրջանում գտնվող երկու վանքերի հոգևոր սպասավորները վախենում էին բացահայտորեն օգտագործել եկեղեցական անոթներ, սրբապատկերներ և այլ պարագաներ, քանի որ խանը կարող էր բռնազրավել դրանք: Այդ պատճառով հայկական վանքերում Աստվածամոր սրբապատկերից բացի ոչինչ ցուցադրված չէր, գրում է Ս. Գմելինը²⁰:

14 Նույն տեղում, էջ 44:

15 Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX в. Сборник документов, Отв. ред. В. Гаджиев, Москва, 1988, с. 152.

16 С. Гмелин, նշվ. աշխ., էջ 84:

17 Նույն տեղում, էջ 81:

18 Նույն տեղում, էջ 97–98:

19 Նույն տեղում, էջ 96:

20 Նույն տեղում, էջ 107:

Ս. Գմելինն առանձին կետով անդրադառնում է մահմեդականների վերաբերմունքին Իրանում ապրող քրիստոնյաների նկատմամբ: Այսպես, նա գրում է, որ ըստ քրիստոնյաների նկատմամբ վերաբերմունքի մահմեդականներին կարելի է բաժանել երեք մասի: Առաջին խմբում նա առանձնացնում է մոլի կրոնապաշտներին, որոնք ընդգծված խուսափում են քրիստոնյաների հետ հարաբերություններից: Երկրորդ խմբում ընդգրկված մահմեդականները հանդուրժող էին, քրիստոնյաների հետ զանազան առնչություններ էին ունենում, հավանաբար, առևտրային գործունեություն: Սակայն երրորդ խումբը՝ հարբեցողները, կենցաղային մի շարք իրավիճակներում գրեթե տարբերություն չէին դնում իրենց և քրիստոնյաների միջև²¹:

Արշավախումբը տեղեկություններ է հավաքում նաև հայկական բնակչության մասին ինչպես Արևելյան Այսրկովկասում, այնպես էլ Իրանի հյուսիսային շրջաններում:

Սոսեկով Իրանում գտնվող կաթոլիկներին մասին, Ս. Գմելինը փաստում է, որ նրանք Ռեշտում եկեղեցի ունեին, իսկ էնզելիում տուն կար, որտեղ պատարագ էին կատարում²²: Ըստ նրա՝ Ռեշտի կաթոլիկ միսիոներների գործը հայերին դավանափոխ անելն էր:

Առևտրից և արհեստներից բացի հայերն Իրանում զբաղվում էին խաղողագործությամբ և գինեգործությամբ: Ս. Գմելինի փոխանցմամբ՝ Շիրազում և Սպահանում գինի պատրաստողները հայերն էին, որոնք խաղողի ընդարձակ այգիներ ունեին²³:

18-րդ դ. երկրորդ կեսին տարածաշրջանում ծայր առած քառսի հետևանքով ակտիվանում են բնակչության տեղաշարժերը: Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսը նշում է, որ Սեֆյան պետության անկումից հետո շուրջ 40 տարի «թագաւորութիւն կարմրագլխաց» էջը հանդարտվում²⁴: Ապակայունացած իրավիճակը Թավրիզի շրջակա գյուղերից և այլ վայրերից մի խումբ հայերի ստիպում է ընտանիքներով 1753թ. մեկնել էնզելի՝ Աստրախան տեղափոխվելու և այնտեղ հիմնավորվելու նպատակով²⁵:

Նշված ժամանակաշրջանում բնակչության (հատկապես, հայերի) տեղաշարժերն Այսրկովկասում այնքան էին ահագնացել, որ որոշ հոգևորականներ չէին կարողանում ճիշտ կազմակերպել հոգևոր տուրքերի հավաքումը: Հարցը կարգավորելու նպատակով միջամտում է Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսը՝ կարգադրելով,

21 С. Гмелин, Путешествие по России для исследования трех царств естества, ч. III, II половина, СПб., 1785, с. 566–569.

22 Նույն տեղում, էջ 634:

23 Զուղայում հայերից բացի խաղողի մշակմամբ և գինեգործությամբ էին զբաղվում նաև անգլիացի ձեռնարկատերերը, որոնց ընկերությունը Բնեդեղ-Արքատում դեռևս ծաղկուն վիճակում էր գտնվում: Գինին անգլիացիները Արևելահայկական ընկերության միջոցով արտահանում էին Եվրոպա (նույն տեղում, էջ 700):

24 ՄՄ ձեռ. 2911, էջ 102բ: Հմմտ. J. Perry, The Zand Dynasty, – The Cambridge history of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic, Cambridge, 1991, vol. VII, p. 96.

25 ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1, վավ. 26, էջ 1–2:

որ ժողովուրդը որ վիճակում որ հաստատված է, այնտեղ էլ վճարի եկեղեցուն հասանելիք տուրքը²⁶:

Այսպիսով, Ս. Գմելինի փոխանցած տեղեկությունների արդյունքում հայտնի է դառնում, որ 18-րդ դ. երկրորդ կեսին, Իրանում կենտրոնացված պետության բացակայության պայմաններում, Արևելյան Այսրկովկասում ձևավորված կիսանկախ խանություններում կտրուկ վատթարանում է հայերի սոցիալական և իրավական դրությունը:

Ամփոփելով նշենք, որ Ս. Գմելինի ուսումնասիրությունները Արևելյան Այսրկովկասի և Հյուսիսային Իրանի հայերի քաղաքական պատմության, ազգագրության, սոցիալ-տնտեսական մի շարք հարցերի ուսումնասիրության առումով գիտական և փաստագրական մեծ արժեք ունեն: Նրա հավաքած փաստական նյութը ամբողջացնում է տարածաշրջանի վերաբերյալ նախորդ ժամանակաշրջանների նկարագրություններն ու ուսումնասիրությունները: Լուսաբանվում են մերձկասպյան շրջանների և Իրանի Հյուսիսային նահանգների (Գիլան, Մազանդարան) ժողովուրդների, մասնավորապես հայերի ազգագրությանը, պատմությանը, սովորույթներին, հոգևոր և նյութական կյանքին վերաբերող նորանոր էջեր:

МХИТАРЯН ГОАР

АРМЯНЕ В ПУТЕВЫХ ОЧЕРКАХ НЕМЕЦКОГО ПУТЕШЕСТВЕННИКА САМУИЛА ГМЕЛИНА

Ключевые слова: Самуил Гмелин, армяне, Восточное Закавказье, Дербент, Баку, Шамакхи, Гилян, XVIII век.

В 1768–1774 гг. Императорская академия Санкт-Петербурга организует научную экспедицию для изучения прикаспийских регионов и северных провинций Ирана (Гилян, Мазендеран).

Самуил Гмелин, находясь на службе у российского государства, особенно интересовался христианским населением посещаемых стран, в частности, армянами. Во время своих поездок он тщательно изучил условия жизни, социально-экономическую и правовую ситуацию армян в северных районах Восточного Кавказа и северного Ирана, а также их духовную и религиозную жизнь, традиции и обычаи. Академик С. Гмелин исследовал все аспекты жизни армян региона, начиная с этнографической мозаики до описания их менталитета.

MKHITARYAN GOHAR

ARMENIANS IN THE ITINERARY NOTES OF THE GERMAN TRAVELER SAMUEL GMLIN

Keywords: Samuel Gmelin, Armenians, Eastern Transcaucasia, Derbent, Baku, Shamakhi, Gilan, 18th century.

In 1768–1774 the Saint Petersburg Imperial Academy organized a scientific expedition in order to explore the Pricaspian regions and the northern provinces of Iran (Gilan, Mazandaran).

26 ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ.1, վավ.52, էջ 1:

When serving in the Russian Empire, Samuel Gmelin was especially focused on the Christian population settled in the countries he visited, particularly Armenians. During his trips, he thoroughly studied the living conditions, socio-economic situation and legal status of the Armenians living in the Eastern Transcaucasia and northern regions of Iran. Academician Samuel Gmelin has also explored all aspects of life of the Armenians, ranging from the ethnographic mosaic to description of their mentality.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ԱՀ Ազգագրական հանդես
 ԲԵՀ Բանբեր երեանի համալսարանի
 ԲՀԱ Բանբեր Հայաստանի արխիվների
 ԴՀՎ Դիվան հայ վիմագրության
 ԼՀԳ Լրաբեր հասարակական գիտությունների
 ՀՍՀ Հայկական սովետական հանրագիտարան
 ՄՀ Մատենագիրք Հայոց
 ՄՄ Մաշտոցյան Մատենադարան
 ՊԲՀ Պատմաբանասիրական հանդես
 ՏՀԳ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների

ՍԵՂՐԱԿ ԲԱՐԵՈՒԴԱՐՅԱՆ – 120
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՂԱՃՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Խմբագիրներ՝
Գագիկ Սարգսյան
Արսեն Հարությունյան

Ամփոփումների թարգմանությունների սրբագրիչ՝
Ինեսա Հովսեփյան

Ձևավորումը և էջադրումը՝
Արթուր Հարությունյանի

*Շապիկին՝ Մարմաշենի վանքի գլխավոր տաճարի 1225թ. նորոգման
արձանագրությունը (լուսանկարը՝ Հրայր Բազե Խաչերյանի):*

ԱՄԵՐԻԿԱԿԱՆ ԲԱՐՈՒՄԻՆԱՐՅԱՆ 120 ՔԻՏԱԿԱՆ ՀԱՊԱՏԱԿԵՐԻ ԺԱՌՈՒՄՆԵՐ

ISBN 978-9939-9178-3-2

9 789939 917832